

BOŠ
BEOGRADSKA
OTVORENA
ŠKOLA

ZBORNIK BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE

Završni radovi studenata
i studentkinja 2022/2023

XXX GENERACIJA
ZBORNİK
BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE
RADOVI STUDENATA
OBRAZOVNI PROGRAM STUDIJE BUDUĆNOSTI
GENERACIJA 2022/2023.
COLLECTION OF ESSAYS
STUDENTS' ESSAYS
EDUCATIONAL PROGRAMME FUTURE STUDIES
GENERATION 2022/2023

Izdavač

Beogradska otvorena škola
Beograd, Bulevar oslobođenja 177
Tel: +381 60 30 65 800
Imejl: bos@bos.rs
www.bos.rs
www.facebook.com/bos.rs

Za izdavača

Vesna Đukić

Lektor i korektor

Marijana Milošević

Urednik

Marinko Vučinić

Tehnički urednici

Filip Ljubojević i Jelena Stojićević

Dizajn

Dana Tasovac

Tiraž

100

Priprema i štampa

Beogradska otvorena škola, Beograd

ISBN 978-86-81402-29-0

Beograd, 2024

SADRŽAJ:

STUDIJA SLUČAJA	4
Raznolikost i inkluzija u procesu zapošljavanja u kompaniji Microsoft.....	5
AKADEMSKI ESEJ	18
Regionalne balkanske integracije – prečica ka Evropskoj uniji ili zamena za članstvo?.....	19
Može li programirano biti i kreativno? Analiza kreativnih kapaciteta veštačke inteligencije	25
Zelena revolucija – pozitivni i negativni efekti po životnu sredinu	31
Ekološke ideje u islamu	39
Pravo i veštačka inteligencija.....	45
Uspon i razvoj filmske industrije i filma u svojstvu političke propagande na primeru nacističke Nemačke.....	55
Zakonske odredbe o menstrualnom odsustvu i njihove implikacije na radno zakonodavstvo Španije i zemlje EU	65
Veliki inkvizitor: satanin sledbenik ili hegelijanac?.....	73
Važnost prepoznavanja jezičkog seksizma	80
Funkcionalnost, uloga i značaj decentralizovanih finansija	84
Razvoj digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih u Srbiji	91
Postmoderni grad i socijalna segregacija – analiza projekta Beograd na vodi.....	103
PREDLOG JAVNE POLITIKE	112
Usvajanje u Srbiji – u čemu se ogleda nepreciznost zakona i nejasnost postupka i kako to popraviti	113
Koliko košta bolest u Srbiji?.....	118
Proizvodi za menstrualnu higijenu – luksuz ili nužnost?	121
Borba protiv pseudoistorije: predlozi za unapređenje kritičkog razmišljanja i prepoznavanja naučnog metoda kao prevencije širenja pseudoistorije u Srbiji.....	125

STUDIJA SLUČAJA

Studentkinja: Andrea Darabašić

Mentorka: Milena Trkulja

Institucija: Beogradska otvorena škola

Raznolikost i inkluzija u procesu zapošljavanja u kompaniji Microsoft

Sažetak:

Microsoft je globalna tehnološka kompanija sa sedištem u Redmondu, u Vašingtonu, s prisustvom u preko 190 zemalja. Poznat po svom raznolikom spektru softverskih proizvoda, uključujući operativni sistem *Windows*, *Office* paket i *Azure* platformu. S naglaskom na inovacijama, *Microsoft* je igrao ključnu ulogu u oblikovanju tehnološke industrije i svrstava se među najprofitabilnije kompanije na svetu. Njegov globalni domet uključuje partnerstva s vladama, kompanijama i pojedincima, jer ih naprednim tehnološkim rešenjima osnažuje da povećaju produktivnost i pokreću digitalne transformacije.

U studiji slučaja analizirani su izazovi u procesu zapošljavanja u kompaniji *Microsoft*, posebno u kontekstu zapošljavanja kandidata iz društveno osetljivih grupa. Jedna od polaznih tačaka je nesvesna pristrasnost u procesu zapošljavanja, koja može uticati na inkluzivnost, zatim ograničena raznolikost u grupi menadžera za zapošljavanje, te nedostatak transparentnosti u samom procesu zapošljavanja. Da bi se kompanija suočila sa ovim izazovima, implementirane su inicijative kao što je povećanje napora da se dopre do pojedinaca u društveno osetljivim grupama i implementacija obuke o raznolikosti i inkluziji.

Iako je *Microsoft* uložio značajne napore da stvori inkluzivan proces zapošljavanja i promoviše raznolikost radne snage, analiza otkriva trajni problem sa zapošljavanjem raznolike grupe menadžera, što naglašava potrebu da se *Microsoft* više fokusira na promovisanje različitosti na liderskim pozicijama.

Nakon analize identifikovanih problema, u studiji slučaja izneta su potencijalna rešenja problema koja uključuju implementaciju ciljanih strategija regrutovanja i zapošljavanja, preispitivanje postojećih politika kako bi se osigurala inkluzivnost i pravičnost, kao i angažovanje sa organizacijama u zajednici radi izgradnje odnosa s različitim kandidatima. Praćenjem metrike i sprovođenjem analize podataka, *Microsoft* može nastaviti da identifikuje oblasti za unapređenje i preduzimati konkretne korake da poboljša raznolikost i uključivanje u svoj proces zapošljavanja.

Ključne reči:

proces zapošljavanja, raznolikost, inkluzivnost, ljudski resursi, Microsoft

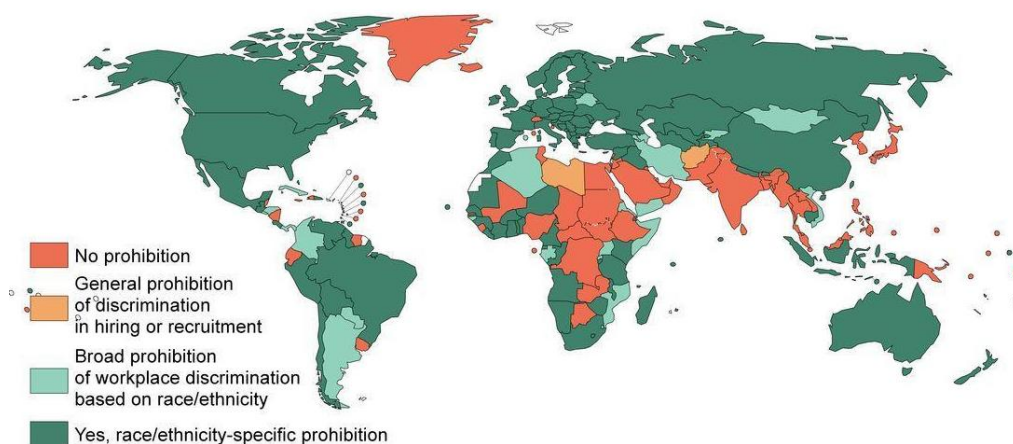
1. Istorijski i kulturološki kontekst

1.1. Istorijska pozadina raznolikosti i inkluzije u procesu zapošljavanja

Poslednjih godina, brojne tehnološke kompanije, uključujući i *Microsoft*, prepoznale su važnost stvaranja raznolikog i inkluzivnog poslovanja.

Zakon o građanskim pravima, federalni zakon Sjedinjenih Američkih Država donesen 1964. godine, bio je velika prekretnica u nastojanju da se promoviše različitost i inkluzija na radnom mestu. Zakon je zabranio diskriminaciju pri zapošljavanju na osnovu rase, boje kože, vere, pola ili nacionalnog porekla i osnovao Komisiju za jednake mogućnosti zapošljavanja da sprovede ovu zaštitu. Od tada su doneti dodatni zakoni i propisi u cilju zaštite od diskriminacije i promovisanja raznolikosti i uključivanja u zapošljavanje, kao što je Zakon o Amerikancima sa invaliditetom iz 1990. godine, koji zabranjuje diskriminaciju osoba sa invaliditetom u zapošljavanju. Navedene zakonske regulative predstavljaju način na koji država pomaže u podsticanju zdravog i inkluzivnog radnog okruženja.

Is discrimination in hiring or recruitment prohibited on the basis of race/ethnicity?

Slika 1. Mapa sveta koja pokazuje koje nacije zabranjuju diskriminaciju pri zapošljavanju na osnovu rase i etničke pripadnosti

(Izvor: WORLD Policy Analysis Center, *Discrimination at Work Database*, 2016)

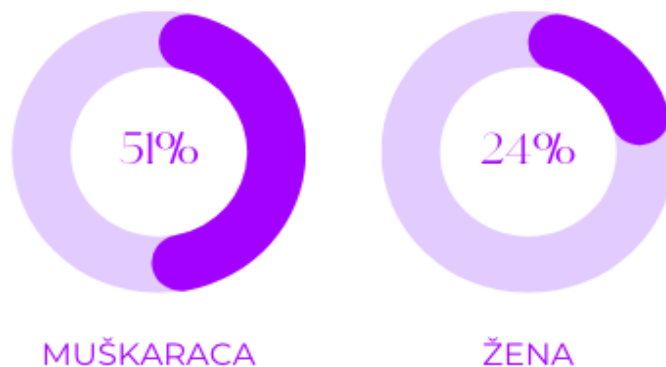
<https://www.worldpolicycenter.org/sites/default/files/WORLD%20Discrimination%20at%20Work%20Report.pdf>

Pristupljeno: 1. 5. 2023)

1.2. Društvene okolnosti i relevantnost teme

Pitanje različitosti i inkluzije postaje sve relevantnije s obzirom na nekoliko društvenih i ekonomskih faktora.

S obzirom na proces globalizacije, kompanije sada posluju na globalnom tržištu i moraju privući i zadržati talente. Pored toga, tehnološki napredak je olakšao ljudima iz različitih delova sveta da se povežu i rade zajedno. Ipak, shvatamo da su razlike u zastupljenosti polova, na primer u tehnološkoj industriji, i dalje velike i da je broj žena sa obrazovanjem u domenu informatike i računarstva skoro duplo manji u odnosu na broj muškaraca (**Grafikon 1**).

Grafikon 1. Studija koju je sproveda kompanija *Accenture* u saradnji sa *Girls Who Code* otkrila je da značajnu razliku u odnosu broj muškaraca i žena koji u računarskim zanimanjima ima diplomu iz domena informatike. (Istraživanje kompanije *Accenture* sa organizacijom *Girls Who Code*, *Resettingtech culture, 5 strategies to keep women in tech*

<https://www.accenture.com/content/dam/accenture/final/a-com-migration/pdf/pdf-136/accenture-resetting-tech-culture.pdf>

Pristupljeno: 1. 5. 2023)

Pored toga, afroamerička i hispanoamerička etnička manjina nedovoljno su zastupljene u tehnološkoj industriji. Prema izveštaju Centra za društveni uticaj Kapor, postoji značajna razlika između broja Afroamerikanaca i Hispanoamerikanca koji čine tehničku radnu snagu u Silicijumskoj dolini naspram broja koji čini opštu populaciju u toj oblasti.

2. Analiza raznolikosti i inkluzije u procesu zapošljavanja u kompaniji Microsoft

2.1. Problem sa kojim se suočava Microsoft: manjak diverziteta i inkluzivnosti na rukovodećim pozicijama u kompaniji

Microsoft je tokom niza prethodnih godina postigao napredak u promovisanju različitosti i inkluzije, ali još uvek ima prostora za poboljšanje, posebno u povećanju pripadnika iz društveno osetljivih grupa na rukovodećim pozicijama.

2.2. Prikupljanje podataka za izradu studije slučaja

Za sprovođenje studije slučaja o praksama zapošljavanja u *Microsoft*-u korišćen je niz metodologija za prikupljanje podataka. Jedan od primarnih izvora informacija bila je veb-stranica kompanije, koja je pružala detalje o politici zapošljavanja, kao i informacije o inicijativama za inkluziju.

Drugi ključni izvor informacija bio je *LinkedIn* (platforma koja se prvenstveno koristi za profesionalno umrežavanje i traženje posla) koji je korišćen kao izvor informacija o iskustvu sadašnjih i bivših zaposlenih u kompaniji *Microsoft*. Ovi podaci su analizirani da bi se identifikovali obrasci i trendovi u praksi zapošljavanja kompanije. Pored toga, analizirani su izveštaji o društveno odgovornom poslovanju (CSR) i izveštaji o različitosti, koje je objavio *Microsoft*, da bi se steklo dublje razumevanje raznovrsnosti i napora kompanije za inkluziju i da bi se identifikovale oblasti za poboljšanje.

Konačno, analizirani su ključni pravni dokumenti, kao što je Microsoftova politika jednakih mogućnosti zapošljavanja, kako bi se osiguralo da je poslovanje kompanije u skladu s relevantnim zakonima i propisima koji se odnose na raznolikost i inkluziju na radnom mestu. Ove informacije su korišćene za informisanje o preporukama datim u studiji slučaja, koja se fokusirala na načine poboljšanja raznolikosti i inkluzivnost Microsoftovog procesa zapošljavanja.

2.3. Trenutna situacija po pitanju raznolikosti i inkluzije u kompaniji

Microsoft

Microsoft je jedna od najvećih tehnoloških kompanija na svetu i ima globalni tim od preko 181.000 zaposlenih. Kompanija se obavezala da će negovati kulturu različitosti i inkluzije, a generalni direktor Satya Nadela istakao je važnost raznolikosti i uključenosti za uspeh kompanije.

Da bi postigao ovaj cilj, *Microsoft* je implementirao nekoliko inicijativa kako bi osigurao da raznolikost i inkluzija budu sastavni deo kompanije, uključujući proces zapošljavanja. *Microsoft* je postavio ambiciozne ciljeve da poveća zastupljenost žena i pripadnika društveno osetljivih grupa u kompaniji. Što se tiče praksi zapošljavanja, *Microsoft* je implementirao nekoliko inicijativa za promovisanje raznolikosti i inkluzije, uključujući proveravanje radnih biografija naslepo (proces u kojem menadžer za zapošljavanje procenjuje biografiju kandidata za posao bez ikakvog znanja o njegovom imenu, polu, starosti ili bilo kojim drugim ličnim detaljima koji bi potencijalno mogli da utiču na njihovu odluku). Pristuni su i dodatni naponi za zapošljavanje kako bi se dosegao širi krug kandidata i pružanje obuke o nesvesnoj pristrasnosti menadžerima zapošljavanja. *Microsoft* je uspostavio grupe za resurse zaposlenih (*Employee Resource Groups* – ERG) kako bi podržao pripadnike društveno osetljivih grupa unutar kompanije, uključujući ERG za zaposlene koji su: žene, Afroamerikanci i LGBTQ+. Ovi ERG-ovi pružaju mogućnosti umrežavanja, resurse za razvoj karijere i podršku zaposlenima iz nedovoljno zastupljenih zajednica.

U junu 2020. godine, *Microsoft* je najavio novi petogodišnji cilj: povećati zastupljenost Afroamerikanaca, Hispanoamerikanaca i Latinoamerikanaca i žena na rukovodećim pozicijama do 2025. godine, u poređenju sa statistikama iz 2016. godine, kao i da se poveća zastupljenost žena na rukovodećim pozicijama za 30% u istom periodu.

Population growth in our core Microsoft business*

		GLOBAL WORKFORCE GROWTH				US WORKFORCE GROWTH				
		2020-2021		2017-2021		2020-2021		2017-2021		
		+12.5%		+41.6%		+8.4%		+35.4%		
		ALL CORE MICROSOFT	EXECUTIVE	PARTNER + EXECUTIVE	DIRECTOR	MANAGER	INDIVIDUAL CONTRIBUTOR	TECHNICAL ROLES	NON-TECH ROLES	RETAIL
GLOBAL DATA										
WOMEN	2020-2021	+16.8%	+15.6%	+19.6%	+21.9%	+19.9%	+16.3%	+22.4%	+10.3%	-26.8%
	2017-2021	+64.9%	+124.2%	+88.0%	+90.8%	+79.3%	+62.9%	+101.0%	+34.0%	-34.4%
MEN	2020-2021	+10.8%	+9.9%	+11.8%	+15.5%	+14.8%	+10.1%	+12.2%	+7.0%	-25.3%
	2017-2021	+33.6%	+29.8%	+31.5%	+60.0%	+39.7%	+32.6%	+40.1%	+18.4%	-36.4%
US DATA										
ASIAN	2020-2021	+10.8%	+21.2%	+17.1%	+20.7%	+15.2%	+10.0%	+10.8%	+10.2%	-25.7%
	2017-2021	+55.0%	+70.3%	+67.9%	+104.4%	+77.8%	+51.7%	+59.3%	+31.8%	-32.3%
BLACK AND AFRICAN AMERICAN	2020-2021	+27.5%	+66.7%	+47.8%	+38.3%	+51.4%	+25.0%	+32.5%	+21.7%	-31.3%
	2017-2021	+99.0%	+150.0%	+126.7%	+127.0%	+149.1%	+94.0%	+141.9%	+62.9%	-43.6%
HISPANIC AND LATINX	2020-2021	+16.1%	+25.0%	+32.9%	+22.3%	+27.0%	+14.5%	+18.9%	+12.3%	-22.1%
	2017-2021	+65.1%	+66.7%	+97.9%	+97.4%	+91.4%	+61.4%	+92.9%	+36.5%	-32.8%
NATIVE AMERICAN AND ALASKA NATIVE	2020-2021	+5.8%	—	+20.0%	+39.7%	+39.6%	+1.1%	+4.2%	+10.8%	-20.0%
	2017-2021	+24.8%	0.0%	0.0%	+187.9%	+131.0%	+14.8%	+25.0%	+24.1%	-27.3%
NATIVE HAWAIIAN AND PACIFIC ISLANDER	2020-2021	+3.4%	0.0%	0.0%	+7.4%	+54.5%	-3.9%	+8.1%	-1.1%	-11.1%
	2017-2021	+18.2%	0.0%	—	+61.1%	+126.7%	+6.5%	+20.8%	+15.6%	-36.0%
WHITE	2020-2021	+4.9%	+5.3%	+8.5%	+10.7%	+9.9%	+3.8%	+5.1%	+4.6%	-23.5%
	2017-2021	+15.8%	+32.6%	+25.4%	+39.1%	+26.1%	+13.6%	+17.4%	+12.8%	-41.8%
MULTIRACIAL	2020-2021	+16.1%	+100.0%	+38.9%	+30.3%	+35.2%	+13.9%	+16.5%	+15.3%	-27.1%
	2017-2021	+109.8%	+100.0%	+127.3%	+194.6%	+208.1%	+100.9%	+113.3%	+102.6%	-23.9%

Tabela 1. Rast broja zaposlenih i raznolikost u pogledu rase i pola u kompaniji *Microsoft*, na globalnom tržištu i na području Sjedinjenih Američkih Država (Izvor: *Microsoft Global Diversity & Inclusion Report 2021* <https://blogs.microsoft.com/blog/2021/10/20/microsofts-2021-diversity-inclusion-report-demonstrating-progress-and-remaining-accountable-to-our-commitments/>)

Pristupljeno: 20. 5. 2023)

Microsoft je objavio godišnje izveštaje o raznolikosti i inkluziji, koji pružaju podatke i uvid u ciljeve kompanije u pogledu raznolikosti. Na osnovu godišnjih izveštaja možemo uočiti trend rasta zastupljenosti različitih etničkih grupa i sve veću prisutnost žena u kompaniji. Iako porast nije na zavidnom nivou – porast broj žena, Afroamerikanaca i ljudi hispanskog porekla, na primer, manji je od 1% (**Tabela 1**).

2021 representation levels compared to 2020

WOMEN

30.9% +0.7 percentage points since 2020.

ASIAN

34.9% 0.0 percentage points since 2020.

BLACK AND AFRICAN AMERICAN

5.6% +0.9 percentage points since 2020.

HISPANIC AND LATINX

6.9% +0.5 percentage points since 2020.

NATIVE AMERICAN, ALASKA NATIVE,
NATIVE HAWAIIAN, AND PACIFIC ISLANDER

0.6% 0.0 percentage points since 2020.

MULTIRACIAL

2.5% +0.2 percentage points since 2020.

Representation levels 2017-2021

2017 2018 2019 2020 2021

GLOBAL DATA

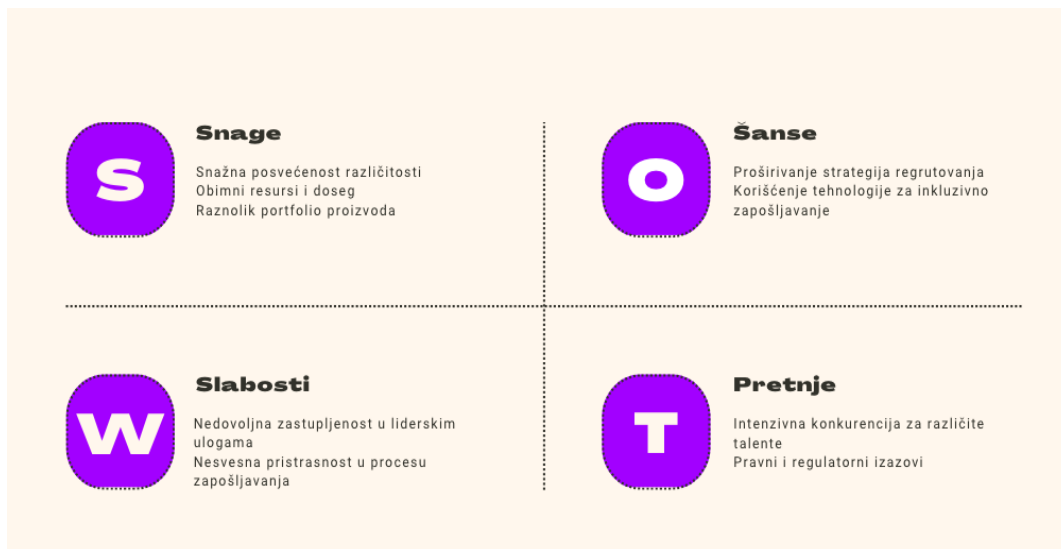
	2017	2018	2019	2020	2021
WOMEN	27.0%	28.1%	29.2%	30.2%	30.9%
MEN	73.0%	71.8%	70.7%	69.6%	69.0%

US DATA

	2017	2018	2019	2020	2021
ASIAN	31.4%	32.3%	33.3%	34.9%	34.9%
BLACK AND AFRICAN AMERICAN	3.8%	4.0%	4.4%	4.7%	5.6%
HISPANIC AND LATINX	5.7%	5.9%	6.2%	6.4%	6.9%
NATIVE AMERICAN AND ALASKA NATIVE	0.5%	0.5%	0.5%	0.4%	0.4%
NATIVE HAWAIIAN AND PACIFIC ISLANDER	0.2%	0.2%	0.2%	0.2%	0.2%
WHITE	55.9%	54.1%	52.1%	49.2%	48.3%
MULTIRACIAL	1.7%	1.9%	2.1%	2.3%	2.5%

Tabela 2. Poboľšanje stanja inkluzivnosti i raznolikosti u kompaniji *Microsoft* od trenutka implementiranja prvih inicijativa, do kraja 2021. i na globalnom nivou u državama u kojima kompanija posluje (Izvor: *Microsoft Global Diversity & Inclusion Report 2021*, <https://blogs.microsoft.com/blog/2021/10/20/microsofts-2021-diversity-inclusion-report-demonstrating-progress-and-remaining-accountable-to-our-commitments/>, Pristupljeno: 20. 05. 2023)

2.4. SWOT analiza

Tabela 3. SWOT analiza aktualnih okolnosti u kompaniji *Microsoft*, na osnovu njihovih godišnjih izveštaja

Posvećenost kompanije *Microsoft* raznolikosti i uključivanju u proces zapošljavanja može se proceniti kroz sveobuhvatnu SWOT analizu.

Snage (prednosti): Prednost kompanije *Microsoft* leži u posvećenosti raznolikosti. Kompanija je pokazala istinsku posvećenost negovanju inkluzivnosti implementacijom inicijativa, postavljanjem ciljeva i dodeljivanjem resursa za rešavanje izazova različitosti. Važan element čini i podrška rukovodećeg kadra u stremljenju ka ovim naporima.

Slabosti: Uočljiva slabost je nedovoljna zastupljenost pripadnika iz društveno osetljivih grupa na vodećim pozicijama. Iako je *Microsoft* napravio korake u povećanju raznolikosti u celoj kompaniji, postizanje raznolikosti na višim nivoima upravljanja i izvršnim pozicijama ostaje izazov. Za kompaniju je od ključnog značaja da ispita svoje postojeće politike i prakse zapošljavanja kako bi se osiguralo da su inkluzivne i pravedne.

Šanse (mogućnosti): *Microsoft* ima potencijal da proširi svoje strategije zapošljavanja kako bi privukao raznovrsniji skup talenata. Ovo uključuje ciljne napore da se dopre do nedovoljno zastupljenih grupa, kao što su: žene, rasne i etničke manjine, osobe sa invaliditetom i LGBTQ+ kandidati. Uspostavljanjem partnerstava sa organizacijama specijalizovanim za različitost i inkluziju, *Microsoft* može da se uključi u nove mreže talenata i stvori smislene veze s različitim zajednicama. Nadalje, koristeći prepoznatljivost svog brenda i resurse, *Microsoft* se može aktivno angažovati s manjinskim zajednicama kako bi podigao svest o mogućnostima za karijeru unutar kompanije i izgradio odnose s potencijalnim kandidatima.

Pretnje (opasnosti): Postoje i potencijalne opasnosti koje *Microsoft* mora uzeti u obzir. Jedna značajna pretnja je intenzivna konkurencija. Druge kompanije u tehnološkoj industriji podjednako su posvećene raznolikosti i inkluziji. *Microsoft* treba da se razlikuje tako što će pokazati svoje inkluzivno radno okruženje, mogućnosti napredovanja u karijeri i uticaj svojih raznolikih timova na podsticanje inovacija i uspeha.

Na kraju, pravni i regulatorni izazovi predstavljaju potencijalne probleme. Razvoj zakonskih okvira koji se odnose na raznolikost i inkluziju može uticati na praksu zapošljavanja. *Microsoft* mora biti u toku s promenama u zakonodavstvu i osigurati usklađenost kako bi izbegao bilo kakve pravne probleme i održao inkluzivan proces zapošljavanja.

3. Preporuke za unapređenje

3.1. Analiza i praćenje podataka

Praćenje metrike i sprovođenje analize podataka mogu biti moćan resurs za uspostavljanje strategija za unapređenje inkluzije i raznolikosti u procesu zapošljavanja. Praćenjem ključnih metrika i analizom podataka u vezi s praksama zapošljavanja, tim bi mogao identifikovati oblasti u kojima je neophodno poboljšanje, ali i razviti strategije za poboljšanje raznolikosti i inkluzije.

Jedan način na koji metrika praćenja i analiza podataka mogu pomoći u uključivanju i raznolikosti u procesu zapošljavanja je procena efikasnosti javljanja menadžera za zapošavljanje zaposlenima. Praćenjem ovih metrika, među kojima je broj oglasa za posao i događaja koji su ciljani za nedovoljno zastupljene grupe, kompanije mogu proceniti efikasnost aktivne potrage za kandidatima. Ovo kompanijama može pomoći da odrede gde da raspodele resurse i da izvrše prilagođavanja kako bi poboljšali svoje rezultate.

Postoji niz alata koje bi timovi za ljudske resurse mogli da koriste ili da pronađu bolju upotrebu za postojeće alate. ATS je generički naziv za softverske aplikacije dizajnirane da pojednostave i automatizuju proces zapošljavanja. Kroz svoje različite karakteristike, ATS može značajno uticati na različite tehnike u procesu zapošljavanja. Ova vrsta alata omogućava timovima za ljudske resurse da s profila kandidata, tokom početnih faza selekcije, uklone informacije kao što su: imena, pol ili fotografije. ATS, takođe, generiše sveobuhvatne izveštaje o zapošljavanju i analitiku, pružajući uvid u raznovrsnost kandidata u različitim fazama procesa zapošljavanja. Ovi uvidi, zasnovani na podacima, omogućavaju timovima za ljudske resurse da identifikuju potencijalne nedostatke u procesu i preduzmu proaktivne korake za poboljšanje rezultata različitosti.

Praćenjem metrika u vezi sa zadržavanjem zaposlenih, kao što su stope fluktuacije i razlozi za odlazak, kompanije mogu da identifikuju sve šablone u stopama zadržavanja među različitim demografskim grupama. Ovo kompanijama može pomoći da razviju strategije za poboljšanje stope zadržavanja i osiguraju da se različiti zaposleni osećaju cenjeno i podržano unutar organizacije.

Culture Amp je platforma za analitiku zaposlenih koju timovi za ljudske resurse mogu iskoristiti da prikupe vredne uvide o kulturi kompanije, angažovanju zaposlenih i inicijativama za raznolikost i inkluziju. Platforma nudi interaktivne tabele za raznovrsnost koje u realnom vremenu prikazuju podatke o demografiji zaposlenih, uključujući pol, etničku pripadnost i druge ključne metrike različitosti.

Kada zaposleni napuste organizaciju, *Culture Amp* olakšava izlazne intervjue i izlazne ankete. Analiza ovih podataka može pomoći timovima za ljudske resurse da otkriju obrasce ili probleme koji bi mogli dovesti do nesrazmerne stope fluktuacije među određenim demografskim grupama, što dovodi do informisanih strategija zadržavanja.

3.2. Komunikacija i saradnja sa zajednicama

Kompanije koje prepoznaju značaj zajednica teže da prikažu društvenu odgovornost kroz svoje strateške odluke. Društveno odgovorne kompanije aktivno doprinose društvu i životnoj sredini, uključujući u svoje poslovanje teme raznolikosti, jednakosti i društvene pravde. U cilju unapređenja svojih inkluzivnih praksi u zapošljavanju, kompanija *Microsoft* bi trebalo da proširi svoj domet i angažuje se u zajednicama u kojima su njihovi zaposleni zastupljeni i u zajednicama čiji su pripadnici potencijalno zainteresovani za rad u kompaniji.

Osim toga, neophodno je uspostaviti partnerstva i saradnju s lokalnim akterima, kao što su organizacije civilnog društva koje rade s ciljnim grupama, lokalni pružaoci usluga posredovanja u zapošljavanju i lokalne samouprave/opštine. Ove institucije mogu pružiti podršku u promovisanju kompanije *Microsoft* kao poželjnog poslodavca koji aktivno teži zapošljavanju osoba iz navedenih zajednica.

Postoji nekoliko načina na koje *Microsoft* može proširiti svoju mrežu. Na primer, mogli bi da prisustvuju sajmovima poslova i događajima koji su posebno usmereni na kandidate iz društveno osetljivih grupa. Ovi događaji bi se mogli održati u društvenim centrima, univerzitetima i drugim mestima, gde će se okupljati pripadnici lokalnih zajednica i društveno osetljivih grupa. Kako bi došao do šire publike *Microsoft* bi mogao da bude partner sa organizacijama u zajednici i na univerzitetima. Stvaranjem partnerstava sa organizacijama koje služe nedovoljno zastupljenim zajednicama, *Microsoft* može dobiti pristup grupi potencijalnih kandidata koji inače ne bi razmišljali o karijeri u sferi tehnologije.

3.3. Inkluzivni programi za mlade talente i mentorstvo

Stažiranje u tehnološkoj industriji ima značajan uticaj na oblikovanje karijere studenata i mladih profesionalaca, jer im služe kao odskočna daska. Međutim, mnogi pojedinci iz društveno osetljivih grupa nailaze na prepreke pri pronalasku takvih mogućnosti, zbog, na primer, nedostatka poznanstava i kontakta, ograničenih resursa ili nedovoljne izloženosti tehnološkom sektoru. Kroz ciljane programe stažiranja, *Microsoft* može da pruži jednake uslove za mlade iz društveno osetljivih grupa. Fokusirajući se na potencijal kandidata, *Microsoft* može iskoristiti raznovrstan skup talenata koji bi inače ostali neprimećeni.

Ovakvi programi mogu igrati vitalnu ulogu u izgradnji poverenja kod društveno osetljivih grupa. Mnogi pojedinci sumnjaju u svoje sposobnosti i osećaju se kao da ne pripadaju određenim prostorima. Dobro strukturisana praksa, uz kontinuirano pružanje podrške može podstaći učesnike da nastave karijeru u tehnološkom sektoru s većim samopouzdanjem.

Pored stažiranja, mentorski programi igraju ključnu ulogu u održavanju pozitivnog uticaja na karijere i lični rast učesnika. Takvi programi nude stalnu podršku i smernice stažistima i zaposlenima na početnim nivoima, pružajući im dragocene uvide, savete o karijeri i pomoć u rešavanju izazova sa kojima se mogu susresti pojedinci iz nedovoljno zastupljenih sredina. Mentorstvo, takođe, olakšava umrežavanje, što je neophodno za napredovanje u karijeri. Društveno osetljive grupe često imaju ograničen pristup profesionalnim mrežama, što čini izazovom pronalaženje mentora unutar date industrije. Mentorski programi u kompaniji *Microsoft* mogu pomoći da se premosti ovaj jaz i da se povežu učesnici sa uticajnim profesionalcima koji mogu ponuditi podršku i otvoriti vrata za dalje mogućnosti.

3.4. Projekcije resursa za implementaciju preporuka

Da bi se implementirale predložene inicijative fokusirane na raznolikost i uključivanje u proces zapošljavanja u kompaniji *Microsoft*, predstavljena je lista neophodnih resursa:

1. Finansijski resursi:

- Alokacija budžeta za ciljane aktivnosti usmerene ka zapošljavanju, kao što je organizovanje sajмова karijera, događaja i reklamnih kampanja.
- Finansiranje partnerstava sa eksternim organizacijama, specijalizovanim za različitost i inkluziju.
- Ulaganje u programe obuke za različitost i inkluziju za menadžere za zapošljavanje.

2. Ljudski resursi:

- Tim odgovoran isključivo za inicijative usmerene na različitost i inkluziju, uključujući procese regrutacije i selekcije.
- Profesionalci iz domena ljudskih resursa koji će pregledati i ažurirati politike i prakse zapošljavanja.
- Obučeni fasilitatori ili konsultanti za vođenje sesija obuke o različitosti i inkluziji.
- Tim koji prati i procenjuje uticaj novih inicijativa i prikuplja povratne informacije od kandidata i zaposlenih.

3. Tehnologija i infrastruktura:

- Alati i softveri za praćenje metrike različitosti, praćenje napretka i generisanje izveštaja.
- Alati za komunikaciju i saradnju kako bi se olakšala interakcija s društveno osetljivim zajednicama i potencijalnim kandidatima.

4. Partnerstva i saradnja:

- Saradnja sa organizacijama u zajednici, profesionalnim udruženjima i mrežama usmerenim na raznolikost radi proširenja dometa i izgradnje odnosa s različitim grupama talenata.
- Angažovanje sa spoljnim stručnjacima ili konsultantima specijalizovanim za različitost i inkluziju radi pružanja smernica i podrške.

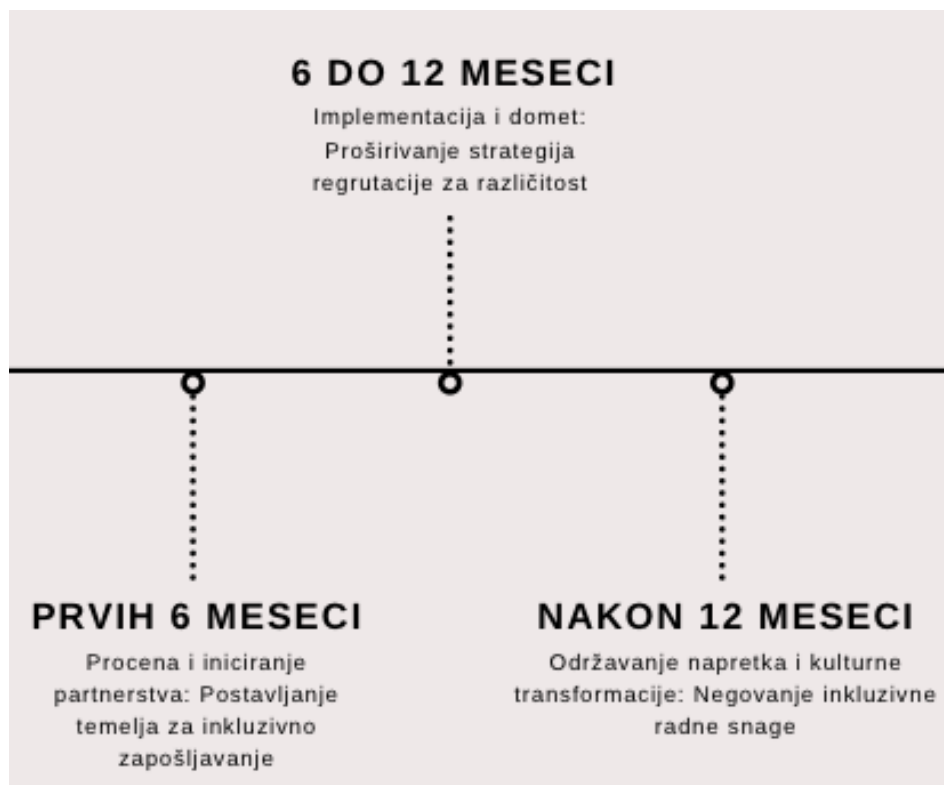
5. Podaci i analitika:

- Sistemi i procesi za prikupljanje, analizu i izveštavanje o podacima koji se odnose na različitost, uključujući demografiju kandidata, rezultate zapošljavanja i predstavljanje na različitim nivoima organizacije.

Za *Microsoft* je važno da izdvoji odgovarajuće resurse, kako finansijske tako i ljudske, kako bi podržao efikasnu implementaciju ovih inicijativa. Specifični zahtevi za resursima će zavisiti od obima inicijativa, obima zapošljavanja i željenih rezultata, u smislu raznolikosti i uključenosti.

3.4. Vremenski okvir implementacije

Sprovođenje ciljanih strategija zapošljavanja i angažovanje sa zajednicama kako bi se rešio nedostatak raznolikosti na pozicijama višeg nivoa u kompaniji *Microsoft* zahteva pažljivo planiranje i izvršenje. Iako će vremenski okvir zavisiti od različitih faktora, uključujući obim inicijativa i organizacione prioritete, dajemo pregled potencijalnog vremenskog okvira za implementaciju:

Grafikon 3. Predlog vremenskog okvira za implementaciju promena

Kratkoročno (0–6 meseci):

1. Sprovesti internu procenu postojećih praksi i politika zapošljavanja kako bi se identifikovale oblasti za poboljšanje različitosti i inkluzije.
2. Uspostavljanje partnerstva sa eksternim organizacijama, specijalizovanim za različitost i inkluziju, kako bi se poboljšali napori za zapošljavanje.
3. Pokrenuti ciljane programe informisanja nedovoljno zastupljenih zajednica, kroz karijerne sajmove, događaje umrežavanja i onlajn-kampanje.
4. Obezbediti obuku o raznolikosti i inkluziji za menadžere da bi podigli svest o nesvesnim pristrasnostima i promovisali pravedne prakse selekcije.

Srednjoročni (6–12 meseci):

1. Razviti i primeniti inkluzivne prakse zapošljavanja, kao što su naslepo pregledi radnih biografija i različiti paneli za intervju, kako bi se ublažile pristrasnosti u procesu zapošljavanja.
2. Proširiti partnerstvo sa organizacijama u zajednici i profesionalnim udruženjima kako bi ojačali veze i izgradili odnose s različitim grupama talenata.
3. Praćenje i procena uticaja novih inicijativa, prikupljanje povratnih informacija od kandidata i zaposlenih da bi se procenila delotvornost napora za raznovrsnost i inkluziju.
4. Kontinuirano ažuriranje i usavršavanje strategije zapošljavanja na osnovu povratnih informacija i uvida stečenih tokom perioda implementacije.

Dugoročni (12+ meseci):

1. Pregledati i revidirati politike i prakse u vezi s različitošću kako bi se osigurala stalna efikasnost.
2. Negovati podsticajno i inkluzivno radno okruženje sprovođenjem programa obuke o različitosti i inkluziji za sve zaposlene, naglašavajući vrednost različitosti i obezbeđujući resurse za kontinuirano obrazovanje.
3. Redovno praćenje i izveštavanje o metrikama različitosti da bi se izmerio napredak i identifikovale oblasti za poboljšanje.
4. Održavati kontinuirani dijalog s društveno osetljivim grupama i zajednicama kako bi se razumele njihove potrebe i brige i prilagodile strategije zapošljavanja u skladu s tim.

Važno je napomenuti da su ovi vremenski okviri približni i da će vremenski okvir implementacije varirati u zavisnosti od konkretnih radnji, raspoloživih resursa i ukupne posvećenosti kompanije raznolikosti i inkluziji. Kontinuirano praćenje i prilagođavanja su od suštinskog značaja da bi se obezbedio održiv napredak.

4. Zaključak

Analiza prakse zapošljavanja u kompaniji *Microsoft* pružila je uvid u napore kompanije za inkluziju. Podaci ukazuju da postoji potreba za većom raznolikošću na višim i izvršnim pozicijama, kao i potreba za efikasnijim angažovanjem s društveno osetljivim grupama. Nastavljajući da prati metriku i sprovodi analizu podataka, *Microsoft* može nastaviti da identifikuje oblasti za napredak i preduzeti konkretne korake za poboljšanje raznolikosti i njeno uključivanje u proces zapošljavanja.

Da bi rešio nedostatke u raznolikosti na višim i izvršnim pozicijama, neophodno je razmoriti primenu ciljanih strategija regrutovanja i zapošljavanja koje se fokusiraju na privlačenje i zadržavanje različitih kandidata, uključujući dopiranje do društveno osetljivih grupa i partnerstvo sa organizacijama koje su specijalizovane za promovisanje različitosti i inkluzije.

Druga ključna preporuka je efikasnija saradnja s manjinskim zajednicama i društveno osetljivim grupama. To, takođe, može uključivati sprovođenje ciljanih kampanja na terenu, kao što je organizovanje događaja za regrutaciju u različitim zajednicama i korišćenje društvenih medija za povezivanje s potencijalnim kandidatima.

Literatura

Accenture and Girls Who Code. *Cracking the Gender Code: A Research Study* by Accenture and Girls Who Code, 2021.

Bertrand, Marianne and Sendhil Mullainathan. "Are Emily and Greg More Employable than Lakisha and Jamal? A Field Experiment on Labor Market Discrimination." *American Economic Review*, vol. 94, no. 4, 2004, pp. 991–1013.

Kapor Center for Social Impact. *Tech Leavers Study: A First-of-its-Kind Study of Why People Voluntarily Left Jobs in Tech*, 2018.

Microsoft. "Beyond Microsoft." Microsoft, www.microsoft.com/en-us/diversity/beyond-microsoft/default.aspx Pristupljeno: 20. 5. 2023.

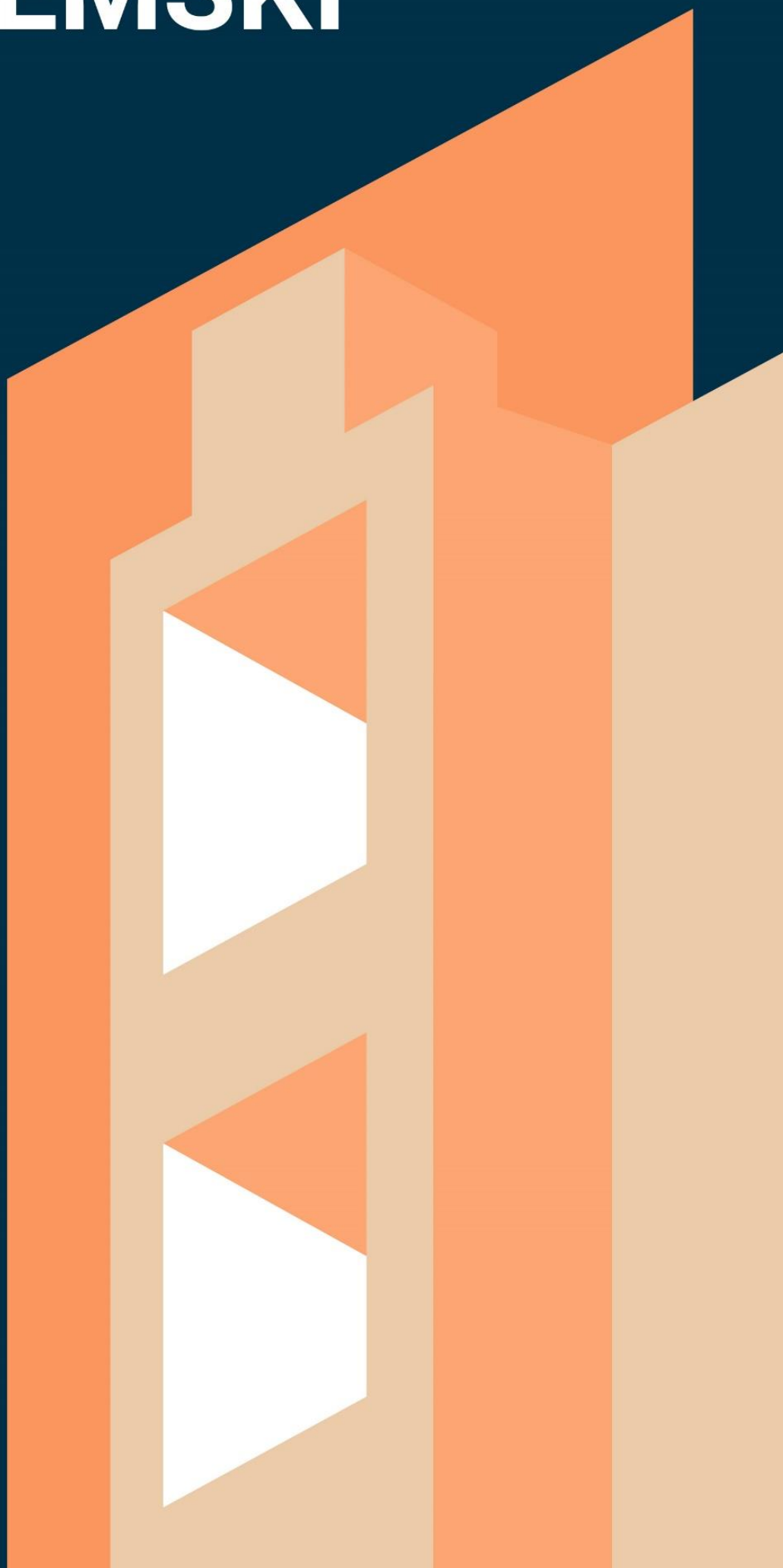
Microsoft. "Diversity and Inclusion." Microsoft, www.microsoft.com/en-us/diversity/default.aspx Pristupljeno: 20. 5. 2023.

Microsoft. "Diversity and Inclusion Annual Report." Microsoft, www.microsoft.com/en-us/diversity/inside-microsoft/annual-report?activetab=innovation-spotlights%3aprimar4 Pristupljeno: 20. 5. 2023.

Microsoft. "Inside Microsoft." Microsoft, www.microsoft.com/en-us/diversity/inside-microsoft/default.aspx Pristupljeno: 20. 5. 2023.

Smith, Brad. "2022 Diversity & Inclusion Report: Driving Progress Through Greater Accountability and Transparency." Microsoft Blog, Microsoft, 27 Oct. 2022, <https://blogs.microsoft.com/blog/2022/10/27/2022-diversity-inclusion-report-driving-progress-through-greater-accountability-and-transparency/> Pristupljeno: 20. 5. 2023.

AKADEMSKI ESEJ

Student: Branko Petković

Mentor: prof. dr Dragan Đukanović

Institucija: Fakultet političkih nauka

Regionalne balkanske integracije – prečica ka Evropskoj uniji ili zamena za članstvo?

Sažetak:

Rad analizira uticaj regionalnih inicijativa na Balkanu, konkretno Otvorenog Balkana i Berlinskog procesa, na brzinu evropskih integracija država Zapadnog Balkana. Na početku je dat kratak pregled procesa regionalne saradnje od sredine devedesetih godina 20. veka do 2014. godine. Nakon toga su dati argumenti zagovornika i protivnika regionalnih integracija u kontekstu evropskog puta pojedinačnih država. Zagovornici pomenutih inicijativa ističu pogodnosti političkog i ekonomskog zbližavanja država regiona, odnosno doprinosa programa jedinstvenog tržišta na članstvo u Evropskoj uniji u budućnosti. S druge strane, protivnici strahuju od potencijalne samodovoljnosti ovakvih aranžmana i zastoja u evropskim integracijama. Argumenti obe strane zaslužuju pažnju i već dugo zauzimaju prostor u javnosti u regionu. U zaključku se stavovi suprotstavljenih strana sumiraju i iznosi se mišljenje autora o ispravnosti argumenata zastupnika jače integracije.

Ključne reči:

Otvoreni Balkan, Berlinski proces, Zapadni Balkan, evropske integracije

1. Uvodni pregled regionalne saradnje na Balkanu do 2014. godine

Nakon kraja Hladnog rata dolazi do procvata koncepta novog regionalizma u zemljama bivšeg sovjetskog bloka. Države Srednje i Istočne Evrope su se opredelile za različite oblike saradnje kako bi bile spremnije za buduće članstvo u Evropskoj uniji i NATO-u. Novi regionalizam predstavlja: „višedimenzionalnu formu integracije koja uključuje, ekonomiju, politiku, socijalne i kulturne aspekte (...) a sa ciljem formiranja regionalnog slobodnog tržišta” (Đukanović, Đorđević: 2020, 596). Nakon završetka ratova na prostoru bivše Jugoslavije dolazi do razvoja regionalnih inicijativa i među državama Zapadnog Balkana. Nastaju Inicijativa za saradnju u Jugoistočnoj Evropi, Jadransko-jonska inicijativa, Pakt za stabilnost u Jugoistočnoj Evropi, Proces saradnje u Jugoistočnoj Evropi, CEFTA 2006 i druge. Sve ove inicijative imaju snažnu podršku Evropske unije i Sjedinjenih Država. Evropska unija je usvojila 1999. godine program stabilizacije i pridruživanja za države Zapadnog Balkana, koji sadrži odredbe koje posebno ističu značaj regionalne saradnje, te države ovog regiona imaju i formalnu obavezu da sarađuju međusobno ukoliko žele da postanu deo Evropske unije. Konkretno, obaveza Srbije je da zaključi bilateralne ugovore o saradnji sa zemljom koja takođe zaključi sličan SSP sa EU (III naslov, član 14) (Lopandić, Kronja: 2010, 229). Na sastancima u Zagrebu, a potom i u Solunu, sve države Zapadnog Balkana dobile su jasnu perspektivu članstva u Evropskoj uniji ili preciznije: „njihovom potencijalnom statusu kandidata u skladu sa zaključcima iz Feire”.¹

Ipak, i pored mnoštva programa, procesi regionalne saradnje imaju ograničeni rezultat. Zapadni Balkan nije više konfliktno područje, ali i dalje nije došlo do formiranja jedinstvenog tržišta i pristupanja država Evropskoj uniji (s izuzetkom Hrvatske). On je prešao put od zone postkonfliktnog

---

¹ The Declaration of the Zagreb Summit 2000.

oporavka ka regionu koji teži da se integriše, i to u što većoj meri, u evro(atlanske) integracije i postane deo tzv. zapadne hemisfere uticaja (Đukanović: 2016, 38–104). Posle 2010. godine nastaju nove inicijative koje imaju cilj da daju novi impuls regionalnoj saradnji i ubrzaju proces evropskih integracija. Najpre 2008. nastaje Savet za regionalnu saradnju (*Regional Cooperation Council*) sa sedištem u Sarajevu, koji ima zadatak da dodatno unapredi regionalnu saradnju, ali i da postane krovna organizacija koja će objediniti aktivnosti više manjih inicijativa. Ova inicijativa nastaje kroz transformaciju prethodnog Pakta za stabilnost u Jugoistočnoj Evropi. Na inicijativu crnogorskog ministra spoljnih poslova Igora Lukšića i komesara EU za proširenje Štefana Filea (Štefan Füle) dolazi do formiranja inicijative Zapadnobalkanske šestorke. Iako su politički lideri pokazali visoki nivo spremnosti i entuzijazma, ovi programi nisu dali očekivane rezultate.

2. Berlinski proces i evropske integracije Zapadnog Balkana

I pored neuspeha pomenutih inicijativa, države Zapadnog Balkana su nastavile da razvijaju nove oblike regionalne saradnje. Na predlog SR Nemačke pokrenut je Berlinski proces čiji je cilj da dodatno poveže države regiona i pripremi ih za članstvo u Evropskoj uniji. Razlozi za aktivnije učešće Nemačke u regionu su geostrateški, politički i ekonomski. U geostrateškom smislu Nemačka želi da uključi ceo podunavski region u Evropsku uniju (Đukanović, Krstić: 2016, 171). Ekonomski razlozi se tiču učestalih migracija sa ovih prostora u Nemačku, dok je politički razlog umanjivanje značaja drugih država, pre svih Turske i Rusije (Ibid, 172). Berlinski proces je pokrenut i zbog rastućeg evroskepticizma i zamora od proširenja među državama članicama EU. Nemačka će kroz ovu inicijativu insistirati na realizaciji velikih infrastrukturnih projekata koji bi povezivali države Zapadnog Balkana međusobno, kao i region u celini sa Evropskom unijom. Najznačajniji doprinos Berlinskog procesa predstavlja plan za uspostavljanje Zajedničkog regionalnog tržišta (*Common Regional Market – CRM*), čiji je cilj zapravo puna konvergencija sa evropskim zajedničkim tržištem (*Chair's Conclusion 2020*) (Đukanović, Krstić: 2021, 15).

Za razliku od kasnijih inicijativa, Berlinski proces nije nailazio na oštre kritike kada je reč o evropskom putu država. Zagovornici ove inicijative insistiraju da je ona dopuna evropskim integracijama, a nipošto zamena za članstvo. U tom smislu se posebno ističe da se Berlinski proces zasniva na Strategiji proširenja Evropske unije iz 2018. godine i da uključuje šest proklamovanih ciljeva iz tog dokumenta: vladavinu prava, bezbednost i migracije, povezanost – *connectivity*, regionalnu saradnju i dobrosusedske odnose, digitalnu agendu, socijalno-ekonomski razvoj (EPUS: 2018, 1). U tački 5. Završne konferencije u Berlinu na prvom sastanku Berlinskog procesa je jasno izrečeno da region ima evropsku perspektivu i podršku Nemačke u tom procesu.² Takođe, Berlinski proces umnogome podseća na koncept nordijske saradnje koji podrazumeva izgradnju Evropske unije na Balkanu, pre nego što države postanu formalno članice (Teokarević: 2011, 2). U tom smislu je moguća integracija država kandidata u pojedine sektorske politike EU – zasad su to energetika i saobraćaj (Ibid). Uz države Zapadnog Balkana i Nemačke, članice Berlinskog procesa su takođe brojne članice Evropske unije: Francuska, Austrija, Italija, Grčka, Poljska, Hrvatska i Slovenija. Ta činjenica govori da Berlinski proces ima snažnu podršku EU i da zaista nije u koliziji sa evropskim putem država kandidata.

Ipak, postoji bojazan da se i kreiranje Zajedničkog regionalnog tržišta pod okriljem Berlinskog procesa i Saveta za regionalnu saradnju od kraja 2020. godine zapravo postane „utešna nagrada“ za zamenu za članstvo u Uniji (Đukanović, Krstić, 2021, str. 9-26). Takođe, u javnosti se često čuje kritika da Nemačka podržava balkanske aktere koji istinski ne dele demokratske vrednosti. Uporedo s pojavom

---

² Završna deklaracija predsedatelja konferencije o Zapadnom Balkanu, (28. avgust 2014), Berlin, tačka 5.

inicijative Berlinski proces, protivnici nemačkog uticaja na Balkanu govore o pojavi stabilokratije. Stabilokratija je poredak u kome su liberalne i demokratske vrednosti pragmatično potisnute zarad stabilnosti (Lutovac: 2008). Konkretnije rečeno, stabilokratija jeste spoljna legitimizacija režima takmičarskog autoritarizma, jer je uslovljena obećanjem stabilnosti, uz zanimarivanje vladavine prava i demokratije (Biber: 2020, 147). Pojava stabilokratije se posebno vezuje za politiku bivše nemačke kancelarke Angele Merkel (Angela Merkel) i na njen blagonaklon odnos prema populističkim liderima na Balkanu. Čutanje na rastući autoritarizam jeste uslovljeno političkim zahtevima za rešavanje problema Beograda i Prištine i funkcionalnosti Bosne i Hercegovine. Jasno je da je demokratska država sa snažnim nezavisnim institucijama presudni uslov za članstvo u Evropskoj uniji, bez obzira na ekonomski napredak država i razvoj infrastrukture.

3. Otvoreni Balkan i evropske integracije Zapadnog Balkana

Otvoreni Balkan je inicijativa novijeg datuma koja po svojim ciljevima i organizaciji u velikoj meri podseća na Berlinski proces. Inicijativu su pod nazivom Mali Šengen pokrenuli 2019. godine u Novom Sadu predstavnici Srbije, Albanije i Severne Makedonije u nadi da će na tom prostoru doći do produbljivanja regionalnog ekonomskog područja. Osnovni cilj je uspostavljanje četiri slobode – sloboda kretanja ljudi, roba, kapitala i usluga, i dalja saradnja među državama članicama.³ Obe inicijative su programi regionalne saradnje koji podrazumevaju uspostavljanje razvoj multilateralnih odnosa na Zapadnom Balkanu. Takođe, sve zemlje članice su u procesu evropskih integracija i pokazuju jasnu želju da postanu punopravne članice Evropske unije. Ipak, Otvoreni Balkan sa sobom povlači veće kontroverze i izaziva više negativnih reakcija u državama i entitetima u regionu (pre svih u državama i entitetima nečlanicama: Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i na prostoru Kosova i Metohije).

Zagovornici Otvorenog Balkana ističu značaj ove inicijative za ubrzan put država kandidata ka Evropskoj uniji. Četiri slobode su od fundamentalnog značaja za funkcionisanje EU i njihovo uspostavljanje na Balkanu će pripremiti ranjive balkanske ekonomije na uslove u Uniji. U Novosadskoj deklaraciji se jasno ističu zaključci sa Samita EU – Zapadni Balkan u Solunu 2003. godine, potom sa Samita Berlinskog procesa u Trstu 2017. godine, kao i Strategija EU o proširenju na Zapadni Balkan do 2025. godine, koja je bila predstavljena početkom februara 2018. godine (Đukanović, Đorđević: 2020, 603). U Deklaraciji je istaknuto da je potrebno u očekivanju članstva u Evropskoj uniji ostvariti odmah ekonomski rast.⁴ Takođe, ekonomski snažnije države Zapadnog Balkana će se lakše izboriti s političkim neslaganjima i lakše rešavati bilateralne probleme međusobno. Pored toga, spomenuti su raniji programi saradnje Beneluksa i nordijskog regiona koji su prethodili članstvu u Evropskoj uniji.⁵ Zapadni Balkan bi trebalo da nauči iz prethodnog iskustva razvijenih zemalja i da se na taj način približi punopravnom članstvu. Cilj je da intenzivna ekonomska saradnja dovede do političke saradnje i stabilizacije regiona. Sličnu poruku je poslao i evropski komesar za proširenje Oliver Varhelji (Olivér Várhelyi) i istakao da: „Otvoreni Balkan može biti mogućnost za ubrzanje puta ka EU, jer ubrzava ekonomsku saradnju regiona” (RSE: 2022).

Međutim, pored evropskih vrednosti na kojima počiva i podrške određenih evropskih zvaničnika, ova inicijativa i dalje nema jasnu podršku Evropske unije. Osnovna kritika koja je izneta u rezoluciji Evropskog parlamenta jeste da u njoj ne učestvuju sve zemlje Zapadnog Balkana, kao i da nije

---

³ Joint Declaration by the President of the Republic of Serbia, Prime Minister of the Republic of Albania and the Prime Minister of the Republic North Macedonia on Implementing the EU Four Freedoms in the Western Balkans, (10. October 2019), Novi Sad.

⁴ Ibid, 2.

⁵ Ibid.

zasnovana na pravilima Evropske unije (EWB: 2022). Predsednica Evropske komisije Ursula fon der Lajen (Ursula von der Leyen) je u poseti Albaniji 2021. izbegla da pruži podršku Otvorenom Balkanu i naglasila važnost Berlinskog procesa, u kojem učestvuje svih šest država regiona (Ibid). Od početka rada inicijative pojavile su se i reakcije da on predstavlja povratak „regionalnog paketa” naspram individualnog koji inače postoji u okviru Procesu stabilizacije i pridruživanja s kraja devedesetih godina 20. veka (Đukanović: 2022, 8). Ta činjenica bi znatno usporila pristupanje država, jer postoje velike razlike u spremnosti kandidata za članstvo.

Ipak, kritika evropskih zvaničnika nije tako jasna kako se na prvi pogled čini. Predsednica Evropske komisije je u skorašnjim obraćanjima dala podršku jačanju integracija i ponudila nove modele saradnje. Plan se sastoji od četiri tačke koje obuhvataju: približavanja država Zapadnog Balkana evropskom tržištu, produblјivanje regionalne balkanske integracije, ubrzavanje fundamentalnih reformi i povećavanje pretpristupnih fondova. Posebno je značajna podrška uspostavljanju regionalnog zajedničkog tržišta, što pokazuje i njena izjava da je: „Zajedničko regionalno tržište ključno za otključavanje ekonomskog potencijala regiona” i da „ako se zasniva na pravilima i standardima EU, ovo zajedničko regionalno tržište takođe može da pomogne da se ubrza pridruživanje našoj Uniji” (Tanjug: 2023). Ovakve poruke ohrabruju i daju novi impuls razvoju regionalnih odnosa i evropskih integracija.

Osnovna zamerka lidera u regionu Zapadnog Balkana jeste da je ova inicijativa (loša) zamena za članstvo u Evropskoj uniji i da usporava proces učlanjenja. Bivši predsednik Crne Gore Milo Đukanović je izjavio da je inicijativa Otvoreni Balkan alternativni scenario za budućnost Zapadnog Balkana izvan EU (Aljazeera: 2022). Premijer institucija u Prištini upućuje sličnu kritiku i smatra da je Otvoreni Balkan (zbog učešća Srbije) podložan za uticaje drugih država, pre svih Kine i Rusije i da usporava put ka evroatlanskim integracijama. (Krasniqi: 2022). Jasno je da su mnoge od ovih kritika unutarpolitičkog karaktera i da uticaj Rusije jenjava u regionu od početka rata u Ukrajini. Regionalne inicijative su korisni načini za prevazilaženje problema među državama. Zbog toga je neophodno učvrstiti regionalnu saradnju i pripremiti države za punopravno članstvo.

Zaključak

Inicijative regionalne saradnje među državama Zapadnog Balkana gotovo uvek izazivaju oprečne reakcije. U kontekstu evropskih integracija iznete su tvrdnje koje razmatraju kakav je doprinos programa integracije na brzinu proširenja Evropske unije. Zajednička ocena jeste da su ovi procesi transformativni, s tim što ne postoji saglasnost da li menjaju region u dobrom ili lošem smeru. Zagovornici smatraju da je region neophodno menjati i da su procesi saradnje neophodni kako bi zemlje bile spremnije za buduće članstvo. Protivnici odbacuju tezu i smatraju da dublja integracija može stvoriti balkansku uniju koja bi zamenila članstvo u EU. Takođe, osporava se podrška Nemačke nedemokratskim režimima zarad političkih interesa.

Čini se ipak da argumenti saradnje i povezivanja među državama odnose prevagu. Ekonomska saradnja relaksira političke odnose i unapređuje životni standard svih građana. Autoritarne tendencije nemaju veze s procesima integracije, već su deo šireg populističkog trenda u svetu. Posvećenost evropskim principima i pravilima je naglašena u gotovo svakom potpisanom dokumentu, kao i pozivanje na forme integracije koje su postojale pre nastanka Evropske unije. Zvaničnici zemalja Zapadnog Balkana poručuju da je članstvo u EU strateški prioritet i da će države predano raditi na ispunjenju tog cilja. Pored određenih rezervi prema Otvorenom Balkanu, Evropska unija načelno podržava svaki vid saradnje među državama i pozdravlja predloge za unapređenje odnosa. Takođe je primetno da dolazi do postepenog otoplјavanja retorike prema spornoj inicijativi. Posebno ohrabruju

izjave predsednice Evropske komisije koja je ukazala na važnost zajedničkog regionalnog tržišta i povezivanje sa zajedničkim tržištem Evropske unije. Aranžmani saradnje nesporno utiču na povoljniju investicionu klimu i na ubrzanje procesa pristupanja Evropskoj uniji.

Forme regionalne integracije su nastale u specifičnom trenutku. Evropski zvaničnici su uveliko govorili o zamoru od proširenja i o temeljnim reformama pre novih pristupanja. Današnja situacija je bitno drugačija i uliva veru u skorije širenje Evropske unije. Ključna prekretnica jeste rat u Ukrajini. On je ponovo naveo evropske državnike da razmišljaju geostrateški. Iz njihovog ugla, Zapadni Balkan ne sme ostati na vetrometini različitih uticaja drugih aktera u svetu. On mora u potpunosti biti integrisan u veliku evropsku zajednicu. Regionalne integracije su u tom procesu koristan, ali svakako ne dovoljan korak ka punopravnom članstvu.

Literatura

Aljazeera (27. jul 2022). Đukanović: Cilj 'Otvorenog Balkana' je nestanak BiH, Crne Gore, Kosova i S. Makedonije. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2022/7/27/djukanovic-abazovicu-ce-suditi-biraci-sudovi-i-historija>

Biber, F. (2020). Uspon autoritarizma na Zapadnom Balkanu. Biblioteka XX vek. Beograd.

Đukanović, D., Đorđević, B. (2020). Mali Šengen – koncept, implementacija i kontroverze. *Međunarodni problemi*. God. LXXII, br. 3. str. 595–618.

Đukanović, D. i Krstić, M. (2021). Regionalna saradnja na Zapadnom Balkanu – dugoročno čekanje na članstvo u Evropskoj uniji i/ili Balkanska unija. *Srpska politička misao*, broj 1, godina XXVIII, str. 9–26.

Đukanović, D. (2022). Otvoreni Balkan – izazovi održivosti i nedovršene inkluzije. Igmanska inicijativa. Beograd.

Đukanović, D. (2016). Balkan na posthladnoratovskom raskršću (1989–2016). Institut za međunarodnu politiku i privredu, Službeni glasnik. Beograd.

Đukanović, D. i Krstić, M. (2016). Berlinski proces – nemačka „zapadnobalkanska“ inicijativa. *Srpska politička misao*. god. XXIII. vol. 54. br. 4. Institut za političke studije. Beograd.

European Western Balkans (15. decembar 2022). Različite poruke iz EU i SAD o Otvorenom Balkanu: Šta je sporno u ovoj inicijativi?. <https://europeanwesternbalkans.rs/razlicite-poruke-iz-eu-i-sad-o-otvorenom-balkanu-sta-je-sporno-u-ovoj-inicijativi/>

Evropski pokret u Srbiji. Infografika – Berlinski proces. <https://www.emins.org/wp-content/uploads/2018/04/Infografika-Berlinski-proces.pdf>

Joint Declaration by the President of the Republic of Serbia, Prime Minister of the Republic of Albania and the Prime Minister of the Republic North Macedonia on Implementing the EU Four Freedoms in the Western Balkans (10. October 2019). Novi Sad.

Krasniqi Veseli L. (7. jun 2022). Za i protiv Kosova u „Otvorenom Balkanu“. Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo-otvoreni-balkan/31887807.html>

Lopandić, D., Kronja J. (2010). Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu. Evropski pokret u Srbiji. Friedrich Ebert Stiftung.

Lutovac Z. (13. septembar 2008). „Lični stav: Labilokratija“. *Vreme*, Vol. 1445.

Radio Slobodna Evropa (8. jun 2022). Potpisana četiri nova sporazuma na Samitu Otvorenog Balkana. <https://www.slobodnaevropa.org/a/otvoreni-balkan-samit-izazovi-rat-ukrajina/31888767.html>

Tanjug. (31. maj 2023). Ursula fon der Lajen objavila novi plan za približavanje Zapadnog Balkana EU.
<https://www.tanjug.rs/svet/politika/33273/ursula-fon-der-lajen-objavila-novi-plan-za-priblizavanje-zapadnog-balkana-eu/vest>

Teokarević, J. (Ed.). (2011). Nordijski model saradnje i mogućnost njegove primene. Centar za regionalizam. Balkanski fond za demokratiju, Novi Sad.

The Declaration of the Zagreb Summit 2000. Završna deklaracija predsjedatelja konferencije o zapadnom Balkanu (28. avgust 2014). Berlin.

Student: Đorđe Lazarević

Mentorka: Miljana Milojević

Institucija: Filozofski fakultet u Beogradu

Može li programirano biti i kreativno? Analiza kreativnih kapaciteta veštačke inteligencije

Sažetak:

Jezički sistemi veštačke inteligencije danas su u stanju da proizvedu sadržaje koji impresioniraju kako širu populaciju tako i umetničke entuzijaste. Prirodno je postaviti pitanje: da li ovi sistemi poseduju kreativnost? U ovom radu predložićemo analizu pojma kreativnosti i pokušati da utvrdimo da li veštačka inteligencija može zadovoljiti uslove te analize. Cilj rada je pokazati da popularni argument da veštačka inteligencija *ne može* biti kreativna, koji se zasniva na činjenici da su sistemi veštačke inteligencije programirani, nije dobar. Do ovog zaključka dolazimo na osnovu uočavanja analogije između programiranosti kompjutera i determinisanosti ljudskih akcija. Kako ovo poslednje ne isključuje kreativnost kod čoveka, tako ni programiranost ne isključuje kreativnost kod veštačke inteligencije. Ipak, u radu se zaključuje i da pomenute sposobnosti savremenih kompjutera da stvaraju predmete koji se *čine* kreativnim nisu dovoljne da bi konstituisale pravu kreativnost.

Ključne reči:

kreativnost, veštačka inteligencija, autonomija, determinizam, kompjuterski program

1. Uvod

Poslednjih par decenija, a posebno poslednjih nekoliko godina, možemo pratiti značajan razvoj tehnologije bazirane na veštačkoj inteligenciji (VI) koja nas sve više impresionira svojim postignućima. Jezički sistemi poput *ChatGPT-a*, *Bard-a* ili *Dalle-2*, u stanju su da proizvedu jezičke i vizualne strukture za koje smo skloni da kažemo da dostižu nivo kreativnosti. Da li danas imamo razloga da verujemo da su ove mašine zaista kreativne? I još važnije, da li ćemo ikada moći da kažemo da je mašina kreativna?

Deluje kao da je ovo pitanje empirijsko, međutim, ono je konceptualno i stoga filozofsko. Ono što nas zanima jeste: da li postoji neka odlika kreativnosti, onakve kakvu prepoznajemo kod ljudi, koja onemogućava da kompjuteri ikada budu kreativni? Obično se smatra da je *spontanost* kreativnog stvaranja osobina koju kompjuter, budući da je programiran, ne može posedovati. U ovom radu pružićemo argument prema kojem činjenica da je kompjuter programiran *nije* dovoljan razlog da smatramo da ne može biti kreativan. Ipak, utvrdićemo, takođe, da sposobnosti savremenih jezičkih modela za stvaranje kreativnih sadržaja nisu dovoljne da bismo njih same smatrali kreativnim. Pre nego što pređemo na te teme moramo izneti osnovne karakteristike samog fenomena kreativnosti.

2. Šta je kreativnost?

Kreativnost je kompleksan, i u mnogome, nejasan fenomen. Kreativna osoba proizvodi nešto što ni drugi, a ni ona sama, ne može predvideti. Takođe, čini se da se kreativnost ne može naučiti, a opet, svi umemo da budemo kreativni i možemo je prepoznati u drugima. Istraživači koji proučavaju kreativnost, među kojima su filozofi, psiholozi i kognitivni naučnici, pružili su mnoštvo različitih definicija ovog pojma. Mi ćemo izneti najopštija saznanja ovih mislilaca kako bi nam ona pružila smernice za istraživanje našeg pitanja koje se tiče kreativnosti VI.

Pojam kreativnosti može se primeniti na: osobe, procese i predmete. Najčešće govorimo o tome da je neka osoba kreativna, ali neretko i *način* na koji postupa, a to znači da, *proces* njenog stvaranja, nazivamo kreativnim. Takođe, sami *predmeti* koji su proizvodi takvog procesa nazivaju se kreativnim. Jasno je da je višestruka upotreba ovog termina ipak ima isto jezgro, te takozvana „standardna definicija” kreativnosti, popularna u psihologiji, definiše kreativnost kao „sposobnost da se proizvedu novi i vredni predmeti” (Paul & Stokes, 2023; Kaufmann 2009: 19; Runco & Jaeger 2012).

Dakle, kreativnost se primarno posmatra kao sposobnost osobe koja se ispoljava u stvaranju proizvoda sa dvema navedenim osobinama: novinom i vrednošću. Jasno je da je kreativan samo onaj predmet koji je *nov*, a to znači, predmet koji nije bio proizveden ranije. Novina može da se posmatra iz perspektive samog stvaraoca (kada se naziva „psihološka” ili P-kreativnost) ili iz perspektive čitavog ljudskog roda („istorijska”, I-kreativnost).¹ Ipak, novina nije dovoljan uslov kreativnosti, kako i nasumični niz brojeva i slova, koje možemo napisati bez imalo truda, mogu biti novi u smislu da nikada ranije nisu stvoreni. Stoga, taj novi predmet mora biti i *vredan*.

Izuzetno je teško odgovoriti na pitanje u *kakvom* smislu predmet treba da bude vredan da bi bio kreativan budući da u kreativne predmete spadaju *dva* tipa stvari, a to su *ideje* i *artefakti*. Ove dve sfere grubo odgovaraju dvema društveno značajnim aktivnostima koje se najčešće i vezuju za kreativnost, a to su nauka i umetnost. Međutim, u kreativne predmete spadaju i kuhinjski recepti, neočekivane opaske u razgovoru i dobro uređena bašta. Jasno je stoga da kreativnost, kao takva, nije specijalna odlika nekolicine genija, već da utemeljena u opštoj ljudskoj inteligenciji. Raznovrsnost pojavnih oblika ovog fenomena takođe govori i o nemogućnosti da se utvrde *opšti* standardi vrednosti koje imaju svi kreativni predmeti.

Da li su novina i vrednost proizvedenog predmeta dovoljni uslovi da se sposobnost kojom te predmete osoba proizvodi nazove kreativnošću? Prema Mariji Kronfeldner, ove odlike *predmeta* nisu dovoljne da bi garantovale kreativnost njihovog autora, već se zahteva i *spontanost* (Kronfeldner: 2009, 588). Spontanost je odlika kreativnog *procesa* i ona podrazumeva odsustvo predviđenosti konačnog rezultata stvaranja ili odsustvo strogo mehaničke, ponovljive rutine.² Konačno, Gaut ističe i da je agensnost (eng. *agency*), odnosno, činjenica da autor predmeta mora da bude *agens* da bi bio kreativan (Gaut: 2018, 129–130). Šta agensnost podrazumeva je sporno pitanje, ali minimalno određenje uključuje posedovanje svesti, mentalnih reprezentacija i volje i/ili emocija. Bez ovih osobina, tvrdi Gaut, nije lako zamisliti kako bi se jedno biće moglo nazvati kreativnim.

S obzirom na broj tipova ideja, predmeta i radnji koje nazivamo kreativnim, verovatno je pogrešno pretpostaviti bilo koji esencijalni pristup analizi pojma kreativnosti. Ipak, teško je poreći da su svi ovi uslovi relevantni za naše kasnije ispitivanje toga da li kompjuter može da ih zadovolji, i time i da sâm bude kreativan. Drugim rečima, naše pitanje sada može se precizirati na sledeći način: da li sistemi VI mogu biti agensi koji na spontan način stvaraju nove i vredne predmete?

U ovom radu ćemo se ograničiti na ispitivanje pojma spontanosti i ostaviti analizu zahteva agensnosti za neku drugu priliku. Pokušaćemo da pokažemo da argument o nemogućnosti da kompjuter bude kreativan jer je programiran nije dobar. Bez obzira na to, slabost ovog argumenta *ne* znači da kompjuteri *mogu* biti kreativni. Ispitajmo, stoga, prvo da li su savremeni jezički modeli VI kreativni ili ne.

---

¹ Podelu na psihološki i istorijski nove kreativne predmete predlaže prvo M. Boden u knjizi *The Creative Mind*, (Boden: 2004, 2). Za detaljniju diskusiju videti (Boden: 2004, 43–44, 221–222).

² Videti: Kronfeldner: 2018 i Gaut: 2018, str. 133–137.

3. Da li je VI kreativna ili ne?

3.1. Bihevioralni pristup

Vratimo se za trenutak na definiciju kreativnosti koju smo naveli na početku. Rekli smo da je kreativnost sposobnost da se proizvedu novi i vredni predmeti. Ali postoji problem sa ovom definicijom, a to je da se sposobnost tipično odnosi na odliku koju poseduje neki predmet ili osoba, ali koja nije *nužno* ispoljena ili uzročno manifestovana. Na primer, neki kamen ima sposobnost da razbije prozor, ali ta sposobnost će biti efektivna samo ukoliko neko taj kamen baci na prozor. Da li je kreativnost nešto poput sposobnosti lomljenja prozora, nešto što se ima, a što nikada ne mora da bude ispoljeno? Čini se da, nasuprot tome, nazivamo kreativnom samo onu osobu koja ima *dispoziciju* da postupa kreativno ili stvara kreativne predmete. Bez bihevioralnog aspekta, odnosno *performansa* proizvodnje, kreativnost ne postoji.

Zašto je ovo relevantno? Zato što bi se iz toga moglo zaključivati da je puko *ponašanje* proizvodjenja novih i vrednih predmeta, bez obzira na kvalitet tog ponašanja, dovoljno da se ono što iste proizvodi okarakteriše kao kreativno. U tom slučaju ostaje da se zapitamo: da li VI proizvodi takve predmete? Ovo pitanje je empirijsko i odgovor je jasno i nedvosmisleno *da*. Ne samo da je laik impresioniran postignućima savremenih jezičkih modela VI već i brojni kustosi i umetnički entuzijasti smatraju da neki vizualni sadržaji koje je generisala VI zaslužuju da budu predstavljeni u prestižnim galerijama.³ Uz to, ovi sadržaji su prošli „kreativnu“ verziju Tjuringovog testa, pošto mnogi ljudi nisu u stanju da procene da li je neku sliku ili pesmu, na primer, napravila VI ili čovek (Paul & Stokes: 2023).

Zaključak koji se izvodi iz prethodnih razmatranja jeste da se VI mora smatrati istinski kreativnom. Kako se kreativnost određuje kao dispozicija za stvaranje novih i vrednih predmeta, a VI to čini već dugi niz godina, ostaje samo da joj priznamo tu osobinu. Međutim, ovaj zaključak bi bio pogrešan. Razlog leži u činjenici da je bihevioralna strana kreativnosti implikacija posedovanja osobine kreativnosti, ali obrnuto ne važi. Ukoliko nešto ispoljava kreativno ponašanje ne znači da je samim tim kreativno. Prema tome, ovaj oblik zaključivanja, koji inače može biti intuitivan nekome ko posmatra dostignuća savremene VI, zapravo predstavlja logičku grešku afirmacije konsekvensa.

Ovo prepoznaje i filozofkinja Margaret Boden i stoga pravi razliku između pitanja da li sistemi VI *deluju* kao da su kreativni i pitanja da li su *zaista* kreativni (Boden: 2004, 7; cf. Boden: 2014, 1996, 1994). Kao što smo rekli, prvo pitanje očigledno ima pozitivan odgovor s obzirom na vrednost i novinu proizvoda ovih sistema. Pitanje o mogućnosti postojanja istinske kreativnosti kod VI nas dovodi do toga da ispitamo da li VI može da ne samo stvara nove i vredne predmete već i da to čini spontano. Margaret Boden smatra da je jedino argument spontanosti u prilogu nemogućnosti kreativnosti VI uspešan, dok ćemo mi u nastavku probati da pokažemo da važi suprotno.

3.2. Komjuterski program i kreativna spontanost

Glavni argument koji se vekovima pruža u prilog tome da mašine ne mogu da budu kreativne jeste da jedino što mašina, poput kompjuterski bazirane mašine, radi, jeste to da prati instrukcije. Prva koja pruža ovaj prigovor jeste Ada Lavjels u svom tekstu o „Analitičkoj mašini“ Čarsla Bebidža. Ona kaže: „Analitička mašina nema nikakve pretenzije da *stvari* (eng. *originate*) bilo šta. Ona može da čini

---

³ Jedan takav primer su crteži AARON-a, programa za crtanje iz sedamdesetih, koji su bili izloženi u Bostonskom kompjuterskom muzeju (eng. *Boston Computer Museum*) kao i u poznatoj liverpulske Tejt galeriji (eng. *Tate Gallery*). Postoje i programi za komponovanje muzike poput Dejvid Kopovog programa „Emi“ (eng. *Emmy*) koji je u stanju da komponuje muzička dela u stilu Baha, Vivaldija itd. Za više primera videti: Boden: 2004, 305–322.

samo ono što mi znamo kako da joj naredimo da uradi” (Lovelace, 1953: 389).⁴ Uprkos tome što je sasvim moguće da programer ne predvidi unapred rezultat jednog programa, a nekad ga on čak i iznenadi, vrednost tog rezultata se nesumnjivo mora pripisati samom programeru (Boden: 2014, 229).

Ovaj argument je opšti u tom smislu da hardverska i softverska struktura na kojoj se zasniva tehnologija VI koja proizvodi kreativne proizvode nije relevantna za to da li ćemo ih smatrati kreativnim ili ne. Bilo da se radi o „dobroj staroj VI” (simboličkom kompjuteru, odnosno komputacionističkom pristupu), o neuronskim mrežama (konekcionizmu) ili dinamičkom sistemu, uloga programera koji instalira „funkciju” pravljenja kreativnih predmeta kompjuteru jeste u tome da: ili kompjuteru da pravila i podatke po kojima će on generisati strukture ili procesom „trenaža” determiniše smislaone obrasce prepoznavanja i potonjeg kreiranja struktura. Ovo je dovoljno da se proces kompjuterske „kreacije” okarakteriše kao mehanički ili algoritamski, i stoga suprotan od ljudskog kreativnog stvaralaštva koje je, kako obično smatramo, spontano. Kao što smo već rekli, spontanost podrazumeva da mi ne znamo krajnji rezultat onoga što ćemo stvoriti. Mašina, s druge strane, uvek „zna”, jer njoj zapravo vremenski aspekt nije relevantan činilac u procesu stvaranja. Kao i svaki kompjuterski program, „kreativno stvaranje” je za mašinu apstraktna, matematička formula, koja s obzirom na odlike ovog ili onog hardvera uzima izvesno vreme za proizvođenje rezultata. U slučaju koji mi ovde razmatramo, to je proizvodnja kreativnih predmeta, ali ništa kvalitativno drugačije nije ni računanje koje sprovodi digitron.

Međutim, da li je spontanost u ljudskom stvaranju zapravo u *mehanizmu* stvaranja ili u fenomenologiji iste? Fenomenologija, odnosno, naše iskustvo sopstvenog kreativnog stvaranja i mehanizam po kojem se taj proces odvija su dve različite stvari. Da bismo ovo uvideli razmotrimo sledeći scenario. Pretpostavimo da nas je bog stvorio i „podesio” naše evolutivne potencijale na taj način da težimo izražavanju religijskih ideja kroz stavljanje boja na zidove. Ovaj proces se odvija *deterministički*. Ipak, činjenica da je svaki potez Mikelandelove četkice i *misli* iz kojih ovaj potez proističe u slikanju Sikstinske kapele determinisan ne navodi nas na pomisao da mu *oduzmemo* osobinu kreativnosti. Međutim, to je upravo ono na šta nas argument spontanosti primorava. Prema tom argumentu kompjuter ne može da bude kreativan, jer on „prati unapred data uputstva”. Ali tako zamišljena programiranost kompjutera izomorfna je determinizmu u čovekovim akcijama, budući da je implikacija determinizma upravo to da i mi, ljudi, „pratimo” izvesna pravila (u ovom kontekstu, to su „zakoni” neurofiziologije). Determinizam je u našem primeru namerno teološki, da bi analogija boga s programerom bila jasnija, ali on može da ima potpuno prirodno, i u krajnjoj instanci, bezrazložno poreklo. Nijedan autor, međutim, nije uspeo da objasni u čemu se razlikuje činjenica programiranosti kompjutera od determinisanosti naših akcija.⁵

Sličnost determinizma s programiranošću se uviđa u onim slučajevima kada, na primer, profesor postavi studentu zadatak za koji profesor zna rešenje, kao i metod po kojem zadatak treba da se reši, ali se učenik prvi put susreće s tim zadatkom. Rešavanja zadatka će, u studentovoj svesti dovesti do iskustva neodređenosti i rezultat, koji podrazumeva rešenje zadatka i postupak dolaženja do istog, biće P-kreativna ideja. Ipak, profesor je detaljno znao kako će izgledati rezultat studentovog rada. Ukoliko je profesor kognitivni naučnik, on je možda i bolje od samog učenika znao kognitivne

---

⁴ Svi prevodi citata sa engleskog na srpski su autorovi.

⁵ Naravno, filozofi koji smatraju da je *nedeterminizam* uslov slobode volje mogu da brane istu tezu i u vezi s kreativnošću, te ovaj argument gubi snagu u tom slučaju. Štaviše, čini se da moralna odgovornost, koja motiviše većinu nedeterminista, nije posebno značajniji problem od spontanosti kreativnosti, te bi nedeterministi to češće trebalo da uzimaju u razmatranje.

mehanizme, kao i konkretna znanja koje će učenik iskoristiti da bi rešio navedeni zadatak. Fenomenologiju tog iskustva pak profesor ne može znati. Ali primetimo da nema nikakve kontradikcije u opisanoj situaciji. Činjenica da fenomenologija profesoru ostaje nepoznata ne onemogućava ga da poznaje naučno objašnjenje procesa kroz koji je učenik prošao. To objašnjenje, u ovom slučaju, može da uključuje i predviđanje.

Ovo je specifičan, izolovani slučaj u kojem sličnost s programiranjem kompjutera da proizvodi kreativne sadržaje postaje očigledna. Ali zašto bismo drugačije zamišljali slučajeve stvaranja kada nismo u stanju da predvidimo rezultat svog ili tuđeg kreativnog rada? Zar nije i tada tačno da su ti rezultati *u principu* predvidljivi? Stoga, s obzirom na izomorfnost determinizma i programiranosti, i kompatibilnosti prvog sa kreativnošću, zaključuje se da programiranost nije nekompatibilna sa kreativnošću.

3.3. Problem programiranosti i kreativne autonomije

Prigovor koji bi se mogao pružiti ovom argumentu jeste da problem s programiranošću nije u njegovoj determinističkoj prirodi nego u činjenici da programiranost ukazuje na *spoljašnji* uzročni faktor kao *nužan* uslov kreativnog stvaranja kod kompjutera. Nasuprot tome, čovek može *sam* doći do novih i vrednih ideja. Ova razlika je značajna i ispravno uočena. Zato možemo argument spontanosti preimenovati u argument *autonomije*. Reći ćemo da kompjuter nema autonomiju budući da ne može samostalno *otpočeti* proces kreativnog stvaranja, odnosno, ukoliko je uzrok otpočinjanja tog procesa nužno spoljašnji faktor ljudske odlike. Ljudsko biće, s druge strane, jeste kreativno upravo zato što ima sposobnost samostalnog otpočinjanja procesa stvaranja.

Problem sa ovim prigovorom je dvostruk. Prvo, ako se autonomija posmatra kao posedovanje samodovoljnih *motivacionih* moći, onda se ta tvrdnja tiče agensnosti kao osobine koju kompjuter ne poseduje, a koja se, kao što smo naznačili u drugom poglavlju, razlikuje od programiranosti. Ukoliko je tačno da kompjuteri nemaju, ili čak ne mogu imati takve osobine, ta činjenica ne bi bila relevantna budući da nas zanima samo problem koji programiranost može da stvori. Druga interpretacija bi tvrdila da je problem i dalje spoljašnjost impulsa, čak i kada bismo kompjuteru priznali agensnost; recimo, *želju* da napravi neku muzičku kompoziciju. Ako je ono što indukuje tu želju u kompjuteru čovek, onda ponovo imamo problem da se *kroz čovekovu* želju da nešto stvori javljaju koraci kreativnog procesa u kompjuteru, jedan od kojih je i stvaranje analogne želje u njemu samom. Ponovo, čini se, ova spoljašnjost jeste dovoljna da kompjuteru oduzme pravu kreativnost i pripíše je čoveku.

Ali razmotrimo sledeće mišljenje. Ako bismo bili u stanju da naučno razumemo sebe, uzorci naših akcija bi i nama samima delovali kao *strani*, i to *isto* koliko nam deluje i impuls koji je kompjuteru dat da proizvede neku strukturu. Način na koji mi doživljavamo želju za stvaranjem jeste identifikacija sa njom, i u toj identifikaciji mi ne možemo a da ne dobijemo osećaj *kontrole* – taj osećaj nazivamo kreativnom „slobodom”. Ipak, introspektivna *refleksija* o činjenici da je ta želja uzročno nametnuta, i to *ništa manje* nego instrukcije koje dajemo kompjuterskom programu, izaziva nam specifičnu vrstu nelagode, jer je u neskladu sa onim kako je mi doživljavamo. Dakle, *sama* misao o determinisanosti, koja podrazumeva nužnost i predvidljivost, dovoljna je da nam izazove sklonost da i sebi oduzmemo kreativnost, bez obzira što se mi identifikujemo sa željom koja inicira kreativno stvaranje. Ovo nam govori da postojanje *spoljašnjeg* uzročnog faktora u slučaju kompjutera nije pravi razlog zašto nam je argument spontanosti ubedljiv, već činjenica da nam je mehanizam kompjuterskog stvaranja *poznat*, a našeg nije. Ovo, pritom, nipošto ne znači da bi ljudsko kreativno stvaranje prestalo u slučaju da neuronauka i kognitivna psihologija dostignu savršeno razumevanje ljudskog mozga i uma. Mi se vrlo

retko bavimo pitanjem mehanizma sopstvenog kreativnog stvaranja, te ni u slučaju da nam je celina tog mehanizma poznata, kao neokurentno znanje ono bi na naše kreativne porive bilo neefektivno. Zato je stvaranje kompjutera zapravo savršen model da bismo razumeli kako je naše iskustvo sopstvene slobode, koja se takođe manifestuje u kreativnom stvaranju kao i u slobodnom izboru u domenu moralnih dilema, zapravo jedna vrsta korisne i neuklonjive iluzije čije ni teorijsko predočavanje ne čini dovoljno da je se otarasimo u mišljenju.

4. Zaključak

Programiranost, dakle, ne onemogućava kompjuterski baziranom sistemu veštačke inteligencije da bude kreativan. Međutim, ovim svakako nismo pokazali da sistemi veštačke inteligencije *moгу* biti kreativni. Potrebno je dodatno ispitivanje da bismo to utvrdili. Posedovanje svesti, intencionalnosti, emocija i vrednovanja ključni su za kreativnost kod čoveka, a sasvim je opravdano sumnjati da će mašine ikada moći da poseduju bilo koju od tih osobina, a kamoli svaku od njih.

Kako je izvesna sve veća integracija sistema veštačke inteligencije u ljudski život, naš odnos prema njima će u velikoj meri zavisiti od toga da li ih smatramo kreativnim ili ne. Stoga, ovaj u osnovi filozofski problem imaće sve značajnije praktične posledice. Kreativnost se kod čoveka zasniva na kognitivnim sposobnostima među kojima su i imaginacija i promišljanje, čineći stoga izraz opšte ljudske inteligencije. Ukoliko bismo takvu osobinu pripisali kompjuterima, to bi verovatno sve više navodilo ljude da na ove sisteme gledaju kao na inteligentna bića koja možda zaslužuju da im se u skladu s tim pripisuju i izvesna prava. Kreativnost veštačke inteligencije će stoga sve više postajati fokus interesa pravnika i inženjera, a odatle i opšte populacije.

Literatura

Boden, M. A. (1996). Creativity. In: *Artificial Intelligence: Handbook of Perception and Cognition* (Boden, Margaret A., 267–291). Academic Press.

Boden, M. A. (2004). *The Creative Mind* (2nd ed.). New York: Routledge.

Boden, M. A. (2014). Creativity and Artificial Intelligence: A Contradiction in Terms? U: E. S. Paul, & S. B. Kaufman (ed.), *The Philosophy of Creativity: New Essays* (224–244). New York: Oxford University Press.

Gaut, B. (2018). The Value of Creativity. U: B. Gaut, & M. Kieran, *Creativity and Philosophy* (112 – 140). London: Routledge.

Kaufman, James C. (2009), *Creativity 101*, (The Psych 101 Series), New York: Springer Publishing

Kronfeldner, M. (2009). Creativity Naturalized. *The Philosophical Quarterly*, 59, 577–592.

Kronfeldner, M. (2018). Explaining Creativity. U: B. Gaut, & M. Kieran, *Creativity and Philosophy* (стр. 213–230). London: Routledge.

Lovelace, A. (1953). Notes on Menabrea's Sketch on the Analytical Engine Invented by Charles Babidge. In: B. V. Bowden (eds.), *Faster than Thought* (389). London.

Paul, E. S., & Stokes, D. (2023, March 21). *Creativity*. Preuzeto sa: Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/creativity/>

Runco, Mark A. and Garrett J. Jaeger. (2012). The Standard Definition of Creativity, *Creativity Research Journal*, 24(1): 92–96.

Studentkinja: Katarina Pekurar

Mentorka: Ružica Papić

Institucija: Poljoprivredni Fakultet, Univerzitet u Beogradu

Zelena revolucija – pozitivni i negativni efekti po životnu sredinu

Sažetak:

Predmet istraživanja je analiza pokreta zelena revolucija s različitih aspekata, kako političkih i ekonomskih, tako i društveno-socijalnih i ekoloških. Cilj rada je uočavanje pozitivnih i negativnih efekata koje je zelena revolucija ispoljila u zemljama u kojima je primenjivana, po poljoprivrednike i životnu sredinu. Budući da je označila početak modernizacije poljoprivrede, predstavlja važan korak u njenom budućem razvoju.

Ključne reči:

Zelena revolucija, poljoprivreda, životna sredina, žitarice, problem gladi

1. Uvod

Zelena revolucija, pokrenuta šezdesetih godina 20. veka, označila je početak modernizovanije poljoprivrede, zasnovane na savremenoj nauci i tehnologiji. Takva poljoprivreda podrazumevala je napuštanje tradicionalne poljoprivredne proizvodnje i uvođenje novih metoda, koje su značajno povećale prinose. Primarni cilj bilo je suzbijanje gladi, koja je tada predstavljala sve veći problem. Naučnici su nastojali da pronađu jedinstveno rešenje da se značajno smanji broj gladnih u svetu i poboljša kvalitet prehranjenih proizvoda.

Norman Borlaug, američki genetičar, osnivač je pokreta zelena revolucija. Eksperimentima na različitim područjima došao je do ideje da zelena revolucija treba da obuhvati primenu novih sorti žitarica, koje će u kombinaciji sa đubrivima i pesticidima i primenom melioracija i savremenih mašina imati visoke prinose i na taj način smanjiti oskudicu u hrani, koja je dotad progresivno rasla.¹

2. Pojam i svrha nastanka zelene revolucije

Pojava modernizacije, tokom šezdesetih godina 20. veka, imala je neposredan uticaj na to kako su se odvijali procesi u poljoprivredi kao važnoj privrednoj grani. Novom shvatanju poljoprivrede u velikoj meri doprinela je zelena revolucija, koja se odnosi na razdoblje prelaska sa ekstenzivnog na intenzivno bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom. Transformacija, zasnovana na modernoj poljoprivrednoj tehnologiji, uvođenju novih sorti useva i novih metoda koje znatno utiču na povećanje prinosa, imala je cilj da unapredi domen proizvodnje hrane i na taj način poboljša kvalitet života ljudi na našoj planeti.

Početak druge polovine 20.veka industrijski razvijene zemlje su značajno uvećale svoje prinose. Vlade ovih zemalja su izdvajale ogromne investicije u unapređenje poljoprivrede i brojna naučna istraživanja. Budući da su posedovale dovoljno resursa i da su raspolagale dovoljnom količinom novca, imale su priliku da uz pomoć modernih tehnologija oplemenjuju biljke, razviju agrotehniku,

---

¹ Bogdanov, N. (2015). *Ruralni razvoj i ruralna politika*. Poljoprivredni fakultet. Beograd.

vedu neorganska đubriva i pesticide i time obezbede prehrambenu sigurnost i eliminišu probleme gladi.²

Inicijativu za pokretanje moderne poljoprivrede pokrenuo je Norman Borlaug, kojeg mnogi nazivaju ocem zelene revolucije. Ovaj američki naučnik iz oblasti poljoprivrede bio je i dobitnik Nobelove nagrade za mir 1970. godine, budući da je pomogao uspostavljanje temelja tehnološkog napretka u ovoj oblasti, čime je glad u svetu bila značajno ublažena. Stvorio je hibrid pšenice i raži, a njegove metode koristili su i drugi za razvoj novih sorti visokoproduktivnog pirinča. Sorte pšenice koje je stvorio u Meksiku postale su model za ono što se moglo uraditi s drugim kulturama širom sveta. Kao rezultat njegovih ideja došlo je do povećanja prinosa i tako su osnažene mnoge zemlje u razvoju. Međutim, iako su u značajnoj meri suzbile glad, metode koje su u to vreme korišćene zahtevale su nekontrolisanu upotrebu hemijskih đubriva i pesticida, što je pokrenulo zabrinutost zbog štetnih uticaja na životnu sredinu. Kao direktor Međunarodnog centra za poboljšanje kukuruza i pšenice u gradu Meksiko, od 1964. do 1979. godine, Borlaug je 1986. uveo Svetsku nagradu za hranu, u čast pojedinaca koji su doprineli poboljšanju dostupnosti i kvaliteta hrane širom sveta.³

Kada je nakon Drugog svetskog rata započeo razvijanje ultraotpornog soja pšenice u Meksiku, Borlaug nije mogao znati kakav će to uticaj imati u budućnosti. Nastojeći da napravi novo hibridno seme koje će davati veće prinose, ovaj genetičar je uveo ceo nov paket koji je morao to da obezbedi; morale su se primeniti mere u vezi s melioracijom zemljišta, đubrenjem, pesticidima i drugim sličnim merama. Stoga zelena revolucija ne podrazumeva samo seme već ceo paket koji su poljoprivrednici morali da obezbede i primene da bi dobili velike prinose i stekli visok rodni potencijal gajenih biljaka.

Termin zelena revolucija prvi put je skovao Vilijam God, bivši administrator Američke organizacije za međunarodni razvoj, čiji je cilj bio pružanje pomoći ljudima u borbi za bolje životne uslove. Tokom istog perioda kada je Borlaug bio pionir novih istraživanja i tehnologije u poljoprivredi, USAID je uspostavio i negovao novi model dugoročnih poljoprivrednih istraživanja i izgradio kadar lokalnih lidera u razvoju poljoprivrede koji su postali nosioci promena u svojim zajednicama.⁴

3. Problem gladi i zelena revolucija kao način za njeno suzbijanje

Smanjivanje obima proizvodnje hrane po stanovniku rezultat je kako opadanja porasta ukupne proizvodnje hrane, tako i sve bržeg i nekontrolisanog povećanja svetske populacije. Pored toga, postoje velike razlike u proizvodnji, raspodeli, razmeni i potrošnji poljoprivrednih proizvoda u razvijenim i nerazvijenim zemljama, te je tako i jaz među njima sve veći. Pošto je proizvodnja hrane u svetu veoma neravnomerno raspoređena, uviđa se potreba za intenzivnijom proizvodnjom u pojedinim delovima sveta. Tražnja za hranom u nerazvijenim zemljama rasla je brže od mogućnosti proizvodnje i trebalo je uspostaviti adekvatan sistem koji će propagirati jednako pravo na prehrambenu sigurnost u zemljama različitog stepena privredne razvijenosti.

Problem gladi i prehrambene sigurnosti bio je tema Deklaracija Svetskog samita o hrani još 1996. godine kada je istaknuto da je neizostavno pravo svakog čoveka da u svako doba ima obezbeđen pristup dovoljnim količinama zdravstveno bezbedne i kvalitetne hrane i da je pravo svakog pojedinca da bude zaštićen od gladi. Ono što prehrambenu sigurnost po definiciji karakteriše jesu raspoloživost, osiguranje pristupa i stabilnost ponude, te je primarna funkcija vlada da osiguraju ljudima širom sveta

---

² Ibid.

³ Norman Ernest Borlaug, Retrieved (25. 11. 2023) from, <https://www.britannica.com/biography/Norman-Borlaug>

⁴ USAID (2016) *USAID's legacy in agriculture development*

da zadovolje svoje prehrambene potrebe kako bi mogli da vode zdrav i aktivan život.⁵ Obezbeđen pristup odnosi se na fizičku i ekonomsku dostupnost dovoljnih količina prehrambenih proizvoda. Fizička dostupnost jeste nedovoljno postojanje hrane na tržištu i može biti uzrokovana ratovima, embargom itd. S druge strane, ekonomska dostupnost ograničena je nedovoljnom kupovnom moći stanovništva i ona je posebno česta u zemljama niskog životnog standarda, u kojima prevladavaju nemaština i glad. Upravo na osnovu ovih činjenica, brojni teoretičari ostavili su istraživanja o prevazilaženju problema gladi.

Tomas Maltus (1766–1834) je bio engleski matematičar i demograf koji je smatrao da će broj stanovnika i količina raspoložive hrane uvek biti u raskoraku. Naime, on je izračunao da broj stanovnika uvek raste geometrijskom, a količina resursa i hrane aritmetičkom progresijom, koja je u velikoj meri sporija. Prema Maltusu, to je značilo da je stanovništvo raslo više od sredstava za opstanak, zbog čega postoje različiti momenti krize u kojima ljudi nemaju način da prežive.⁶

Kao rešenja za prevazilaženje problema gladi, još iz Maltusovog doba navode se:

- Povećanje poljoprivrednih površina;
- Intenzifikacija poljoprivredne proizvodnje, koja podrazumeva povećanje proizvodnje po jedinici kapaciteta;
- Upotreba savremenih sredstava za mehanizovano bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom (u manje razvijenim zemljama koriste se primitivna sredstva i oprema koji značajno redukuju prinose);
- Biotehnologija (koja je omogućila stvaranje novih sorti s višim biološkim potencijalom rodnosti).⁷

Prevazilaženje problema gladi bilo je dosta sporije u zemljama u razvoju, koje su se u to doba oslobađale zavisnosti od kolonijalnih sila. Budući da su kolonijalne sile ulagale vrlo malo novčanih sredstava u prehrambene sisteme tih zemalja, one su, iako su stekle nezavisnost, i dalje imale problem da populaciji omoguće dovoljne količine zdravstveno bezbedne hrane. Primena novih sorti, u kombinaciji sa sve većom upotrebom produkata hemijske industrije, navodnjavanja i drugih agrotehničkih mera, dovela je do enormnog povećanja prinosa, a time i količina hrane u tim zemljama.⁸ Zahvaljujući rastu prinosa u poljoprivrednoj proizvodnji, došlo je do pada cene hrane, te su tako i siromašniji slojevi mogli sebi da priušte veću količinu namirnica, povećaju dnevni unos kalorija i raznovrsniju ishranu.

Ovaj fenomen rasta prinosa u poljoprivredi upravo je primena paketa zelene revolucije. Zahvaljujući njemu, proizvodnja hrane je uspešno nadmašila rast stanovništva. Globalna populacija je porasla za 110% od 1950. do 1990. godine, ali je globalna proizvodnja žitarica porasla za 174% u istom periodu, čime je postignut veliki uspeh u prehrambenoj industriji.⁹

Među prednostima poljoprivrednog sistema uspostavljenog zelenom revolucijom izdvaja se, nesumnjivo, povećanje prinosa po hektaru. To znači dobijanje većih količina hrane na istoj zemlji, što pomaže u smanjenju neuhranjenosti. S druge strane, dobijeno seme je otpornije. Hibridizacija

---

⁵ Božić, D., Bogdanov, N. i Ševarlić M. (2011). *Ekonomika poljoprivrede*, Poljoprivredni fakultet, Beograd

⁶ Kragulj, D. (2016). *Osnovi mikroekonomske i makroekonomske analize*. Kragulj. Beograd.

⁷ Božić, D., Bogdanov, N. i Ševarlić, M. nav. delo.

⁸ Bogdanov, N. nav. delo.

⁹ Rej Patel (2012). *The Long Green Revolution*. The Journal of Peasant Studies. Routledge. London.

kukuruza, pšenice i pirinča značila je da su usevi bili jači u borbi protiv štetočina i mrazeva. Kao rezultat svega toga, žetve su porasle za 50%.

4. Ekološki, društveno-ekonomski i politički aspekti zelene revolucije

Efekti sprovođenja paketa zelena revolucija s vremenom su postali tema brojnih naučnika i istraživača koji su sagledavali kakve je posledice ova revolucija ima na ekologiju, ekonomiju i politiku zemalja u kojima je primenjena.

4.1. Ekološki aspekt

Kao rezultat poboljšane tehnologije proizvodnje između 1950. i 1998. godine, ustanovljeno je da je preko 1.200 miliona hektara zemlje pošteđeno krčenja šuma. Ovaj genetičar sugerira da je tri puta više zemlje moglo da se koristi za ishranu ljudi i životinja, nego što se danas koristi. Norman Borlaug smatra da bi bez zelene revolucije usledila ekološka katastrofa celog sveta, te da je zato uvođenje ovog paketa izuzetno značajno.¹⁰

Uvođenjem novog semena zelene revolucije, za koje se smatralo da će povećati prinose, došlo je do poremećaja ravnoteže između useva i životne sredine, što je uticalo da su tradicionalne sorte polako počele da nestaju. Kako Frison beleži „poljoprivredni biodiverzitet je možda najkorisniji u marginalnim sredinama koje su karakteristične za najsiromašnije poljoprivrednike, jer ima sposobnost da ublaži prinose iz sezone u sezonu i da obezbedi poboljšanu ishranu, i da to učini kada je malo drugih opcija na raspolaganju”.¹¹

Na degradaciju životne sredine znatan uticaj imaju razvoj i modernizacija. Intenzivna poljoprivreda dovela je do toga da se zemlja iscrpljuje mnogo brže i da su izvori vode potrošeni. Primena agrotehničkih mera u obradi tla dovela je do njegovog propadanja. U velikoj meri došlo je do erozija obradivog zemljišta, naročito u sušnim oblastima, zatim do zagađenja polja i proizvoda hemijskim materijama, kao i ispiranja đubriva i zagađenja voda.¹² Tehnološke inovacije koje je napravio Norman Borlaug, tačnije seme i ceo paket mera koje podrazumevaju melioraciju zemljišta, đubrenje, pesticide i korišćenje novih mašina, manje su važne od potencijalno lošeg uticaja koje one mogu imati na životnu sredinu. Neželjene ekološke posledice su velike, i to se pre svega odnosi na degradaciju zemljišta, koje je zbog neefikasnih sistema za odvod vode veoma podložno salinitetu.

Dakle, zelena revolucija je dovela do niza štetnih posledica na ekologiju, jer su naglo primenjivane novije i agresivnije metode u poljoprivredi. Kao posledica toga, zemljište je postalo lošijeg kvaliteta, poljoprivrednici nisu znali da rukuju novim herbicidima i pesticidima usled čega je dolazilo do samopovređivanja.¹³

Evidentan je nepoželjan uticaj na životnu sredinu, izazvan intenzivnom upotrebom đubriva i pesticida. Praksa zelene revolucije zahteva poljoprivredu koja je zavisna od nafte i njenih derivata. S druge strane, usevima je potrebno mnogo vode, što se veoma nepovoljno odražava u oblastima gde ovaj resurs tradicionalno nedostaje. Ovome se mora dodati i šteta uzrokovana izlivanjem hemikalija u vodu. Kritičari ovog sistema takođe ukazuju na zasljanjivanje i uništavanje zemljišta, krčenje šuma i

---

¹⁰ Rej Patel, Ibid.

¹¹ Frison, E. 2008. Indispensable resources, *D + C, Development and Cooperation*, Vol. 35, No. 5, 190—193.

¹² Zelena revolucija. Zelena revolucija u poljoprivredi, Preuzeto (25. 11. 2023) sa,

<https://eurodomik.ru/bs/penoblok/zelenaya-revoljuciya-zelenaya-revoljuciya-v-selskom-hozyaistve.html>

¹³ Rej Patel, Ibid.

gubitak biodiverziteta, kao bitne nedostatke u vezi sa ovim modelom organizovanja poljoprivredne proizvodnje.

4.2. Društveno-ekonomski aspekt

Zelena revolucija je od šezdesetih godina bila predmet debate u međunarodnoj naučnoj zajednici, ne samo u pogledu njenih tehničkih aspekata već, pre svega, zbog društveno-ekonomskih uticaja koje je izazvala. Oni koji podržavaju zelenu revoluciju imaju ogromne posledice i društvene i ekonomske prirode, posmatrano na globalnom nivou. Međutim, potrošačima se stvara takva slika da ne postoje nikakve veće posledice osim onih u vezi s cenama.

Kapitalistički i tradicionalni sektor se u velikoj meri razlikuju po svojim obeležjima, što se prvenstveno ogleda u njihovim prioritetima. Kapitalistički sektor karakteriše korišćenje kapitala u cilju njegovog ulaganja, zapošljavanje ljudi koji će raditi za platu i prodaja proizvedenog radi sticanja profita, dok se tradicionalni sektor bazira na samodovoljnosti, budući da u njemu nedostaje poimanje profita koji u velikoj meri privlači brojne investicije. Iz tog razloga, tradicionalni sektor je morao da ubrza priliv kapitala i investicija i to prenošenjem resursa (posebno radne snage) u industrijski sektor, koji je garantovao produktivnost rada.¹⁴

Teodor Šulc je u knjizi *Transformisanje tradicionalne poljoprivrede* objasnio da su niski nivoi proizvodnje posledica isto tako niskih ulaganja u tehnologiju i da je obezbeđivanje novih tehnoloških inputa, u kombinaciji sa adekvatnim informacijama o njihovoj upotrebi, bilo jedino rešenje za široko rasprostranjeno siromaštvo poljoprivrednika u nerazvijenim zemljama.¹⁵ Zalagao se da vlade zemalja u razvoju moraju ulagati u naučna istraživanja vezana za poljoprivredni sektor, kao i u obuku ljudskih resursa. Bio je ubeđen da tradicionalna poljoprivredna društva ne mogu kratkoročno da naprave radikalnu promenu u svojoj organizaciji, jer je smatrao da su nivoi štednje i ulaganja ovih društava nedovoljni za početak procesa rasta. Jedini način koji bi verovatno povećao proizvodnju bilo je usvajanje eksternih proizvodnih faktora (hibridnog semena, đubriva i pesticida) koji bi unapredili poljoprivrednu proizvodnju, kako bi se zadovoljila sve veća potražnja za hranom i time uvećao kapital potreban za dalji razvoj.

Ovi podaci ukazuju da su samo oni poljoprivrednici koji su i pre uvođenja paketa zelene revolucije bili bogatiji i imali dovoljno sačuvanog novca mogli da priušte novi pristup poljoprivredi za kakvu se ova revolucija zalaže, dok siromašni bivaju još siromašniji, što u velikoj meri doprinosi klasnim sukobima. U praksi, najkvalitetnije poljoprivredno zemljište kontrolišu bogatiji seljaci, čime se učvršćuje nejednako vlasništvo nad zemljom i povećavaju se njihove diferencije. Zbog toga je neophodno da javne politike podrže male poljoprivrednike, jer su oni često pogođeni različitim neuspesima na tržištu. Manje su konkurentni i neprimetni su, nasuprot onima koji su se nametnuli zbog svojih većih finansijskih sredstava. Inovacije više privlače one bogatije, koji će prosperirati na račun siromašnih.

To znači da je revolucija uticala pozitivno samo na bogate seljake, koji su od toga imali koristi, dok su siromašni bili još siromašniji. Na kraju je to rezultiralo klasnim sukobima, u koje se, nesumnjivo, morala umešati politika, u zemljama u kojima je to bio slučaj.

Primena paketa izazvala je mnoge probleme za značajan deo ruralnog stanovništva. Novo seme i razvijena tehnologija trebali su biti isporučeni u ruralne sredine koje nemaju adekvatnu tehnologiju

¹⁴ Pisani, E. (2006). *Some socio-economic consequences of the green revolution*, FAO.

¹⁵ Julian M. Alston and Philip G. Pardey (2017). "Transforming Traditional Agriculture Redux", *African Development Bank Group*, Working Paper No 260.

niti potrebno znanje za njeno pokretanje, nemaju ko da ih nauči da tehnologiju koriste na ispravan način niti imaju osnovna sredstva komunikacije. Pored toga, ruralno stanovništvo u većini mesta ne poseduje kvalitetne i prohodne puteve kojima bi se novo seme transportovalo. Dakle, za većinu poljoprivrednog stanovništva bilo je nemoguće pročitati uputstva i doze đubriva i pesticida, dešavalo se i da oni imaju poteškoća u ostvarivanju veza s javnim i privatnim institucijama koje su bile neophodne za nabavku materijala i jačanje kanala marketinga za povećanu ostvarenu proizvodnju, što im u velikoj meri onemogućava korišćenje paketa zelene revolucije.¹⁶

Usvajanje tehnološkog paketa ukazalo je na značajan problem kod prodaje proizvoda. Zelena revolucija nije imala toliko pozitivan uticaj na dohodak poljoprivrednika kako se u to u početku smatralo. Naime, ukoliko je prodaja poljoprivrednih proizvoda uspevala da pokrije troškove primene kompletnog tehnološkog paketa koji zelena revolucija zahteva, smatralo se da je ostvarena pozitivan efekat. Međutim, kako je zarada poljoprivrednika bila je usko povezana s poznavanjem cena i tržišnih kretanja, a ove informacije nisu bila odmah dostupne poljoprivrednicima, dešavalo se da dohodak koji ostvaruju nije dovoljan da pokriju nastale troškove.

Modernizovanje poljoprivrede zasnovane na savremenim tehnologijama bilo je izuzetno teško sprovesti u zaostalijim područjima, jer ona nisu raspolagala dovoljnom količinom sredstava za kupovinu đubriva i mašina, vladao je nizak nivo obrazovanja, gde su konzervativne tradicije i verske predrasude ometale uvođenje progresivnih oblika poljoprivrede (zelene revolucije). Štaviše, otpočelo je propadanje tradicionalnih malih gazdinstava, pojačan je odliv seljaka u grad i povećavao se broj nezaposlenih. Mnogi mali proizvođači su nestali zbog brzog rasta konkurentnosti velikih gazdinstava.¹⁷

Veličina gazdinstva je, takođe, bilo pitanje od izuzetnog značaja za sagledavanje efekata Zelene revolucije. Za srednje i velike zemljoposjednike primena nove tehnologije nije izazvala probleme, ali za siromašne poljoprivrednike koji nisu bili dovoljno tržišno konkurentni, preorijentisanje na ovakve načine proizvodnje bilo je posebno težak poduhvat s obzirom na početne nepovoljne ekonomske uslove.

4.3. Politički aspekt

Sa zelenom revolucijom došlo je do novih ekonomskih problema, jer nisu svi poljoprivredni proizvođači mogli sebi da priušte primenu tog celokupnog paketa.

Neophodno je zapitati se za koga je zelena revolucija bila uspešna. Ko su glavni profiteri i da li su profitirali mali poljoprivredni proizvođači ili velike industrije? Ukoliko bi uspeh značio povećanje ponude žitarica i veću prednost u hrani, onda bi značilo da je zelena revolucija uspešno sprovedena. Međutim, ukoliko uspeh znači kraj problema gladi, onda se može zaključiti da ona ipak nije uspešno sprovedena budući da stanovništvo koje nije imalo adekvatan pristup plodnom zemljištu i koje nije imalo dovoljno finansijskih sredstava i dalje imalo problem oskudne ishrane.¹⁸ Zagovornici ove revolucije zanemarili su siromašne seljake, ili još gore, pogoršali njihov položaj.

Nove visoko prinodne sorte koje su uvedene sa paketom Zelena revolucija testirane su u daleko boljim uslovima od onih u kojima žive siromašniji seljaci, te su uvek postojale razlike u prinosu poredeći prvobitno testirana područja i siromašne zemlje u kojima je trebao da se reši problem gladi.

---

¹⁶ Pisani, E., Ibid.

¹⁷ Pisani, E., Ibid.

¹⁸ Rej Patel, Ibid.

5. Zaključak

Sredinom 20. veka primećeno je da se stanovništvo planete naglo uvećava, a da je hrane sve manje, te se civilizacija našla pred egzistencijalnim pitanjem opstanka. Suočene sa sve većim problemima globalnih razmera, brojne zemlje su bile primorane da nešto preduzmu. Tako se nametnuo novi model bavljenja poljoprivredom, koji postaje aktuelna uvođenjem paketa zelena revolucija.

Otkrića novih proizvoda i genetička ukrštanja, šira upotreba hemijskih sredstava i nove mehanizacije, imali su i svoje dobre strane. Zahvaljujući njima, povećan je prinos po hektaru, čime je znatno smanjen broj neuhranjenih u svetu.

Zelena revolucija je dovela do niza štetnih posledica na ekologiju, jer su naglo primeljivane novije i agresivnije metode u poljoprivredi, zemljište je postalo lošijeg kvaliteta. Poljoprivrednici nisu umeli da rukuju novim herbicidima i pesdticidima usled čega je dolazilo do povreda njih samih. Došlo je do novih ekonomskih problema, jer nisu svi poljoprivredni proizvođači mogli sebi da priušte primenu tog celokupnog paketa, da bi se na kraju ispostavilo da su to činili samo bogati seljaci, a ne siromašni, što je dovelo do velikih klasnih sukoba.

Povećanje potrebe za hranom utiče na ekosistem, jer intenzivna obrada zemljišta ostavlja brojna oštećenja. Industrijska poljoprivreda, zasnovana na savremenim mašinama usled intenzivne i neprikladne obrade, čini veliku količinu zemljišta neupotrebljivim. Osim što se zove zelena, ova revolucija nema ništa zajedničko sa savremenim ekološkim pokretom. Radi kratkoročnih rešenja stvoreni su dugoročni problemi, koji se ispoljavaju na različite načine. Seljaci koji su bili siromašniji, nisu mogli da priušte sebi savremene mašine i opremu, čime je njihov položaj dodatno otežan. Upotreba novih pesticida i sredstava za proizvodnju zahtevala je i dodatno znanje kojim oni nisu raspolagali. U slučajevima i da su u mogućnosti da ih kupe, često su zapadali u probleme koji su rezultirali pogrešnim korišćenjem i degradacijom zemljišta. Profiteri su na kraju bivale velike industrije i bogatiji farmeri, koji su i ranije bili vodeći konkurenti. Najveću korist na kraju imaju velike multinacionalne kompanije, kao snabdevači moderne poljoprivrede industrijskim inputima.

Literatura

Bogdanov, N. (2015). *Ruralni razvoj i ruralna politika*. Poljoprivredni fakultet. Beograd.

Božić, D., Bogdanov, N. i Ševarlić, M. (2011). *Ekonomika poljoprivrede*. Poljoprivredni fakultet. Beograd.

Frison, E. (2008). "Indispensable resources", D + C, Development and Cooperation, Vol. 35, No. 5, 190–193.

<https://sl.journalmural.com/revoluci-n-verde-character-sticas#menu-9>

Julian M. Alston and Philip G. Pardey (2017). "Transforming Traditional Agriculture Redux", *African Development Bank Group*, Working Paper, No 260.

Kragulj, D. (2018). *Osnovi mikroekonomske i makroekonomske analize*. Beograd.

Norman Ernest Borlaug, Retrieved (25. 11. 2023) from,
<https://www.britannica.com/biography/Norman-Borlaug>

Rej Patel (2012). *The Long Green Revolution*, The Journal of Peasant Studies, Routledge, London.

Pisani, E. (2006). *Some socio-economic consequences of the green revolution*. FAO.

USAID (2016). *USAID's legacy in agriculture development*

Zelena revolucija. Zelena revolucija u poljoprivredi. Preuzeto (25. 11. 2023) sa,
<https://eurodomik.ru/bs/penoblok/zelenaya-revoljuciya-zelenaya-revoljuciya-v-selskom-hozyaistve.html>

Student: Lazar Stojković

Mentor: prof. Marko Veković

Institucija: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Ekološke ideje u islamu

Sažetak:

Politikolozi su vešti u analiziranju država – njihovih odluka, međusobnih odnosa i uticaja aktera, ali njihova pažnja prema religijama je ograničena. Religije su daleko starije od države, imaju tvrdnje koje daleko više nadilaze koncept moderne države, imaju članstvo daleko veće od većine država, a često prihvataju legitimitet država samo uslovno, u skladu sa svojim dubokim ubeđenjima. Kada se u politikologiji posmatra religija,¹ često se tumače njihova demokratska shvatanja, shvatanja o slobodi pojedinca, ali se često propušta potencijal za dalje analize njihovih ekoloških shvatanja. Pitanja o ekologiji su nikad važnija i zato je cilj ovog rada da ispita koliko verska učenja u islamu mogu da utiču na svest pojedinca i države u ekološkoj politici. Koncept ekološke ravnoteže je centralni u islamskom učenju, sa snažnim naglaskom na održavanje harmoničnog odnosa između ljudi i okoline. U svetu koji se suočava sa sve većim izazovima vezanim za klimatske promene i degradaciju životne sredine, islamske ideje i principi mogu poslužiti kao vredan resurs u borbi za očuvanje naše planete.

Ključne reči:

islam, ekologija, verske ideje, politička teologija

1. Uvod

Jedno od glavnih pitanja sa kojim se savremeni čovek suočava u 21. veku jeste pitanje očuvanja životne sredine. Svedoci smo već niz decenija kako čovek svojim delanjem uništava okolinu, kako nestaju mnoge biljne i životinjske vrste koje su tu bile nekoliko hiljada godina. Danas se suočavamo s problemom klimatskih promena koje će sigurno uticati na život na Zemlji i otežati ga. U 20. veku nastaje ekologija koja se, kao nauka, trudi da pronađe kompromisna rešenja u očuvanju ove planete. Proučavajući *Kuran* možemo videti da su „muslimani mnogo prije današnjih ekologa i udruga za zaštitu prava životinja, radili na očuvanju svoje sredine i u potpunom skladu i harmoniji živjeli sa ostalim Allahovim stvorenjima koja je Uzvišeni Tvorac stvorio sa razlogom i iz Svoje neizmjerne mudrosti” (Agić, 2010: 1).

Islam nastaje u 7. veku i danas predstavlja jednu od najbrojnijih i najvažnijih religijskih ideja ljudske civilizacije. Ova religija je dominantno uticala na muslimanske zemlje, direktno je uticala na stvaranje jedinstvene kulture, pružila je smer i oblikovala njihove političke zajednice. „U ovom trenutku, pripadnika islamske verske tradicije ima oko dve milijardi, što predstavlja četvrtinu ukupne svetske populacije” (Zouiten: 2023). Kada uračunamo da u Evropi trenutno žive 130 miliona predstavnika islama (skoro 20% ukupnog stanovništva) i to da će se ovaj broj zbog sve većih migracija vernika ka zapadnoevropskim zemljama (Nemačka, Austrija, Švajcarska, Francuska) povećati, od velike je važnosti da mi znamo kakve ideje postoje u ovoj religiji. Broj muslimana je od 2010. do 2020. godine porastao za 300 miliona vernika. „Prema prognozama za 2050. godinu, muslimani će biti najbrže rastuća verska grupa u svetu, pre svega zbog visokog prirodnog priraštaja i prosečne starosti

---

¹ U literaturi se najčešće analizira i posmatra: hrišćanstvo, islam, hinduizam, judaizam, šintoizam, budizam i konfučijanizam.

populacije, pa se očekuje da do kraja 2050. godine muslimana bude oko 2,7 milijardi, što će predstavljati gotovo 30% svetske populacije” (Veković, 2022: 81). Iz ovoga se može tvrditi da će ovaj vek biti vek islama, zato je veoma važno znati osnove učenja i glavna usmerenja ove religije, ali ćemo zbog svrhe ovog rada obuhvatiti uglavnom njena učenja o životnoj sredini.

2. Osnovne ekološke pretpostavke u islamu

Etimološki posmatrano islam se vezuje za reči mir i spokojstvo i predstavlja najmlađu univerzalnu religiju, a koja ima najbrži populacioni rast u 21. veku. Osnivač islama je Muhamed, koji je rođen u plemenu Kurejš oko 570. godine nove ere. U islamu postoje četiri bitna izvora, a to su: sveta knjiga islama *Kuran* (propoved), *Suna* (način delanja), *Kijas* i *Idžma* (konsenzus islamskih naučnika u pravu). Za islam se često govori da je to religija koja je „rođena u pustinji”. Surovi društveni uslovi i sam skoro pustinjski ekosistem usloveli su da pripadnici ove vere imaju dosta razvijeniju svest i razumevanje o značaju očuvanja delikatne prirodne ravnoteže. Ova svest je dosta izražena u centralnom verskom tekstu islama, *Kuranu*. Često se spominju mnogi prirodni elementi kao što su voda, biljke, hrana i drugi osnovni resursi za koje *Kuran* daje smernice kako ih očuvati i zaštititi. U suštini, islam uči svoje sledbenike da vode računa o zemlji. „Stvarnost je da ništa ne može biti više u duhu islama od pružanja zaštite najdragocjenijem Božijem stvorenju: Zemlji” (Ozdemir: 2020). *Kuran* ljudima daje poseban status u vidu halifa (staratelja), koji će Bogu na sudnjem danu odgovarati za svoje starateljstvo. Može se zaključiti da je nekadašnji beogradski muftija Hamdija Jusufspahić bio u pravu kada je rekao da islam ne predstavljaju samo verski uputi, nego ga čine još i matematika, filozofija, ali i ekologija (Vujić, 2022: 135).

Islamska veroispovest očekuje da će se njeni vernici pobrinuti o svojoj životnoj sredini, jer prema njoj imaju odgovornost. Ovu ideju koristi i grčki filozof Platon koji u svom učenju o dualizmu vidi svet koji se deli na svet ideja i na prolazni fizički. Ovaj svet je prisutan i u islamu, jer je „lepota i red u fizičkom svetu svojevrsno ogledalo prefinjenih lepota uzvišenih metafizičkih svetova” (Vujić, 2022, 136). Svaka fizička zemaljska lepota se gleda kao uzvišena lepota, tako da se pri izučavanju životne sredine u islamu ne osvrćemo samo na empirijski deo već i na religijska i metafizička saznanja. Islam pretpostavlja da vernici, pored svete knjige, spoznaju Boga kroz sve što je on stvorio, sve njegove tvorevine su u prirodnom obliku. Ukoliko se taj prirodni deo naruši, onda se može dovesti u pitanje i sama vera. *Kuran* tvrdi da je sve na Zemlji stvoreno za ljudski rod. Ovaj Božji dar nama ipak nosi sa sobom određene uslove koji se moraju poštovati i nije nešto što lako možemo zanemariti. Poslanik „je zabranio ubijanje životinja kao sport, rekao je ljudima da ne tovore pretjerano svoje kamile i magarce, zapovijedio je da se životinje kao hrana kolju obazrivo” (Ozdemir: 2020). O ljubavi i poštovanju prema životinjama možemo se setiti priče kada je Alah dozvolio svojoj kamili da odabere mesto gde je on izgradio svoju prvu džamiju u Medini. Zemlju u islamu možemo shvatiti kao poligon za testiranje ljudske vrste: onoliko koliko se mi pridržavamo pravila, toliko smo pobožni u najširem smislu reči. Cilj je živeti na način koji je u skladu sa Alahom, težiti da očuvamo harmoniju našeg unutrašnjeg i spoljašnjeg okruženja.

Iako je muslimanska zajednica nastala u oskudnim pustinjskim okolnostima, s vremenom se širila. Za vreme Abu Bekra (632–634) desila se konačna islamizacija Arabijskog poluostrva. Za vreme Omara (634–644) osvojen je: Kairo, Damask, Jerusalim i Aleksandrija. „Snaga islama kao vere pomogla je lakoj islamizaciji lokalnih plemena i naroda, tako da se ova religija brzo proširila sve do severne Afrike” (Veković, 2022: 96). Kako se islam širio, njegova interakcija s prirodom se menjala i suočavala s mnogobrojnim izazovima, među kojima je relativno obilje. „To je dovelo do drugih problema kao što su prekomerna eksploatacija i rasipanje” (Khalid, 2002: 4). Tokom kolonijalne ere, mnogi muslimanski

regioni su doživeli degradaciju prirode usled intenzivnije eksploatacije resursa i nemarnog odnosa kolonijalnih sila prema okolini. Ovo je ostavilo trajne posledice na ekosisteme i stvorilo nove ekološke probleme. Ipak, čini se da je sve do danas opstala specifična religijska metodologija koja tvrdi da se brigom o prirodi može zaslužiti mesto u dženetu (raju).

U El-Buharijevoj zbirci Hadisa iz 9. veka postoji jedan ekološki motiv koji je centralni za razumevanje istorijske povezanosti između prošlih i sadašnjih muslimana: „Nema ni jednog muslimana koji zasadi sadnicu ili posije usjev, od koga što pojede ptica, čovjek ili životinja, a da mu se to sve ne računa posebnom sadakom” (El-Buhari, 2009: 327). *Kuran* poziva svoje vernike da rade što bolje kako bi uspostavili funkcionalnu civilizaciju, a nagrada koju dobijaju jeste mesto u raju. Ukoliko se ekološke obaveze vernika ne ispune, postoji mogućnost da ih Alah kazni. Priča o potopu je prisutna i u *Kuranu*, jer on dolazi kao kazna zbog ljudskog nepoštovanja Zemlje.

3. Islam i ekologija u praksi

Sa uticajem klimatskih promena veruje se da će veliki predeo Bliskog istoka i oblasti gde su pripadnici islamske veroispovesti u većini biti nenastanjivi. Prema Ibrahimu Ozdemiru mnoge islamske države će u budućnosti trpeti velike posledice klimatskih promena, dok je njihova kulturološka i ekološka svest zapravo na dosta niskom nivou (Ozdemir: 2020). Na primeru Turske može se primetiti da se iz godine u godinu smanjuju padavine dok prosečna temperatura raste. Indonezija, država za koju se često zaboravi da je najnaseljenija muslimanska država na svetu, istovremeno važi za jednu od najproblematičnijih država kada su u pitanju emisije gasova sa efektom staklene bašte. Bangladeš i Pakistan i dalje važe za najzagađenije zemlje koje ne rešavaju svoje probleme. „Neaktivnost u muslimanskom svijetu opstaje uprkos deklaraciji muslimanskih država iz 2015. da će igrati aktivnu ulogu u borbi protiv klimatskih promjena” (Ozdemir: 2020).

Izgleda da su mnoge muslimanske države nedovoljno spremne da pravilno reaguju na probleme koje im klimatske promene nameću. Zapadni koncept ekologije jednostavno ne igra ulogu u rešavanju problema, jer države koje su već prošle industrijalizaciju prosto ne mogu biti autoritet muslimanskim državama. Rešenje se može naći u islamu, deluje da Džon Rols nije bio u pravu kada je govorio da je religija postala stvar privatne sfere (Berkowitz: 2009). Kao što sam već spomenuo, koncept halife (staratelj) podrazumeva da čovek treba da čuva svoju sredinu i planetu, jer će odgovarati pred Bogom za svoje postupke. Ovaj koncept upravljanja je toliko značajan da je on iskorišten u Islamskoj deklaraciji o klimatskim promenama da se podstakne promena ekološke politike u muslimanskim državama. Ovakav neočekivani pristup može dopreti do skoro dve milijarde muslimana širom sveta i može lako biti integrisan s pokretom za borbu protiv klimatskih promena, a ne ignorisan.

Indonezija je 2013. godine imala zanimljiv slučaj kada je pokušala da u islamske propovedi uključi ekološke poruke. Rezultat je bilo povećanje svesti o životnoj sredini kod vernika. „U 2014. Indonezija je izdala fetvu (ili islamsko pravno mišljenje) kojom zahtijeva od muslimana da zaštite ugrožene vrste” (Ozdemir: 2020). Savez za religije i konverzaciju je uspešno izveo jedan projekat u kojem su težili da, pomoću poruka koje se nalaze u *Kuranu* i uz pomoć islamskih propovednika, konačno reše problem kod tanzanijskih ribara koji su dosta neetičkim i opasnim lovom uništavali ribarstvo u svojoj okolini. Nisu poštovali izdate zabrane vlade, ali su prestali kada su saznali da se ponašaju neislamski. Kako je jedan ribar rekao: „Ova strana konzervacije nije od mzungua [bijelac na svahiliju], već je iz Kur'ana” (Ozdemir: 2020). Primetno je da u delovima sveta koji su još u razvoju moramo govoriti jezikom onih čije se ponašanje treba promeniti, inače nije moguće napraviti promenu. Dobar primer prakse predstavlja i centralna džamija u Kembridžu u Velikoj Britaniji, jer je ona prva ekodžamija u Evropi. Njenom svečanom otvaranju je prisustvovao i predsednik Republike Turske Redžip Tajip Erdogan.

Džamija je izgrađena tako da je u obzir uzeta primarno zaštita životne sredine, sagrađena je većinom od drveta i mramora. „Na krov su postavljeni i solarni paneli, što, prema riječima imama, troškove za električnu energiju smanjuje za 30 posto, a u ljetnom periodu i do 40 posto” (Aljazeera: 2019).

4. Ekološka ambivalentnost u islamu

Na kraju se postavlja pitanje kako je moguće da u nekim muslimanskim državama religija igra jaku ulogu u ekološkoj svesti ljudi, dok u drugim muslimanskim državama ne igra praktično nikakvu ulogu. Pitanje je da li je moguće pričati nešto uopšteno o religiji, jer često se ljudi ponašaju upravo suprotno od onoga što im religija nalaže. Religije se ne specijalizuju za pojedinačna pitanja, već odgovaraju na širok spektar pitanja, čak i za opšta životna pitanja. Ipak, postoje stalni obrasci tamo gde su verske zajednice ključni akteri za objašnjavanje društvenog ponašanja. Za bolje razumevanje odnosa između islama i ekologije bitno je razumeti koncept političke teologije. Prema Danijelu Filpotu koji u svom radu „Objašnjavanje političke ambivalentnosti religije” istražuje koncept političke teologije koji se odnosi na preklapanje religije i politike, ona se karakteriše kao „skup ideja koje vjersko tijelo ima o legitimnoj političkoj vlasti” (Philpott, 2007: 511). Politička teologija može imati pozitivne i negativne efekte na politiku, u zavisnosti od toga kako se praktikuje. Delovanje Al-Kaide podržavaju mnogobrojni verski ekstremisti, ali njen početak se dešava nekoliko decenija ranije i to u krugu intelektualaca koji su verovali da islam posustaje zbog zapadnjačkog imperijalizma i unutrašnje korupcije. Zbog toga, postoje zloupotrebe od strane verskih ekstremista i tako se stvaraju ogromni stereotipi i predrasude o svim muslimanima.

Neke teme u političkoj teologiji su zajedničke celoj religiji, dok su neke dostupne samo određenim članovima zajednice. „Svi muslimani smatraju da politička vlast treba da ispuni standarde Šarija, odnosno puta ka Bogu, ali se široko razlikuju u progledu prirode tog puta ka Bogu” (Philpott, 2007: 512). Bitno je razumeti da se ovaj koncept menja s vremenom. Iako su temeljiti radovi svih religija tu, oni se menjaju u datom istorijskom vremenu i kontekstu. „Ideje svake vjerske zajednice i njen odnos prema državi je kao prepravljeni dokument, oblikovan događajima i idejama od njenog osnivanja, a zatim vjekovima raskola, dijasporom, rastom i padom broja članova” (Philpott, 2007: 513). U islamu je ponekad primetno razlikovanje političke teologije verskih aktera u istoj državi, samim tim na nekim mestima su ekološki motivi znatno dominantniji dok su na drugim mestima skoro neprimetni. Sve to može uticati na čovekovu svest. Filpot tvrdi da način na koji je religija organizovana i praktikovana određuje da li će verski akteri biti snaga za mir ili izvor konflikta u politici. On sugeriše da su verski akteri koji su organizovani oko snažne, centralizovane vlasti i koji promovišu jasnu i ujedinjenu versku ideologiju verovatnije izvor konflikta u politici. Nasuprot tome, verski akteri koji su organizovani decentralizovano i koji promovišu raznovrsna verska gledišta su verovatnije snaga za mir i pomirenje u politici. Džonatan Foks je 2006. godine „potvrdio da je stopa 'učešća vlasti u religiji' (GIR, prim. prevodioca) u islamu dva puta veća od svih ostalih religija u Svijetu.” (Philpott, 2007: 528). Centralizacije i učešće vlasti znatno mogu da uguše ideje koje se nalaze u jednoj verskoj zajednici. Imamo primer evangelističkih crkava u Latinskoj Americi koji su pre trećeg talasa demokratizacije imale veoma progresivne liberalno-demokratske ideje, ali zbog svoje veličine nisu imale uticaj.

Naravno, pitanje ekološke politike ne zavisi samo od religije, veoma je bitan državni i regionalni kontekst za dalje razumevanje. Različita istraživanja u vezi muslimana i ekologije dosta naglašavaju regionalni kontekst. Zanimljivo je upoređivanje statusa muslimana u Ujedinjenom Kraljevstvu i Indoneziji. Muslimani predstavljaju manjinu koja se često susreće sa marginalizacijom u Ujedinjenom Kraljevstvu, dok muslimani u Indoneziji čine većinu stanovništva i formirali su snažne organizacije koje igraju značajnu ulogu u društvu. Zavisno od ovih uslova, muslimani mogu koristiti različite

pristupe ka rešavanju ekoloških problema. U Indoneziji mogu sarađivati sa uticajnim muslimanskim organizacijama i iskoristiti njihove obimne mreže kako bi sproveli aktivnosti za ublažavanje klimatskih promena. U Ujedinjenom Kraljevstvu teže da rade na dosta nižem nivou, na edukativnim radionicama, ali se zbog njihovog statusa dešava da imaju nedostatak veće podrške i susreću se sa odbacivanjem unutar sopstvene zajednice.

Svakako, ako sledimo Filpota možemo videti da je promena u sferi ideja itekako moguća i može proizvesti pozitivne promene u društvu. Nakon Drugog vatikanskog koncila (1962–1965), Katolička crkva je konačno usvojila teologiju liberalizma, iako je vekovima bila snažna podrška velikom broju autoritarnih režima. Kako je Hantington izjavio, simbol trećeg talasa demokratizacije nije bio američki dolar već hrišćanski krst, aludirajući na značaj Katoličke crkve u procesu demokratizacije država Latinske Amerike i Evrope. Iz svega toga možemo optimistično tvrditi da bi promena u političkoj teologiji i njenom većem naglašavanju ekoloških motiva, mogla dovesti do povećanja naših mogućnosti pri rešavanju klimatskih promena, jer bi ekološke ideje bile u prvom planu. „Neki muslimanski lideri su ovoga svjesni i žele razviti 'domaći' ekološki pokret da bi izronili kao lideri. Na primjer, Forum u Dhaki organizovao je panel o okolišnim pitanjima nakon COVID-a 19, a većina govornika je došla iz islamskog svijeta” (Ozdemir: 2020). Muslimanske države imaju dobar verski sistem koji stavlja akcenat na zaštitu zemlje i njenih prirodnih resursa. „Kako smatra Seyyed Hossein Nasr, istaknuti zagovornik religije i ekologije, desakralizacija Zapada rezultirala je u ideologiji da ljudi imaju vlast nad zemljom, umjesto da njome upravljaju, što je islamski pogled” (Ozdemir: 2020).

5. Zaključak

Na osnovu svega navedenog mogu se izneti određeni zaključci. Na temelju teorijskih osnova, islamsko verovanje i praksa nude relevantne pristupe savremenoj ekološkoj politici i postizanju održivog razvoja. Uzevši u obzir globalnu populaciju muslimana koja se procenjuje na gotovo dve milijarde ljudi, dosledna primena islamskih učenja ima potencijal da reši trenutne globalne i lokalne ekološke probleme, koji su usmereni na ponašanje i životne navike ljudi. Kao moralna i verska obaveza, praktičan uticaj islama na svakodnevni život pojedinca prirodno proizilazi iz autentične stvarnosti njihove vere i doslednog praktikovanja iste. Ipak, činjenica da normativna pravila i obaveze u mnogim zemljama sa značajnom muslimanskom populacijom počivaju na sekularnim zakonima i propisima sugeriše da praktična primena islamskih principa ostaje područje individualnih izbora. Ovo postavlja širu dilemu o ulozi religije u modernim društvima. U istraživačkoj i analitičkoj perspektivi otvara se pitanje da li zemlje s pravnim sistemima utemeljenim na islamskim vrednostima, kao i drugim religijskim sistemima, imaju potencijalno bolje ekološke performanse u poređenju sa ostalim državama. Nadalje, produbljivanje razmišljanja, istraživanja i analize u vezi sa ovim pitanjima može pružiti dublje razumevanje islamskih principa, učenja i praksi, te omogućiti spajanje duhovnih vrednosti, etike i trenutnih obrazaca potrošnje i proizvodnje kako bismo se suprotstavili lokalnim i globalnim ekološkim izazovima.

Literatura

Agić, I. (25 February 2010) *Islam i Ekologija*. <https://www.scribd.com/document/27426272/Islam-i-Ekologija#>

Aljazeera (5. decembar 2019) *Džamija u Cambridgeu prva 'eco-friendly' u Evropi*. Aljazeera. Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2019/12/5/dzamija-u-cambridgeu-prva-eco-friendly-u-evropi>

Berkowitz, P. (29 May 2009). *God and John Rawls*. Dostupno na: <https://www.hoover.org/research/god-and-john-rawls>

El-Buhari, M. (2009) *El-Buharijeva zbirka Hadisa*. VSK. Sarajevo.

Khalid, F. (2002) *Islam and the Environment*. Chichester, John Wiley & Sons, Ltd. Dostupno na: <https://islam-science.net/wp-content/uploads/2013/11/Islam-and-the-Environment.pdf>

Ozdemir, I. (14 August 2020) *Šta islam kaže o klimatskim promjenama i zaštitnim mjerama?* Aljazeera. <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2020/8/14/sta-islam-kaze-o-klimatskim-promjenama-i-zastitnim-mjerama>

Philpott, D. (2007) *Explaining the Political Ambivalence of Religion*. American Political Science Review Vol. 101, No. 3, 505–525.

Veković, M. (2022) *Religija za politikologe*. IK „Filip Višnjić”. Beograd.

Vujić, M. (2022) *Pozicija životne sredine u socio-političkim formama razvoja zapadne civilizacije*. Fakultet političkih nauka: Beograd.

Zouiten, S. (6 April 2023) *Global Muslim Population Exceeds 2 Billion*. Morocco World News. <https://www.moroccoworldnews.com/2023/04/354870/global-muslim-population-exceeds-2-billion>.

Student: Luka Milošević

Mentorka: Mina Kuzminac

Institucija: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

Pravo i veštačka inteligencija

Sažetak:

Rad istražuje pravnu regulaciju veštačke inteligencije, s posebnim osvrtom na njen razvoj i značaj unutar pravnog okvira Evropske unije. Poseban fokus stavljen je na moćne sisteme koji koriste veštačku inteligenciju i njihov potencijal da reše globalne probleme. S obzirom na sveprisutnost veštačke inteligencije u svakodnevnom životu, autor se bavio pitanjem kako regulisati ovu tehnologiju u cilju odgovornog i etičkog korišćenja. Različiti aspekti uticaja veštačke inteligencije su analizirani, uključujući njen uticaj na: saobraćaj, medicinske usluge, umetnost i industriju zabave. Naglašena je važnost regulacije radi zaštite ljudskih prava, sigurnosti i etičke upotrebe tehnologije. Predloženo je uspostavljanje okvira koji promoviše transparentnost, odgovornost i nadzor nad algoritmima veštačke inteligencije. Autor takođe ukazuje na potrebu da regulacija podstiče inovacije u oblasti veštačke inteligencije, ali u skladu s društvenim vrednostima i normama. Cilj rada je da ukaže da je neophodno postići pravilan balans između napretka i kontrole kako bi se ostvario pozitivan uticaj veštačke inteligencije, uz minimalne negativne posledice.

Ključne reči:

veštačka inteligencija, pravo, tehnologija, veliki jezički modeli, pravo Evropske unije, uporedno pravo

1. Uvod

Veoma moćni sistemi veštačke inteligencije mogu biti od ogromne koristi društvu i pomoći nam da se uhvatimo u koštac s nekim od najvećih svetskih problema. Modeli koji koriste mašinsko učenje već igraju značajnu ulogu u aktivnostima različitih sektora: od dijagnostifikovanja bolesti, ubrzavanja naučnih istraživanja, poboljšanja ekonomske produktivnosti, smanjenja potrošnje energije, kao i u mnogim drugim oblastima. Poslednjih decenija, naročito u prethodnih nekoliko godina, veštačka inteligencija je postala neizostavan deo našeg svakodnevnog života. Od autonomnih vozila koja su počela da se pojavljuju na ulicama i ličnih asistenata u našim domovima, sve do dijagnostičkih sistema u medicini i finansijskih algoritama, veštačka inteligencija sve više utiče na različite aspekte našeg društva i svakodnevnog života. Međutim, sa svakodnevnom napretkom veštačke inteligencije, postavlja se pitanje kako regulisati i kontrolisati ovu moćnu tehnologiju. Od trenutka kada je američka kompanija „OpenAI” predstavila svetskoj javnosti svoje najnovije dostignuće, veliki jezički model („Large Language Model”) četbot „ChatGPT”, svest o veštačkoj inteligenciji i njenom napretku se naglo i drastično promenila. Malo ko danas nije čuo za ovaj sistem. Njegovo objavljivanje „urbi et orbi” je izazvalo dosta polemike, počevši od početnog interesovanja do velike zabrinutosti naposljetku. Ovaj sistem funkcioniše tako što analizira tekst koji mu je dat i koristi svoje prethodno naučene obrasce da generiše odgovore koji bi trebalo da budu relevantni i korisni. Odgovori sistema su

zasnovani na tome šta je naučio tokom treninga i stoga se ne oslanja na stvarno razumevanje, već na određene veze između reči i rečenica. Prosto rečeno, na osnovu informacija kojima je „nahrانjen“, na bazi verovatnoće i algoritama, on stvara tekst (Newport: 2023). Međutim, taj proizvod se sastoji od različitih delova teksta koji predstavlja intelektualnu tvorevinu drugih ljudi. S obzirom na to da ChatGPT nema sposobnost da razume tekst koji predstavlja korisniku, niti da mu kritički pristupi, već samo simulira razumevanje istog, on ne predstavlja „vanzemaljsku inteligenciju“, kako je to tvrdio poznati izraelski intelektualac Yuval Noa Harari (Harari: 2023). Prosto rečeno, ChatGPT kombinuje postojeći korpus dostupnih tekstova i od njega stvara novi tekst. Pored brojnih prednosti, druga strana ove tehnologije nosi sa sobom velike rizike. Pa tako, osim što vam ChatGPT može napisati recept od sastojaka koje trenutno imate u frižideru, on može i da vam izradi uputstvo za pravljenje opasnog oružja, da vam da nasilne ili štetne savete o tome kako da nađite drugima, kako da ih povredite ili da im prouzrokuje štetu, da vam da smernice za hakovanje, za različite oblike prevara kao i za brojne druge zloupotrebe. U ovakvim i sličnim slučajevima postavlja se pitanje ko je odgovoran za davanje takvih podataka, s obzirom na to da kompanije prilikom treniranja svojih modela zabranjuju davanje odgovora na ovu vrstu pitanja.

2. Izazovi pravnog regulisanja veštačke inteligencije

Pravna regulacija veštačke inteligencije predstavlja veoma složen i izazovan zadatak. Kako bismo odgovorili na pitanje ko je odgovoran za nastalu štetu mi se moramo, pre svega, vratiti korak unazad. Prvo, neophodno je da odredimo pojam veštačke inteligencije kako bismo mogli da identifikujemo odgovorno lice, zatim da definišemo štetnu radnju, te potom uzročno-posledičnu vezu i vrstu odgovornosti za štetu koja je nastala. Jedan od ključnih izazova vezanih za pravnu regulaciju veštačke inteligencije predstavlja određivanje njenog obima (*EU White Paper*: 16). Ova tema izaziva brojne pravne, etičke i društvene dileme. Kako tačno definisati pravnu normu, kako tačno odrediti predmet regulacije, ko je odgovoran u slučaju nesreća ili štete prouzrokovane autonomnim sistemima, kako se postaviti prema pitanju privatnosti i zaštiti podataka u kontekstu veštačke inteligencije – samo su neka od pitanja koja zadaju glavobolje zakonodavcima. Ova pitanja zahtevaju pažljivo promišljanje i iznalaženje pravičnih rešenja. Tehnološki napredak u oblasti veštačke inteligencije se odvija velikom brzinom, mnogo brže od samog zakonodavnog procesa, što može dovesti do mnogobrojnih pravnih praznina ili zastarelih propisa. Stoga je neophodno da pravna regulacija bude fleksibilna i samim tim sposobna da se prilagodi brzim promenama u tehnološkom okruženju.

3. Zašto je bitno stvoriti i unaprediti pravni okvir – primeri iz prakse

U savremenom društvu, potreba za stvaranjem i kontinuiranim unapređenjem adekvatnog pravnog okvira koji će regulisati veštačku inteligenciju postaje sve izraženija, posebno kada se sagledaju konkretne primene u praksi. Simboličan primer desio se 2018. godine. Naime, izvesna Elejn Herberg je gurala svoj bicikl pored puta dok se vraćala iz kupovine u Arizoni, kada je na nju naleteo i usmrtio je prototip autonomnog automobila. Ovo je bio prvi smrtni slučaj fizičkog lica usled sudara s autonomnim vozilom koje koristi složeni sistem veštačke inteligencije. Klasifikacija autonomije vozila obuhvata pet nivoa, a model koji je usmrtio Elejn Herberg nije bio potpuno autonomno vozilo, već je zahtevao prisustvo i pažnju vozača. Sistem baziran na veštačkoj inteligenciji koji je upravljao vozilom je prepoznao Elejn Herberg kako gura bicikl šest

sekundi pre sudara (Bhuiyan: 2018), ali je došlo do problema u lancu odlučivanja sistema s obzirom na to da je Elejn Hercberg prvo bila klasifikovana kao neidentifikovan objekat, zatim ju je sistem kategorisao kao vozilo i konačno kao bicikl. Sistem veštačke inteligencije vozila je izveo pogrešan zaključak u analizi informacija iz svoje okoline i reagovao prekasno (Milovanović: 2021). Vozač je optužen za ubistvo iz nehata s obzirom na to da se nalazio iza volana i da nije reagovao, ali sudski proces će biti veoma složen zbog brojnih pitanja na koje pravo još nije dalo jasne odgovore.

Veliki napredak veštačke inteligencije nije ostavio ni muzičku industriju bez posledica. „Revoicer” je napredna aplikacija bazirana na veštačkoj inteligenciji koja služi za konvertovanje teksta u govor za preko 40 jezika, s različitim intonacijama, modalitetima i stilovima, što omogućava korisnicima da u realnom vremenu konvertuju tekst u audio-zapis. Na ovoj platformi možete izabrati ljudski glas ili glas veštačke inteligencije iz palete ogromnog broja različitih dostupnih glasova. Greg Marston, britanski glumac s više od 20 godina iskustva u sinhronizaciji glasa, nedavno je naišao na svoj vlastiti glas koji se koristi u jednoj onlajn-aplikaciji (Murgia: 2023).

S obzirom na to da je bio uveren da nije dao svoju saglasnost, direktno je stupio u kontakt s rukovodstvom. Došao je do informacije da je druga kompanija sa kojom je potpisao ugovor pre 18 godina prodala sva prava na njegov glas kompaniji „Revoicer”. Sada, kompanija kojoj je dao licencu na upotrebu njegovog glasa ima pravo da prodaje njegov glas trećim stranama koje mogu da ga kloniraju koristeći veštačku inteligenciju i da ga potom prodaju u bilo koje komercijalne svrhe. Šokiran, shvatio je da će u budućnosti morati da se bori protiv veštačke verzije sebe i svog glasa.

Kompanija „Getty Images” koja u svojoj bazi ima preko 135 miliona slika koje predstavljaju zaštićeno autorsko delo, pokrenula je tužbu zbog povrede autorskog prava protiv kompanije „Stability AI”. Naime, razlog za pokretanje tužbe obrazložen je činjenicom da je kompanija Stability AI preko svog sistema „Dall-E” koji kreira slike na osnovu fotografija koje su zaštićene autorskim pravom, nezakonito kopirala i obradila milione fotografija ove kompanije koje su zaštićeni autorskim pravima (Murgia & Johnston: 2023). Modeli ovog tipa su trenirani korišćenjem milijardi slika sa interneta uključujući društvene mreže, blogove, arhive i sl. Ključna rasprava potegla se oko toga da li ogromna količina slika koje su kreirali ljudi i koji se koriste pri treniranju ovakvih modela treba da se računaju kao izuzetak u smislu zakona o zaštiti autorskih prava. Produkti veštačke inteligencije nastali na osnovu slika zaštićenih autorskim pravom predstavljaju egzistencijalnu pretnju za kreatore i grafičke dizajnere. Ukoliko bismo napravili izuzetak u smislu zaštite autorskih prava za umetničke slike koje se koriste pri treniranju ovih modela – postoji velika verovatnoća da bi takav izuzetak izazvao pogubne efekte na umetnost.

Ovakvi primeri jasno pokazuju dileme koje sa sobom nosi razvoj i regulacija veštačke inteligencije. Uzimajući u obzir mogućnosti veštačke inteligencije, važno je sprečiti njene zloupotrebe koje mogu naneti štetu pojedincima i čitavom društvu. Evidentna je neophodnost uspostavljanja jasnog pravnog okvira kojim će se obezbediti sigurnost, zaštita privatnosti i ljudskih prava, kao i sprečiti zloupotreba i diskriminacija od strane korisnika veštačke inteligencije.

4. Dileme u određivanju pojma veštačke inteligencije

Jedna od početnih tačaka u pravnoj regulaciji veštačke inteligencije podrazumeva njeno definisanje. U Sjedinjenim Američkim Državama veštačka inteligencija je u Predlogu Zakona o Nacionalnoj bezbednosnoj komisije za veštačku inteligenciju (*National Security Commission Act on Artificial Intelligence*) definisana kao bilo koji veštački sistem koji obavlja zadatke pod različitim i nepredvidivim okolnostima bez značajnog ljudskog nadzora, koji može učiti iz iskustva i poboljšavati performanse prema podacima. Takođe, obuhvata sisteme koji rešavaju zadatke slične čoveku, uključujući percepciju, planiranje, učenje, komunikaciju ili fizičke karakteristike, kao i one koji deluju kao ljudi koristeći kognitivne i neuronske mreže.

Evropska inicijativa o veštačkoj inteligenciji definiše sisteme veštačke inteligencije kao sisteme koji prikazuju inteligentno ponašanje kroz analizu okruženja i preduzimanje akcija sa određenim nivoom autonomnosti kako bi ostvarili ciljeve. Ovi sistemi mogu biti potpuno softverski, delujući u digitalnom svetu, ili mogu biti ugrađeni u hardver kao što su: roboti, autonomna vozila, dronovi i sl. (Andonović: 2020).

Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025. godine („Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 96/2019) pominje široko prihvaćenu definiciju veštačke inteligencije koju je ponudila nezavisna ekspertska grupa Evropske komisije u Izveštaju o definisanju veštačke inteligencije: „Veštačka inteligencija odnosi se na sisteme koji pokazuju razumno, inteligentno, ponašanje na osnovu analize svog okruženja i donose odluke – sa određenim stepenom autonomije – da ostvare konkretne ciljeve.” Sistemi zasnovani na veštačkoj inteligenciji mogu biti bazirani isključivo na softveru i delovati u virtuelnom svetu (npr. virtuelni asistenti, softveri za analizu fotografija, internet pretraživači, sistemi za prepoznavanje govora i lica) ili mogu biti ugrađeni u uređaje – hardver (npr. napredni roboti, autonomna vozila, dronovi i slično). Pritom, ovaj dokument jasno prepoznaje da ne postoji univerzalno prihvaćena definicija veštačke inteligencije. „Iako veštačka inteligencija nije nov pojam, sa ubrzanjem njenog razvoja u 21. veku, naučnici i stručnjaci su u kontinuiranom procesu revidiranja njene definicije.” Ovom definicijom je naš zakonodavac na jasan način naglasio da je svestan brzog napretka sistema koji koriste veštačku inteligenciju te neophodnost za fleksibilnošću njihovog definisanja.

5. Regulacija veštačke inteligencije u perspektivi zakonodavstva Evropske unije

S obzirom na to da je naša zemlja kandidat za članstvo, posebno je važno osvrnuti se na stanovište Evropske unije. Potpisivanjem Deklaracije o saradnji u oblasti veštačke inteligencije 2018. godine, članice Evropske unije su istakle važnost rešavanja najsloženijih pitanja koja sa sobom nosi razvoj veštačke inteligencije (Prlja et al., 2021: 97). Jedan od veoma važnih dokumenata predstavljaju „Etičke smernice za pouzdanu veštačku inteligenciju” koje je predstavila Ekspertska grupa na visokom nivou za veštačku inteligenciju. Ovu Ekspertsku grupu je osnovala Evropska komisija 2019. godine i čine je 52 eksperta iz različitih oblasti. Ove smernice su bazirane na tri ključna principa koje treba da ispunjava tehnologija veštačke inteligencije:

- zakonitost – podrazumeva poštovanje svih primenljivih propisa;
- etičnost – podrazumeva poštovanje etičkih načela i vrednosti i
- otpornost – podrazumeva otpornost s tehničkog i društvenog aspekta u odnosu na greške i zloupotrebe.

Prvi deo ističe da ta upotreba mora biti u skladu sa zakonima, uključujući pravo Evropske unije, međunarodno pravo i nacionalna prava država članica Evropske unije. Posebno je važno obratiti pažnju na specifične propise u oblastima kao što su medicina i zdravstvena zaštita. U skladu sa načelom etičnosti, razvoj i upotreba sistema veštačke inteligencije treba da poštuje ljudsku autonomiju, sprečava nastanak štete, bude pravedan i objašnjiv. Posebna pažnja mora se posvetiti zaštiti dece, osoba sa invaliditetom i drugih grupa koje su u ranjivijem položaju. Etička načela podrazumevaju poštovanje osnovnih ljudskih prava. Fizički i duhovni integritet te lični i kulturni identitet pojedinaca takođe moraju biti poštovani. Naglašava se da svi pojedinci moraju da imaju jednak pristup prednostima koje donosi veštačka inteligencija. Upotreba veštačke inteligencije mora biti nediskriminatorna, ne sme izazvati pristrasne ishode i ne sme ugrožavati demokratska prava, kao što je glasačko pravo. Za postizanje pouzdanosti i otpornosti sistema veštačke inteligencije, preporučuje se ispunjenje sedam zahteva, uključujući kontrolu od strane čoveka, tehničku otpornost, bezbednost, privatnost, upravljanje podacima, transparentnost, pravednost, očuvanje okoline i društva te odgovornost. Sve ove zahteve treba primeniti kroz tehničke i netehničke metode, uz transparentno informisanje javnosti. Na kraju, tekst ukazuje na nekoliko problematičnih oblasti u vezi s veštačkom inteligencijom, uključujući identifikaciju i praćenje pojedinaca, prikrivene sisteme veštačke inteligencije, vrednovanje građana sistemom veštačke inteligencije i sisteme smrtonosnog autonomnog oružja.

5.1. Značaj *White Paper*-a (*White Paper*) Evropske unije

Evropska unija 2020. godine donosi tzv. *White Paper*, dokument kojim je definisala svoj pristup budućem razvitku i regulaciji veštačke inteligencije. Pa bi tako, prema ovom dokumentu, upotreba veštačke inteligencije trebalo da se smatra visokorizičnom ukoliko ispunjava sledeća dva kumulativna kriterijuma:

- Prvi kriterijum podrazumeva primenu veštačke inteligencije u sektoru gde se, s obzirom na karakteristike i tipične aktivnosti koje se u njemu obavljaju, može očekivati da će se

pojaviti značajni rizici. Primeri takvih sektora su: zdravstvo, transport, energetika i delovi javnog sektora.

- Drugi kriterijum podrazumeva da se veštačka inteligencije primenjuje u određenom sektoru na takav način da postoji velika verovatnoća da će se pojaviti rizik. Ovaj kriterijum podrazumeva da nije svaka upotreba sistema veštačke inteligencije u navedenim sektorima obavezno i veoma rizična. Kao tipičan primer navodi se upotreba veštačke inteligencije u sektoru zdravstva, koji se izvorno smatra potencijalno veoma rizičnim. Ukoliko se sistem veštačke inteligencije koristi u sektoru zdravstva za zakazivanje termina pa dođe do greške, obično to neće dovesti do visokog rizika u obimu koji bi opravdao zakonodavnu intervenciju.

5.2. Prvi sveobuhvatni pravni okvir – Zakon o veštačkoj inteligenciji Evropske unije (EU AI Act)

Kulminaciju napora regulacije veštačke inteligencije u Evropskoj uniji predstavlja Zakon o veštačkoj inteligenciji Evropske unije tzv. EU AI Act. Zastupnici u Evropskom parlamentu su na plenarnoj sednici 14. juna 2023. izglasali Zakon o veštačkoj inteligenciji nakon dvogodišnjeg većanja, te su sada u procesu pregovora sa zemljama Evropske unije u Evropskom veću o finalnom obliku Zakona, s ciljem da donesu konačnu odluku do kraja 2023. godine (Kamenković: 2023). Zakon o veštačkoj inteligenciji Evropske unije trebalo bi da postane prvi sveobuhvatni pravni okvir na svetu kojim će se regulisati veštačka inteligencija. Intencija zakonodavca je da se ovaj zakon primenjuje na proizvode i servise koji se oslanjaju na veštačku inteligenciju. Imajući to u vidu, kao što je i prethodno navedeno, ključno je definisati sistem veštačke inteligencije. Sama definicija će morati da bude dovoljno fleksibilna, ali opet i dovoljno precizna, da bi se ostvarila pravna sigurnost. Predloženi pravni okvir za veštačku inteligenciju trebalo bi da bude efikasan u postizanju svojih ciljeva, ali pritom ne preterano restriktivan kako ne bi stvorio nesrazmerni teret za kompanije i proizvođače ovih sofisticiranih sistema, te da ne bi znatno suzio manevarski prostor za dalji napredak. Da bi se postigao ovaj balans, Evropska komisija predložila je primenu pristupa zasnovanog na proceni rizika. Shodno tome, glavni intencija zakonodavca je da se primenjuju različita pravila za različite nivoe rizika u cilju postizanja proporcionalnosti. Biće neophodno da se uspostavi jasan kriterijum koji će razlučiti kakva upotreba ili primena veštačke inteligencije predstavlja visok rizik. Kriterijum određenja šta je visokorizična upotreba veštačke inteligencije treba da bude jasan i lako razumljiv.

5.2.1. Kategorija sistema s neprihvatljivim rizikom

Prema nacrtu ovog zakona, kategoriju s najvećim rizikom predstavlja kategorija neprihvatljivih rizika. Ova kategorija podrazumeva rizike koji donose sistemi koji se smatraju pretnjom za ljude i intencija zakonodavca je da oni potpuno budu zabranjeni. Primeri najrizičnijih sistema predstavljaju sistemi koji primenjuju metode za bodovanje i klasifikaciju ljudi na temelju ponašanja, socio-ekonomskog statusa, ličnih obeležja, sistemi biometrijske identifikacije u stvarnom vremenu i daljinski sistemi za biometrijsku identifikaciju (kao što je prepoznavanje lica). S druge strane, intencija zakonodavca je da u okviru najrizičnijih sistema ipak postoje određeni izuzeci. Postojeće mogućnost korišćenja sistema za daljinsku identifikaciju u kojima se identifikacija obavlja sa znatnim kašnjenjem, a njena upotreba biće dozvoljen tek nakon odobrenja suda u slučaju izvršenja teških krivičnih dela.

5.2.2. Kategorija visokorizičnih sistema

Sledeća kategorija odnosi se na visok rizik i u ovu oblast spadaju sistemi koji negativno utiču na sigurnost i temeljna ljudska prava. Intencija zakonodavca je da ih podeli u dve kategorije. Prva kategorija se odnosi na sisteme koji se upotrebljavaju u proizvodima obuhvaćenim zakonodavstvom EU o sigurnosti proizvoda (igračke, vazduhoplovi, automobili, medicinski uređaji i sl.). U drugu kategoriju spadaju sistemi iz nekoliko posebnih područja koji će morati da budu registrovani u vezi podataka Evropske unije i to su: biometrijska identifikacija i kategorizacija fizičkih osoba, upravljanje kritičnom infrastrukturom i njen rad, obrazovanje i strukovno osposobljavanje, zapošljavanje, upravljanje radnicima i samozapošljavanje, pristup i korišćenje osnovnih privatnih usluga i javnih usluga, sprovođenje zakona, upravljanje migracijama, azilom i nadzor granica, pomoć u pravnom tumačenju i primeni zakona. Svi visokorizični sistemi veštačke inteligencije moraju proći prethodnu proveru pre stavljanja na tržište i tokom njihovog životnog ciklusa.

5.2.3. Sistemi sa ograničenim rizikom

Sistemi sa ograničenim rizikom moraće da ispunjavaju minimalne zahteve transparentnosti koji korisnicima omogućavaju informisano donošenje odluka. Intencija je da korisnici budu svesni kada su u interakciji s veštačkom inteligencijom. Nakon interakcije sa aplikacijama koje se baziraju na veštačkoj inteligenciji, korisniku mora da bude omogućeno da odluči hoće li da nastavi da koristi tu aplikaciju. To uključuje sisteme koji generišu ili vrše određene manipulacije tekstem, slikama, audio i video sadržajem. Mere koje će biti predviđene u pogledu sistema sa ograničenim rizikom odnose se na prinudivanje proizvođača da javno obelodane da li koriste podatke zaštićene autorskim pravom prilikom treniranja njihovih modela i da u skladu s tim plate određenu naknadu autorima. Nacrt ovog zakona nameće obavezu velikim jezičkim modelima, kao što je pomenuti ChatGPT, da budu transparentni. To podrazumeva jasno obelodanjivanje informacije da je sadržaj generisan upotrebom veštačke inteligencije, korišćenje modela koji sprečavaju stvaranje nezakonitog sadržaja i objavljivanje sažetaka podataka zaštićenih autorskim pravima koji se upotrebljavaju za obuku (Espinoza & Johnston: 2023).

6. Zloupotreba sistema veštačke inteligencije

Većina dokumenata Evropske unije o veštačkoj inteligenciji naglašava da će korišćenje veštačke inteligencije u detektovanju ljudskih osećanja i stanja uma biti zabranjeno. Intencija zakonodavca je da društveno bodovanje od strane javnih agencija, ili praksa korišćenja podataka o društvenom ponašanju ljudi da bi se napravili profili, budu zabranjene (Campi et al.: 2023). S druge strane, proizvođači softvera za prepoznavanje emocija tvrde da je upotreba u takve svrhe zapravo veoma poželjna. Svoje argumente potkrepljuju činjenicom da veštačka inteligencija poseduje sposobnosti da odredi kada učenik ne razume određeni materijal ili kada postoji opasnost da vozač automobila zaspi, što može da ima velike koristi pa čak i da spasi ljudski život. Upotreba veštačke inteligencije za detekciju i analizu lica kritikovana je zbog netačnosti i pristrasnosti. Međutim, ovakva upotreba nije u potpunosti zabranjena u nacrtu teksta EU AI Act, što sugerše da predstoji velika politička borba, s obzirom na to da se članovi Evropskog parlamenta odlučno protive takvoj ili sličnoj primeni (Volpicelli: 2023). Društveno bodovanje, koje se obično povezuje sa autoritarnim vladama, a koje se odnosi na rangiranje ljudi na osnovu određenog „poželjnog ponašanja” i kažnjavanje za nepoželjna ponašanja, kao što su krađa ili nevratanje kredita nisu baš tako jednostavni za regulaciju kao što se čini na prvi pogled. Naime, praksa korišćenja podataka o društvenom ponašanju za procenu ljudi je uobičajena u davanju hipoteka i određivanju stopa osiguranja, kao i pri zapošljavanju i reklamiranju. Na primer, u Amsterdamu, vlasti su koristile algoritam za rangiranje mladih ljudi iz ugroženih naselja prema njihovoj verovatnoći da postanu kriminalci. Oni tvrde da je cilj sprečavanje kriminala i pružanje bolje, ciljane podrške (Ryan-Mosley: 2023).

7. Zaključak

S obzirom na sve izloženo, analizirajući različite aspekte veštačke inteligencije, od autonomnih vozila, medicinskih i zdravstvenih usluga, muzičke industrije i umetnosti, očigledno je da nedostatak adekvatne pravne regulacije može dovesti do ozbiljnih posledica. O važnosti regulacije veštačke inteligencije govori nam i činjenica da je preko 350 svetski poznatih naučnika i stručnjaka apelovalo da se dalje usavršavanje odloži za budućnost, nakon što se omeđi jasnim pravnim okvirom (Narayan et al.: 2023). Regulacija je nužna radi zaštite ljudskih prava, bezbednosti i etičkog korišćenja ove moćne tehnologije. Potrebno je uspostaviti okvir koji podstiče transparentnost, odgovornost i nadzor nad algoritmima i odlukama koje donosi veštačka inteligencija. Međunarodna saradnja je ključna u ovom procesu, budući da veštačka inteligencija ne poznaje granice i zahteva koordinisane napore kako bi se obezbedilo dosledno primenjivanje širom sveta. S druge strane, regulacija ne sme sprečiti inovacije u ovoj oblasti, već bi trebalo da podrži razvoj tehnologije u skladu s društvenim vrednostima i normama. Mnogi smatraju da s veštačkom inteligencijom treba da se postupa kao sa internetom u njegovim ranim fazama – da se pusti da napreduje i da se onda reguliše. U suprotnom, pravници tvrde da rana regulacija nalikuje pucanju u pokretnu metu koja se kreće brzinom svetlosti – velika je verovatnoća da nećemo pogoditi. Jasno je da nije dovoljno oslanjati se na dobru volju proizvođača sistema koji koriste veštačku inteligenciju prilikom suočavanja sa složenim izazovima koje nosi razvoj istih. Samo kroz međudržavnu saradnju stručnjaka iz oblasti prava, politike i tehnologije, te društva u celini, možemo obezbediti da veštačka inteligencija ostvari svoj pun potencijal uz minimalne negativne posledice po ljude, društvo i globalnu stabilnost.

Veštačka inteligencija ima ogroman potencijal da transformiše naše živote nabolje, ali moramo jasnim pravnim okvirom odlučno garantovati da će ona biti razvijena i korišćena potpuno bezbedno i na dobrobit svih.

Literatura

Andonović, S. (2020). Strategic-legal framework of artificial intelligence in comparative law. *Strani Pravni Zivot*, 3, 111–123. <https://doi.org/10.5937/spz64-28166>

Bhuiyan, J. (2018, May 24). Uber's semi-autonomous Volvo detected the pedestrian six seconds before the crash. *Vox*. <https://www.vox.com/2018/5/24/17389120/uber-fatal-crash-arizona-semi-autonomous-ntsb-report>

Campi, G., Armingaud, C. E., Bartoš, P. and Keating, K. (2023, June 26) European Parliament Adopts Negotiating Mandate on European Union's Artificial Intelligence Act. *K&L Gates*. <https://www.klgates.com/European-Parliament-Adopts-Negotiating-Mandate-on-European-Unions-Artificial-Intelligence-Act-Trilogues-Begin-6-26-2023>

Espinoza, J, and Johnston, I. (2023, April 14). European parliament prepares tough measures over use of AI. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/addb5a77-9ad0-4fea-8ffb-8e2ae250a95a>

EU AI Act: first regulation on artificial intelligence (2023, August 6). <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/society/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence>

European Commission (2019). High-Level Expert Group on Artificial Intelligence, *Ethic Guidelines for Trustworthy AI*. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai>

European Commission, Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts (2021). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021PC0206>

Harari, Y. N. (2023, August 7). Yuval Noah Harari argues that AI has hacked the operating system of human civilisation. *The Economist* <https://www.economist.com/by-invitation/2023/04/28/yuval-noah-harari-argues-that-ai-has-hacked-the-operating-system-of-human-civilisation>

Kamenkovic, S, and Beta, A. (2023, Jun 14). Evropski parlament usvojio Zakon o veštačkoj inteligenciji. *N1*. <https://n1info.rs/svet/evropski-parlament-usvojio-zakonu-o-vestackoj-inteligenciji/>

Milovanović, G. (2021, 21 Septembar). Zašto nam je potrebna regulacija veštačke inteligencije? <https://talas.rs/2021/09/21/zasto-nam-je-potrebna-regulacija-vestacke-inteligencije/>

Murgia, M. and Johnston, I. (2023, January 21). Art and artificial intelligence collide in landmark legal dispute. <https://www.ft.com/content/d691d599-3cdb-48d8-9824-9b2784a17d90>

Murgia, M. (2023, July 1). How actors are losing their voices to AI. <https://www.ft.com/content/07d75801-04fd-495c-9a68-310926221554>

Narayan, J., Hu, K., Coulter, M., & Mukherjee, S. (2023, April 5). Elon Musk and others urge AI pause, citing “risks to society”. *Reuters*. <https://www.reuters.com/technology/musk-experts-urge-pause-training-ai-systems-that-can-outperform-gpt-4-2023-03-29/>.

National Security Commission Act on Artificial Intelligence, H.R. 5356, 115 Kongres, 2. zasedanje. 2018. <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/%20house-bill/5356/text>

Newport, C. (2023, 13 April). What kind of mind does ChatGPT have? *The New Yorker* <https://www.newyorker.com/science/annals-of-artificial-intelligence/what-kind-of-mind-does-chatgpt-have>

Prlja, D., Gasmi, G. and Korać, V. (2022). *Veštačka inteligencija u pravnom sistemu EU*. Institut za uporedno pravo, Beograd. ISBN 978-86-80186-82-5

Ryan-Mosley, T. (2023, June 19). Five big takeaways from Europe’s AI Act. *MIT Technology Review*. <https://www.technologyreview.com/2023/06/19/1075063/five-big-takeaways-from-europes-ai-act/>

Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025. godina („Sl. glasnik RS”, br. 96/2019). http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2020_01/t01_0005.htm

Volpicelli, G. (2023, June 14). Forget ChatGPT: Facial recognition emerges as AI rulebook’s make-or-break issue. *POLICO*. <https://www.politico.eu/article/facial-recognition-artificial-intelligence-act-ai-issue-european-parliament/>

White Paper on Artificial Intelligence (2020). *A European approach to excellence and trust* https://commission.europa.eu/system/files/2020-02/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf

Studentkinja: Marija Milenković

Mentorka: Bojana Džulović

Instutucija: Beogradska otvorena škola

Uspon i razvoj filmske industrije i filma u svojstvu političke propagande na primeru nacističke Nemačke

Sažetak:

Iako je propaganda postojala mnogo pre nacističke Nemačke, s pravom možemo reći da ju je Treći rajh transformisao, institucionalizovao, dao nove dimenzije i postavio temelje za političku propagandu koja nam je danas, u društvenim naukama, ali i u životu poznata. Kao jedan od instrumenata Gebels, tvorac političke propagande kakvu znamo, koristio je film, što je rezultiralo podizanjem iz pepela, već devastirane, evropske filmske industrije.

Ključne reči:

politička propaganda, filmska industrija, Ministarstvo propagande, nacistička Nemačka

1. Uvod

„Sto puta ponovljena laž, postaje istina”, izrekao je Jozef Gebels, a koji je najlakši, najpristupačniji i publici najzanimljiviji kanal za prenošenje poruka i sadržaja, nego njegovo veličanstvo – film, koji dominira na spisku razonoda prosečnog modernog čoveka od 20. veka do danas. Trinaestog marta 1933. Hitler dekretom osniva Carsko ministarstvo narodnog obrazovanja i propagande, a jedan od njegovih najbližih saradnika Jozef Gebels postaje prvi ministar propagande na svetu. Aktivnosti Ministarstva su interesantne za ovaj rad, jer pored odeljenja za radio, štampu, pozorište i književnost, postojao je odsek i za kinematografiju. Gebelsu je na raspolaganju bio veliki državni aparat podeljen na tri sektora, a koji su vodili državni sekretari. Jedan je bio zadužen za proveru stranaca koji dolaze na teritoriju Trećeg rajha, drugi za domaću i stranu štampu i časopise i treći za film, pozorište, izdavaštvo, radio, inostranstvo i propagandu. Novi ministar Jozef Gebels, dvanaest dana od imenovanja za ministra, pred direktorima nemačkih radio-stanica kaže: „Ministarstvo ima zadatak da sprovede duhovnu mobilizaciju u Nemačkoj”. To je značilo da će propaganda biti sveobuhvatna, temeljna, jasna, precizna, efikasna, vaspitačkog karaktera, jednom rečju – totalna. U ovom radu pokušaću da predstavim buđenje i razvoj umirućeg evropskog filma, konkretno nemačke kinematografije, koja je u godinama nakon Prvog svetskog rata gotovo bila na izdisaju, kao i način na koji je ista bila upotrebljena u propagandno-političke svrhe. S obzirom na to da se film koristio za prenošenje ideoloških aspekata Trećeg rajha, koncentrisaću se na glavne: mit o arijevske rasi, antisemitizam, vojna propaganda, propaganda totalitarizma kroz безусловnu moć Firera i apsolutnu moć i ispravnost vrhovne vlasti, te predstaviti u daljem radu par kulturnih filmova, a koji su refleksija tadašnjeg stanja svesti i misli. Pored toga, osvrnuću se i na samu kontrolu filmske industrije i bioskopa kroz razne zabrane, uredbe, zakone, pravilnike, što svedoči o njenoj važnosti u samoj političko-propagandnoj aktivnosti, ali i u društvu i državi.

2. Nacistička Nemačka

Nacistička Nemačka ili Treći rajh je naziv za istorijski period Nemačke od 1933. do 1945. godine. Pojam Treći rajh predstavlja sinonim pojmu nacistička Nemačka i znači Treće carstvo. Izraz je prvi put viđen u knjizi Artura Melera van den Bruka, preciznije, kao naslov njegove knjige vrlo konzervativnih pogleda, izdate 1922. godine. Van den Bruk, pozivajući se na Sveto rimsko carstvo, koje vidi kao Prvi rajh, i Nemačko carstvo, koje vidi kao Drugi rajh, Nemački rajh, koji im sledi, vidi kao Treći, te otud i naziv. Nacističkom Nemačkom upravljao je Adolf Hitler i njegova Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija i to kroz diktaturu. Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija osnovana je 1920. godine i to u jako nestabilnom periodu za Evropu, a samim tim i Nemačku. Vajmarska republika je bila suočena sa otplatom reparacija iz Prvog svetskog rata, hiperinflacijom zbog doštampavanja novca bez pokrića, francuskim okupiranjem Rurske industrijske oblasti, siromaštvom, glađu i građanskim nemirima, te i krahom berze, prvo u septembru 1929. u Londonu, a zatim oktobra iste godine i u Njujorku, nakon čega je došlo do perioda Velike depresije, koja je dodatno komplikovala već problematičan ekonomski i privredni status zemlje. Ovakvo vreme bilo je idealan teren za dolazak na vlast jedne ekstremističke partije s vrlo diskutabilnim programom, kakva je bila Hitlerova stranka. Predsednik Vajmarske republike, Paul fon Hindenburg, postavio je 30. januara 1933. godine Hitlera za kancelara. Već u avgustu 1934. godine, nakon smrti Fon Hindenburga, Hitler postaje diktator, ukinuvši polupredsednički sistem i ujedinivši funkciju kancelara i funkciju predsednika u jednu. Hitler postaje vođa, postaje Firer.

3. Ministarstvo propagande

Sam koncept propagande pojavljuje se još za vreme širenja hrišćanstva, kada su Hristovi apostoli krenuli na put da propagiraju svoju veru u Boga. Tokom vekova, propaganda je menjala svoj oblik i osnovno značenje, evoluirala je. Korišćena je u najrazličitijim situacijama i oblicima i u toku Prvog svetskog rata, mada ne u tolikom obimu, u kojem će se razviti kasnije. Međutim, koncept moderne propagande vezuje se za Nacističku partiju, Treći rajh i naročito Jozefa Gebelsa, koji se smatra osnivačem i utemeljivačem iste. (Atlagić: 2012) Propaganda je pratila Hitlerovu partiju još od osnivanja i činila njen neodvojiv i neophodan deo, jer su upravo uz pomoć nje uspeli da približe svoje radikalne ideje razočaranom i razbijenom nemačkom narodu, te tako dođu do vlasti. Koliko je propaganda bila važna vidi se u tome da ju je Hitler čak i institucionalizovao osnivanjem Ministarstva propagande 1933. godine. Na čelo iste je došao niko drugi do Gebels, doktor filozofije i jedan od najbližih Hitlerovih saradnika. Putem različitih vidova propagande, bilo je sve korišćeno: od raznih novinskih članaka, radova, knjiga, narodnih skupova, propagandnih postera i letaka, zapaljivih govora, radija, muzike sve do filma. Sva sredstva su bila dozvoljena u prenošenju poruke, a ona je bila jednostavna: Nemački narod je rat izgubio zbog izdaje i nesposobnosti svojih saveznika, judaizam i boljševizam postali su velika pretnja evropskom narodu i na Nemačima kao arijevske rasi je da istu spasi. Spas leži u slepoj odanosti i poslušnosti vođi i povratku izgubljenih teritorija, za koju je neophodno narodno zajedništvo, inače Nemci postaju narod bez teritorije. Svoj *Lebensraum* naći će na Istoku.

Upravo ove ideje čine okosnicu političkog programa partije, i upravo one su činile samu srž političke propagande, njima je sve bilo podređeno. Propaganda je morala biti totalna. Morala je prožimati svaki deo ljudskog života. Morala je biti ne samo deo njihovog života već sam koncept, sama suština, sam život. Težilo se tome da ona bude sveobuhvatna, temeljna, jasna, precizna, efikasna, vaspitačkog karaktera.

4. Filmska industrija

Kao jedan od najkreativnijih načina prenošenja nacističkih ideja, a ujedno i narodu najdostupniji i najzanimljiviji, upravo je bio film, čiji je potencijal Gebels uočio od samih početaka svoje propagandne karijere, te u pravom svetlu to i zloupotrebio. Evropski film bio je u stadijumu umiranja. Prvi svetski rat doveo je zemlje Evrope u ekonomsku krizu, što se odrazilo na sve aspekte privrede, pa i na filmsku industriju. Situacija je bila još teža nakon kraha berze. Novca za snimanje filmova nije bilo. Dodatno, stanje evropske kinematografije ugušila je činjenica da su novac za razvoj svojih filmova imale jedino Sjedinjene Američke Države, koje su upravo tu prazninu u filmskom tržištu iskoristile za svoj uspon i s vremenom napravile sopstveni monopol u ovoj sferi. Uskoro su američki filmovi zavladao bioskopima širom Evrope. Šireći svoje ideje i uverenja o Velikoj jabuci i američkom snu, uspevali su da zarade veliku količinu novca na blagajnama i da ga ulože u dodatan razvoj industrije. Sudbina nemačkog filma je bila ista kao i sudbina svih evropskih kinematografija, polako je kopnila, bila je zasenjena američkom. Međutim, totalni obrt nastupa u periodu Trećeg rajha, jer su Gebels i Hitler bili i te kako svesni njenog potencijala nakon što su videli pomamu naroda oko američkih filmova, što je zabeležio i Oskar Kalbus u svojoj knjizi *O formiranju nemačke kinematografije*: „Od 30. januara 1933. nijedna druga grana industrije nije dobila tako veliku pažnju partije i vlade kao kinematografija. U principu, možemo biti ponosni na ovo. Sam Firer je u razgovorima sa kinematografima ponavljao reči o svojoj privrženosti kinematografiji, o čemu svedoči njegova prijemčiva i bistra priroda. Uz takvu ljubav Firera i njegovog ministra propagande prema kinematografiji, ne može se činiti čudnim što su ga partija i država proglasile nacionalnim i kulturnim naslijeđem”. (Kalbus, O. 1935: 97)

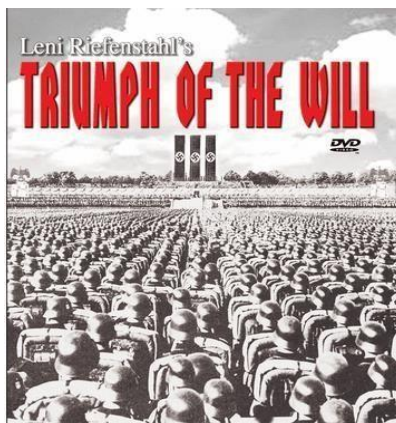
U okviru Ministarstva propagande formirano je odeljenje za bioskop, koje je imalo pet sektora: bioskop i zakon o bioskopu, filmska ekonomija, filmska dramaturgija, novinski film i kinematografija za granicu. Svih pet sektora imali su kontrolnu funkciju, a dodatno su mere zaoštrene Carskom filmskom komorom, a članstvo u njoj bilo je neophodni uslov za rad u bioskopu. Postulat nacionalsocijalističke filmske politike bio je da je, s jedne strane, usko povezan s „principom Firera”, a s druge strane da je dozvoljavao određene slobode, sve dok se filmski stvaraoci pridržavaju linije koju je odredilo Ministarstvo. Ubrzo je usledilo donošenje niza zakona, pravilnika, i raznih drugih obavezujućih akata na polju filma i filmske industrije. Četvrtom direktivom o prikazivanju stranih filmova, u junu 1933. godine, uvedeno je pravilo da su nemačko državljanstvo i nemačko poreklo postali uslov za rad u bioskopu, u kojem su do tada većinski radili Jevreji. Hitlerova vlada donosi 14. jula 1933. godine Zakon o osnivanju privremene filmske komore. Ovo je bio prvi zakonodavni akt nacionalsocijalista u oblasti profesionalne delatnosti. Zakon o filmskoj komori dopunjen je 22. jula 1933. godine Uredbom o stvaranju privremene filmske komore u kojoj je stajalo: „Usvajanjem u filmsku komoru usvojenik dobija pravo da se bavi kinematografijom.” U odeljku 3) naredbe navedene su pojedinačne grupe koje pokriva filmska komora: filmska produkcija; obrada filmova; prodaja filmova (uvoz i izvoz);

demonstracija filmova (bioskop); davanje autorskih prava u vezi s proizvodnjom, prodajom i prikazivanjem filmova; kinematografija (radnici); banka filmova. Onaj ko nije bio član filmske komore nije mogao dobiti posao, a onaj ko je izgledao nepouzdan nije mogao postati član. Februara 1934. donesen je Zakon o kinematografiji kojim je uvedena preliminarna cenzura svih igranih filmova koji su u suprotnosti s duhom vremena. Ovaj posao je obavljao rajhsfilmdramatičar. „Ulaz je zabranjen ako se inspekcijom utvrdi da je prikazivanje filma sposobno ugroziti vitalne interese države ili javnog reda i sigurnosti, vređati nacionalsocijalistički, moralni ili umetnički osećaj, utičući na divlji i nemoralan način, ugrožavaju nemački prestiž ili odnose Nemačke sa drugim državama.” Pitanje cenzure je dostiglo vrhunac objavljivanjem spiska zabranjenih filmova, kako ranije nemačke proizvodnje, tako i strane, naročito američke. Uskoro je uvedeno pravilo o smanjenju ili oslobađanju plaćanja poreza na dobit za određene filmove, za koje se ustanovi da imaju veliku umetničku i nacionalnu važnost. Naravno, reč je upravo o filmovima koji su prenosili propagandni sadržaj u skladu s politikom partije. Na ta način je nemačka filmska cenzura, paradoksalno, postala instrument podrške umirućoj kinematografiji. Poslednji čin dovođenja filmske industrije pod svoje predstavljao je dekret o zabrani filmske kritike iz 1936. godine. Iz navedenog se vidi da je putem ovih zakona politika i te kako ušla u bioskope, za koje je smatrala da su od velike važnosti za propagandno delovanje.

5. Filmovi kao propagandno sredstvo

Iako su holivudski filmovi, ali i filmovi mnogih drugih industrija, bili zabranjeni, a uzevši u obzir i cenzuru i poreske olakšice, ipak ne mogu poreći da je period Trećeg rajha bio izuzetno plodan za razvoj filma u Nemačkoj. Snimljeno je oko 1.200 filmova, većinom s propagandnim sadržajem. Neki od tih filmova su i dan-danas poznati kao vrlo bizarni, a neki su čak i zabranjeni za javno prikazivanje, zbog njihovog sadržaja i samog, hipnotišućeg načina prikazivanja tih ideja. Predstaviću neke od njih i njihove osnovne ideje i ciljeve.

5.1. Kult Firerove ličnosti – „Trijumf volje”

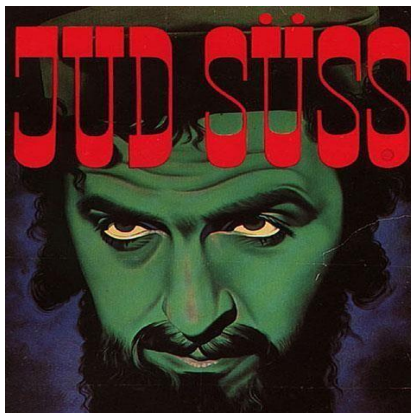

Slika 1. Poster za film *Trijumf volje*, Leni Rifenštal 1935. godine

(Izvor: *International historic films*)

Trijumf volje, snimljen 1936. godine, predstavlja jedan od najpoznatijih i najuspešnijih propagandnih filmova Trećeg rajha. Autor filma je Leni Rifenštal. U filmu je predstavljen šesti po redu kongres Nacističke partije, poznat kao Ninberški kongres, održan 1934. godine. Scenom dominira figura Firera, njegov govor, kao i parada i zbor paravojskih jedinica stranke. Cilj je bio veličati Hitlera, te raditi na izgradnji njegovog kulta ličnosti. Hitler je predstavljen kao veliki vođa, izvanrednih sposobnosti, veličan i stavljen na pijedestal kao božanstvo, uz neprikosnovenu i grandioznu moć. Snage SA i SS formacija trebalo je da potvrde građanima jačanje nemačke vojne sile, nemačke države i nemačkog naroda. Kolika je snaga i važnost ovog filma vidimo iz činjenice da je nekoliko dana nakon njegovog prikazivanja, Nationalsocijalistička nemačka radnička partija dobila preko 600.000 novih članova (Bredow W. & Zurek R.: 1975). Ciljevi filma bili su pokazivanje solidarnosti i jedinstva stranke, upoznavanje nemačkog naroda s njegovim vođama (govornici su najavljivani imenima), te upozorenje neprijatelju na nemačku snagu, što je u potpunosti i uspelo. Zanimljivost vezana za ovaj film jeste da je Leni Hitleru uputila tri zahteva kako bi uopšte pristala da učestvuje: da snimanje organizuje ona sama, da niko, pa ni sam Hitler, ne sme videti film sve dok se on ne završi u potpunosti i da je ovo poslednji put da joj je zahtevano da snima film ove tematike. Kontroverze vezane za ovaj film jesu da je Leni navodno nevoljno pristala da snima ovaj film, te da ju je Hitler izričito tražio. Nakon rata, Leni je zbog filma bila neko vreme uhapšena, a film je stavljen na spisak zabranjenih. Uprkos zabrani, film je uticao na mnoge umetnike u domenu kulture filma. Nakon izlaska iz zatvora, Leni je završila svoju rediteljsku karijeru i počela da se bavi podvodnom fotografijom.

5.2. Antisemitizam – „Jevrejin Sus”, „Rotšildi”, „Večiti Jevrejin”

Slika 2. Poster za film *Jevrejin Sus*, 1940. godina (Izvor: *Webster university*)

Ideja antisemitizma takođe je bila jedna od tema propagandnih filmova sa ciljem da se narodu lakše servira željeno. *Jevrejin Sus* predstavlja film u kojem je prikazana navodno istinita priča o naseljavanju Jevreja na tlo jednog od nemačkih vojvodstava tokom 1700. godine. Iskorišćeni su likovi iz realnog života, ali sa iskrivljenom pričom, kako bi se postigao efekat antisemitske histerije. Sus je predstavljen kao bankar lopov, koji svojim pokvarenim delovanjem dobija vojvodinu milost, koji mu zbog toga dozvoljava da se zajedno sa svojim narodom naseli na njegovo tlo. U toku filma Sus je prikazan više puta u razgovoru s rabinom, gde se ističe da je njihova želja da se nemački narod i nemačka teritorija preuzmu u ime Izraela. Kao dodatan detalj priča se razvija u pravcu sukoba Susa i jednog nemačkog bračnog para, gde muž završava zarobljen i mučen, a žena silovana i ubijena. Iako ova priča nema nijednu dodirnu tačku s realnim likovima, osim da su postojali, ovaj film je imao veliki uticaj na gledaoce. Cilj filma bio je da

zastašivanje građana Jevrejima, izazivanje gađenja i da se Jevreji predstave kao surovi lopovi, ubice i silovatelji. Pojedinaac je predstavljen kao ceo narod, bio je simbol celokupnog jevrejskog naroda. Upečatljiv je i sam kraj s vrlo uznemirujućom porukom: „Ne verujte Jevrejima ili će se ovo dogoditi i u vašem gradu!“. Koliko je ovaj film bio značajan za prenos ideja govori podatak da ga je pogledalo oko dvadeset miliona gledalaca (Bytwerk R.: 2005).

Slika 3. Poster za film *Rotšildi*, 1940. godine (Izvor: IMDb)

Film *Rotšildi* snimljen je 1940. godine i prikazuje jednu od najbogatijih bankarskih porodica jevrejskog porekla, odnosno načina na koji su stekli svoje bogatstvo i moć, putem manipulacije na berzi. Temelji se na delimičnoj istini, dakle Rotšildi su postojali, postoje još uvek, i zaista se bave bankarstvom. Međutim, film ide u dublje teorije zavere, što pokazuje i sam kraj filma gde porodica navodno sasvim smišljeno šalje svoje ljude u velike gradove širom Evrope, koji gledano na karti, kada se spoje čine Davidovu zvezdu, simbol judaizma i Judejskog carstva. Ta slika stoji upečatljivo urezana u pamćenje svakog pojedinca koji je ikada pogledao film sa utiskom da Jevreji žele da potpuno pokore evropski narod i da se ne libe da koriste ni najgnusnija i najprljavija sredstva, kakav je, između ostalog, bankarski novac.

Slika 4. Poster za film *Večiti Jevrejini*, 1940. godina (Izvor: BitChute)

Večiti Jevrejin je jako zanimljiv film. Naime, interesantna stvar jeste da je sam Gebels, veliki antisemit, tražio da se prvobitna verzija filma revidira i „ublaži”, jer je i sam shvatio da je film snimljen toliko prenaplašeno da je delovao i više nego neverovatno, te je mogao da izazove kontraefekat (Herf, J.: 2008). Umesto indoktrinacije, moglo je da izazove ironičan pogled na sadržaj. Ceo film je koncipiran da predstavi Jevreje kao izuzetno necivilizovanu, prljavu i pohlepnu naciju, čiji je glavni cilj pokoriti Evropu, a zatim i ceo svet. Film prikazuje poljski geto, gde se Jevreji upoređuju s najezdom štakora koja okupira sve pred sobom.

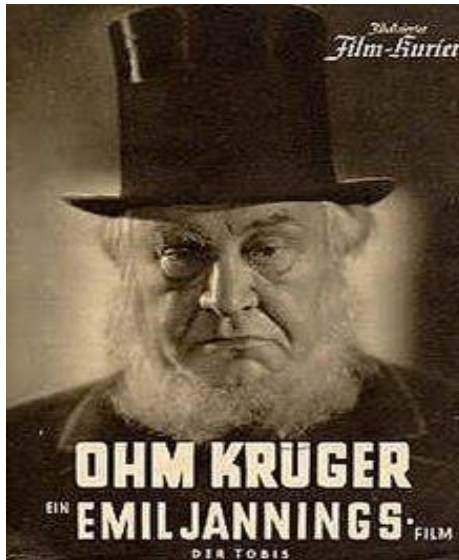
5.3. Program T4 – „Optužujem”

Slika 5. Poster za film *Optužujem*, 1941. godina (Izvor: *Hemlock Society of San Diego*)

Film Volkfanga Libeninera iz 1941. godine *Optužujem* korišćen je u svrhe legitimizovanja i prihvatanja programa T4 od strane naroda. Program se odnosio na državni zakon o eutanaziji u ime „uništavanja nedostojnog života”. Naime, reč je o političkom programu koji je zapravo činila odluka o masovnom ubijanju ljudi s terminalnim stadijumom bolesti ili invaliditetom. Film prikazuje skladan, mladi nemački bračni par, a nesrećnom okolnošću supruga oboljeva od multiple skleroze. Tokom celog filma prikazano je da supruga moli svog muža da izvrši eutanaziju nad njom, kako bi on mogao da ima ispunjen i srećan život bez nje, koja mu na tom putu, kao kamen oko vrata, samo smeta. On se složi s tim zahtevom svoje žene, a u nastavku filma se raspravlja da li je takav čin potrebno legalizovati. Filmom je željeno da se skrene pažnja sa činjenice da su nacisti ubijali mentalno i fizički obolele osobe bez njihove saglasnosti.

5.4. Legitimizovanje rata s drugim nacijama – „Ujak Kruger”

Slika 6. Poster za film *Ujak Kruger*, 1941. godina (Izvor: Wikipedija)

Film *Ujak Kruger* je producirao jedan od najpoznatijih nemačkih reditelja Emil Janings. Predstavlja prvi nacistički propagandni film koji je dobio nagradu „Film nacije”, a ujedno i film s najvećim budžetom od tadašnjih 5,4 miliona rajhsmaraka (Spiker, J.: 1975). Film je 1941. godine dobio nagradu na Venecijanskom festivalu kao najbolji strani film. Radnja filma smeštena je u južnu Afriku, gde su prikazani britanski kolonisti i kolonizatori. Naime, u filmu je reč o tome da su u južnoj Africi pronađene rezerve zlata, koje sada britanska vojska želi po svaku cenu za sebe i svoju državu. Vođeni krunom kraljice Viktorije, oni čine najstrašnije zločine nad svojim kolonatom: etnička čišćenja, pljačkanje, maltretiranje, mučenje i ubijanja. U filmu glavni junak, vođa antibritanskog pokreta, ujak Kruger, umirući na kraju filma izgovara rečenicu: „Velike nacije će ustati protiv britanske tiranije. One će poraziti Englesku. Bog je s njima i put u drugi, slobodan svet će biti otvoren”, što jasno stavlja do znanja svakom gledaocu da je to poziv, a ujedno i opravdanje, za napad na Veliku Britaniju. Iako je zaista Engleska kolonizovala narode širom Afrike, ali i u Aziji, moram napomenuti da je ova priča ipak izmišljena, ili barem delimično iskrivljena, za potrebe propagandnog delovanja i racionalizaciju ratnog delovanja prema Velikoj Britaniji, ali i drugim državama i narodima.

6. Zaključak

Na osnovu svega dosad iznetog zaključujem da je Nationalsocijalistička nemačka radnička partija i te kako koristila propagandu u svojoj težnji da nad društvom uspostavi totalnu kontrolu, a za to im je pomogla i filmska industrija sa svojim proizvodom – filmom, ali i sa svim njenim radnicima – raznim umetnicima filma, od režisera do glumaca i statista. Kolika je bila važnost filma govori činjenica koliko je država novca uložila u oporavak umirajućeg nemačkog filma, a zatim i na njegov razvitak. Posledice koje su filmovi ostavili osećale su se tada, kroz razne nasilničke neredе širom nemačkih ulica nakon svake premijere, ali se osećaju i danas. Gorak ukus ostaje nakon njih upravo jer su neki filmovi i dalje na spisku zabranjenih, ne može se naći čak ni njihov reklamni poster iz straha da ne bi izazvao negative posledice po današnje, savremeno društvo. Propaganda je bila uspešna, Gebels je uspeo. Milioni su bili indoktrinirani. Upravo zato smo nakon Drugog svetskog rata imali duge procese denacifikacije žitelja Nemačke. Ali ono što ne možemo sporiti jeste da ti filmovi imaju i svoju kulturnu i estetsku vrednost, ali i istorijsku, jer svedoče o strašnom vremenu. Gebels je, radeći na indoktrinaciji, uz pomoć državnog novca postavio temelj za dalji razvitak nemačke kinematografije, a dalji umetnici su i nakon kraha Trećeg rajha to i iskoristili. Ono što ostaje nakon „Trećeg carstva” jesu upravo ti filmovi, da verodostojno posvedoče o nekim teškim vremenima kroz koje je prošla ne samo Evropa već čitavo čovečanstvo, u čemu se, pored agitacijskog delovanja, i ogleda njihova vrednost, ali i strahota.

Literatura

Albrecht, G.(1969): Nationalsozialistische Filmpolitik. Eine soziologische Untersuchung über die Spielfilme des Dritten Reichs. Enke, Štuttgart.

Atlagić, S. (2012). „Nacistička propaganda – od totalne do totalitarne propagande”. Čigoja, Beograd.

Becker, W. (1973). Film und Herrschaft. Organisationsprinzipien und Organisationsstrukturen der nationalsozialistischen Filmpropaganda. Volker Spiess, Berlin.

Bredow, W. and Zurek, R. (1975). Film und Gesellschaft u Nemačkoj. Bytwerk R. (2005). The Argument for Genocide in Nazi Propaganda.

Gisen, R. „Nacistički propagandni filmovi: Istorija i filmografija”.

Heiber, H.(1965). Gebels. *Deutscher Taschenbuch Verlag*, München.

Herf, J. (2008). The Jewish Enemy: Nazi Ideology and Propaganda During World War II and the Holocaust.

Hoffmann und Campe. Hamburg 1975. Dokumentacija i materijali.

Kalbus, O.(1935). Vom werden Deutscher Filmkunst: 2. Teil, Der Ton Film.

Leiser, E. (1968) Deutschland, erwache! Propaganda im Film des Dritten Reiches. Rowohlt, Reinbek.

Moeller, F.(1998). Ministar filma. *Goebbels und Film im Dritten Reich*. Henschel, Berlin.

Rakauer, S. Propaganda i nacistički ratni film. – Beleške o filmskim studijama, 1991, br. 10.

Rentschler, E. (1996). *Ministarstvo iluzija: nacistički film i njegov zagrobni život*. Cambridge, Massachusetts: Univerzitet Harvard.

Spiker, J. (1975). *Film und Kapital. Der Weg der deutschen Filmwirtschaft zum nationalsozialistischen Einheitskonzern*. Volker Spiess, Berlin.

Witte, K. (1993). *Film u nacionalsocijalizmu*. U: *Geschichte des deutschen Films*. J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar.

Witte, K. (1995). *Lachende Erben, toller Oznaka: Filmkomödie im Dritten Reich*. Vorwerk 8, Berlin.

Wolf, J. (1966). *Theatre und Film im Dritten Reich. Eine Dokumentation*. Rowohlt, Reinbek.

Šikić, F. (2021). *Nacistička propaganda: Leni Riefenstahl i njezin film "Trijumf volje"* (Diplomski rad). Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti. Zagreb.

Studentkinja: Milica Midžović

Mentorka: Slobodanka Kovačević Perić

**Institucija: Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim
sedištem u Kosovskoj Mitrovici**

Zakonske odredbe o menstrualnom odsustvu i njihove implikacije na radno zakonodavstvo Španije i zemlje EU

Sažetak:

Za većinu žena menstruacija je prirodan proces koji podrazumeva malo poteškoća. Međutim, menstrualni ciklus može biti poremećen različitim faktorima koji mogu izazvati nelagodnost ili zabrinutost kod zaposlene. Ovo može dovesti do redovnog odsustva s posla i bolovanja, često prijavljujući prehladu ili upaljeno grlo, a ne menstrualne probleme, posebno ako se potvrda o odsustvu predaje muškom menadžeru. S obzirom na to da je obrazac odsustva u ovakvim situacijama očigledan, neophodno je ukazivanje na činjenicu da je određene životne situacije potrebno pravno urediti. Žene čine oko 50% radne snage u većem delu oblasti zapošljavanja i znatno više u nekim uslužnim delatnostima i posledice njihovih zdravstvenih problema utiču i na njihovu dobrobit, ali i diskriminaciju. Imajući u vidu da je zastupljenost i uloga žena na tržištu rada i u celokupnom društvu izuzetno značajna, čini se nužnim istraživanje jednog ovakvog pitanja. Autorka ovog rada će to učiniti kroz analiziranje odredbi o menstrualnom odsustvu koje pionirski uvodi Španija, kao i uticaja koje ove zakonske odredbe imaju na celokupno radnopravno zakonodavstvo zemalja EU.

Ključne reči:

menstrualno odsustvo, zakonske odredbe, radno zakonodavstvo, Španija, EU

1. Uvodne napomene

S kojim poteškoćama se suočavaju žene tokom menstruacije?

Devojke i žene širom sveta suočavaju se s preprekama u „ostvarivanju” menstrualnog zdravlja koje biva zanemareno u društvenoj, ekonomskoj, zdravstvenoj i političkoj sferi, iako je menstruacija pitanje saosećanja i dostojanstva koje pogađa svaku ženu. (Hashimy, 2022: 1275) Svetska zdravstvena organizacija u svom Saopštenju o menstrualnom zdravlju navodi da menstruaciju treba shvatiti i uokviriti kao zdravstveni problem, jer to pitanje ima fizičke, psihološke i socijalne elemente i treba ih tretirati iz perspektive životnog toka, od početka do postmenopauze. Drugo, neophodno je razumeti da menstrualno zdravlje podrazumeva da žene, devojke, i druge osobe koje imaju menstruaciju, moraju imati pristup menstrualnim proizvodima koji su im potrebni i da okruženje u kojem se nalaze na menstruaciju gleda

pozitivno i zdravo. To, takođe, znači da mogu u potpunosti da učestvuju u izvršavanju radnih obaveza i u društvenim aktivnostima.¹

Menstrualni ciklus ima veliki uticaj na žene (osobe koje ih imaju), jer neretko rezultira niskim nivom energije, poteškoćama u koncentraciji, predmenstrualnim simptomima i emocionalnim promenama. Izbegavanje teških fizičkih aktivnosti, plivanja, molitve, odlaska na plažu, vežbanja, vožnje i drugih društvenih aktivnosti zbog nelagodnosti ili bolova je uobičajeno.² Loše osećanje tokom menstruacije ili u bilo koje drugo vreme tokom menstrualnog ciklusa posebno utiče na rad, odnosno izvršavanje radnih obaveza. Istraživanje koje je sprovedla grupa autora u Španiji pokazuje da je komplikovanije raditi tokom menstruacije, pretežno zbog nedostupnosti prostora za promenu menstrualnih proizvoda i zbog menstrualnog bola koji utiče na sposobnost zaposlenih da se fokusiraju. Da bi izbegle izostanak s posla, osobe s menstrualnim ciklusom često uzimaju lekove protiv bolova i trude se da nastave da budu produktivne na poslu. Zaključuje se da se menstruacija, pogrešno, doživljava kao teret, jer se ne uklapa u trenutni društveno-ekonomski sistem zasnovan na kontinuiranoj produktivnosti. Stoga je većina učesnika navedenog istraživanja navela potrebu za menstrualnim politikama na radnim mestima posebno za „menstrualnim odsustvom” (Holst *et al.* 2022: 46). Prema Španskom ginekološkom i akušerskom društvu, trećina žena koji imaju menstruaciju doživljava jak bol. Bol nije jedina poteškoća koju doživljavaju osobe koje imaju menstruaciju, ostali uobičajeni simptomi uključuju: mučninu, povraćanje, migrene i dijareju, anksioznost, kao i umor, nedostatak koncentracije i fizički umor. To je značajna lista simptoma koji mogu imati dubok uticaj na one koji imaju menstruaciju i to bez obzira na one koji pate od endometrioze ili predmenstrualnog disforičnog poremećaja. Uprkos tome, 60% zaposlenih koje imaju menstruaciju osećalo bi se neprijatno da razgovaraju o temi menstruacije sa kolegom ili njihovim menadžerom, a polovina onih koji pate od jakih bolova to nikome neće otkriti. Stoga je jasno da postoji neusklađenost između značaja ovog pitanja, iz perspektive zdravlja i blagostanja, i koliko se prijatno osećaju osobe koje imaju menstruaciju kada o tome razgovaraju.³ Činjenica je da se na većini radnih mesta malo govori o menstruaciji. Mnogi poslodavci, pa čak i same zaposlene koji imaju menstruaciju, smatraju da je to neprikladna tema za razgovor na poslu. Ali imajući u vidu da je menstrualno zdravlje osnovni aspekt dobrobiti za one koje imaju menstruaciju i u svetlu značajnih simptoma koje mogu da osećaju tokom menstruacije, mora da je vreme za promene. U nastojanju da radna mesta budu inkluzivnija i

---

¹ WHO Statement on Menstrual Health and Rights, 50th session of the Human Rights Council Panel discussion on menstrual hygiene management, human rights and gender equality, broj 10 i 11, <https://www.who.int/news/item/22-06-2022-who-statement-on-menstrual-health-and-rights>, posećeno 20. 8. 2023. godine; žene koje su u radnom odnosu često su dvostruko opterećene, jer rade jedan, plaćeni posao (na poslu) i drugi, neplaćeni posao (kod kuće). One se u tim okolnostima suočavaju s različitim pritiscima kao što su anksioznost, umor, iscrpljenost i nedostatak vremena za adekvatan pristup zdravstvenoj zaštiti, što uzrokuje to da mnoge žene zanemare svoje zdravlje, uključujući i menstrualno zdravlje.

² Smatra se da je uzrok ovih fizičkih, emocionalnih i psiholoških simptoma rezultat hormonalnih promena i fluktuacija, uključujući estrogen i progesteron, tokom menstrualnog ciklusa, posebno 1–2 nedelje pre početka menstruacije – kaže dr Sheryl Ross, akušer/ginekolog i stručnjak za zdravlje žena u Providence Saint John's Health Center u Santa Moniki, Kalifornija.

³ European Society for Gynaecological Endoscopy – Spanish Society, <https://esge.org/organiser/spanish-society-of-gynecology-and-obstetrics/>, pristupljeno 20. 8. 2023. godine.

pravednija za sve, Španija je prva zemlja u Evropi koja je uvela zakonske odredbe o menstrualnom odsustvu.

2. Menstrualno odsustvo i njegov uticaj na radno zakonodavstvo

Španije

U Španiji ranije nije postojao poseban pravni okvir niti zakonske odredbe koje su se odnosile na odsustvo s posla usled menstruacije. Međutim, problemi u vezi s menstruacijom kao što su dismenoreja (bolni menstrualni grčevi) i menoragija (prekomerno menstrualno krvarenje) smatraju se medicinskim stanjima i zaštićeni su opštim zakonima o radu i zdravstvu u zemlji. Prema španskom zakonu, zaposleni imaju pravo na određeni broj dana bolovanja godišnje – ovi dani bolovanja mogu se koristiti za bilo koje zdravstveno stanje, uz tumačenje da se tu mogu uključiti i problemi vezani za menstruaciju. Broj dana bolovanja na koje zaposleni ima pravo zavisi od njihovog kolektivnog ugovora, ugovora o radu ili industrijskih standarda. Pored toga, žene zaposlene u Španiji imaju pravo da traže fleksibilne radne angažmane kako bi se prilagodile poslu u odnosu na porodične obaveze, ali i probleme vezane za menstruaciju. Poslodavci su dužni da ove zahteve razmotre u dobroj veri i mogu ih odbiti samo ako mogu da pokažu da bi traženi fleksibilni radni angažman prouzrokovao nepotrebne poteškoće kompaniji. Međutim, posebno poslednjih godina, u Španiji raste svest i zagovaranje o menstrualnom zdravlju i pravima, a uloženi su i naponi da se poboljša pristup menstrualnim proizvodima i promoviše obrazovanje o menstrualnom zdravlju. Sve to je dovelo do rezultata da je Španski parlament 20. februara 2023. godine odobrio izmene Zakona o seksualnom i reproduktivnom zdravlju i abortusu, uključujući novu uredbu o bolovanju zbog „sekundarne onesposobljenosti – menstruacije”. Iako je prvobitni predlog Vlade bio da se zaposlenima da pravo na plaćeno odsustvo zbog bolne menstruacije i obavežu poslodavci da nastave da isplaćuju zarade tokom tog odsustva, nova uredba ne poznaje takvo plaćeno odsustvo. Nova uredba prepoznaje „sekundarnu menstruaciju koja onemogućava rad” kao vrstu privremenog bolovanja zbog uobičajene, neprofesionalne bolesti koja vodi do plaćanja zakonskih naknada za bolovanje, čije će troškove snositi država.⁴ Shodno tome, zaposlene moraju imati dijagnozu ove patologije, kao dokaz, da bi mogle da odu na bolovanje, a poslodavci će i dalje biti u obavezi da plaćaju doprinose za socijalno osiguranje za zaposlenu tokom odsustva.⁵ CCOO, jedan od glavnih španskih sindikata, pozdravio je ovaj potez kao veliki „zakonodavni napredak” u prepoznavanju problema koji je dosad bio „ignorisan”. Ali UGT, drugi glavni sindikat u Španiji, upozorio je da bi ovaj potez mogao da stigmatizuje žene na radnom mestu i indirektno ometa njihov „pristup tržištu rada”.⁶

Menstrualno odsustvo je deo šireg zakona koji takođe jača pristup uslugama abortusa u javnim bolnicama, što je pravo koje je i dalje opterećeno poteškoćama u zemlji sa snažnom katoličkom tradicijom. Zakon, koji je usvojen sa 185 glasova za i 154 protiv, ima kao cilj razbijanje tabua,

---

⁴ „Sekundarna onesposobljavajuća menstruacija” označava nesposobnost koja je rezultat dismenoreje (specifičnih menstrualnih grčeva) uzrokovane prethodno dijagnostikovanom patologijom. Videti više: <https://www.merckmanuals.com/home/women-s-health-issues/biology-of-the-female-reproductive-system/menstrual-cycle>, pristupljeno 10. 8. 2023. godine.

⁵ Menstrualno odsustvo, <https://iuslaboris.com/insights/spain-approves-limited-menstrual-sick-leave/>, pristupljeno 15. 8. 2023.

⁶ Spain passes law for Europeans first Menstrual leave, <https://www.france24.com/en/live-news/20230216-spain-passes-law-for-europe-s-first-menstrual-leave>, pristupljeno 25. 8. 2023. godine.

saopštila je španska levičarska vlada. „Ovo je istorijski dan za feministički napredak”, objavila je ministarka za ravnopravnost Irene Montero, koja kaže da je ovaj potez korak ka rešavanju zdravstvenog problema koji je u velikoj meri gurnut pod tepih.⁷

Sve navedeno čini Španiju prvom zemljom u Evropi koja je usvojila zakon koji omogućava osobama s posebno bolnim menstruacijama da uzmu plaćeno menstrualno odsustvo s posla. Zakon daje pravo na trodnevno menstrualno odsustvo – s mogućnošću produženja na pet dana – moći će da ga koriste zaposlene koje tokom ovog perioda imaju jake grčeve, mučninu, vrtoglavicu, pa čak i povraćanje. Za odsustvo je potrebna lekarska izjava odnosno obrazloženje, a javni sistem socijalnog osiguranja će nadoknaditi troškove. Menstrualno odsustvo uvedeno je kao jedna od ključnih mera Organskog zakona o izmenama i dopunama Organskog zakona 2/2010, od 3. marta, o seksualnom i reproduktivnom zdravlju i dobrovoljnom prekidu trudnoće⁸, koji se obično naziva Zakonom o abortusu.⁹

2.1. Ključne tačke o španskom zakonu o plaćenom menstrualnom odsustvu

Odluka Španije da uvede plaćeno menstrualno odsustvo pokazuje posvećenost države rešavanju problema zdravlja žena i ravnopravnosti na radnom mestu. Prepoznaje se činjenica da menstrualni bol može biti istinski zdravstveni problem koji utiče na sposobnost osobe da radi i funkcioniše, i ima cilj da pruži odgovarajuću podršku u tim situacijama. Ključne tačke u vezi sa španskim zakonom o plaćenom menstrualnom odsustvu se uglavnom odnose na:

Plaćeno odsustvo: U Španiji je menstrualno odsustvo kategorisano kao oblik bolovanja. To znači da, kada zaposlena koristi menstrualno odsustvo zbog bolnih menstruacija, ima pravo na redovnu zaradu u danim odsustva s posla. Ovo je značajno odstupanje od standardne politike bolovanja u mnogim zemljama, gde može postojati period čekanja ili umanjena zarada tokom bolovanja.

Endometrioza: Zakon je posebno značajan za žene koji pate od endometrioze. Endometrioza je bolan poremećaj u kome tkivo slično sluzokoži materice raste izvan materice, što često dovodi do jakog bola i drugih simptoma. Menstrualno odsustvo omogućava ženama s menstrualnim bolom, bilo zbog endometrioze ili drugih stanja, da uzmu plaćeno odsustvo s posla kako bi se izborile sa simptomima i potražile medicinski tretman.

Proširenje reproduktivnih prava: Špansko uvođenje plaćenog menstrualnog odsustva deo je šireg zakonodavnog paketa fokusiranog na seksualna i reproduktivna prava. Ovaj paket uključuje mere za proširenje prava na abortus i prava transrodnih osoba. Ovi zakoni odražavaju posvećenost vlade unapređenju rodne ravnopravnosti i reproduktivnih prava.

Podrška zdravlju žena: Zakon priznaje činjenicu da jak menstrualni bol može imati značajan uticaj na sposobnost žene da radi i funkcioniše tokom menstruacije. Obezbeđivanjem plaćenog menstrualnog odsustva, Vlada ima cilj da podrži zdravlje i dobrobit žena na radnom mestu. Ovo

---

⁷ *Painfull periods Spain just passed Europe first “Menstrual leave” law, frst* <https://www.euronews.com/next/2023/02/16/spain-set-to-become-the-first-european-country-to-introduce-a-day-menstrual-leave-for-women> , pristupljeno 26. 8. 2023. godine.

⁸ Proyecto de Ley Orgánica por la que se modifica la Ley Orgánica 2/2010, de 3 de marzo, de salud sexual y reproductiva y de la interrupción voluntaria del embarazo. (121/000122).

⁹ Objavljena je u Službenom listu (*Boletín Oficial del Estado*, BOE) 1. marta 2023.

priznanje naglašava važnost razmatranja menstrualnog zdravlja kao legitimne zdravstvene brige.

Španski zakon o menstrualnom odsustvu je revolucionaran u Evropi. Odluka Španije da donese ovaj zakon mogla bi potencijalno predstavljati presedan za druge evropske zemlje da razmotre slične mere za podršku zdravlju žena i ravnopravnosti na radnom mestu. Kada razmatraju implementaciju politike menstrualnog odsustva, bilo da je to zakonom propisano ili ponuđeno kao dobrovoljna beneficija za zaposlene, poslodavci bi trebalo da uzmu u obzir aspekte privatnosti, kao i diskriminaciju tokom menstruacije, s obzirom na to da samo osobe s menstrualnim bolovima i one koje su u dobi za menstruaciju imaju pravo na ovo odsustvo. Tema menstruacije je bila tabu na radnom mestu, što ga čini izazovom za osobe koje imaju menstruaciju da izraze svoje potrebe. Novo zakonodavstvo je pozitivan početni korak koji će pomoći da se ublaži ovaj tabu: da se menstrualno odsustvo učini osnovnim i priznatim zdravstvenim pravom žena, i nadamo se da će pokrenuti druge beneficije pri zapošljavanju u vezi s polom i/ili uzrastom, npr. odsustvo u menopauzi.¹⁰

Da rezimiramo, u decembru 2022. godine španski poslanici usvojili su novi zakon kojim se predlaže uvođenje menstrualnog odsustva za zaposlene koje imaju bolne menstruacije. Predlog zakona usvojili su poslanici u Donjem domu španskog parlamenta u prvom čitanju. Predlog Zakona je usvojen u februaru 2023. godine, a iako Zakon još uvek nije zvanično objavljen, smatra se da će Španija postati prva zemlja u Evropi koja će ponuditi ovu vrstu odsustva. Iako postoje druge zemlje širom sveta koje ga nude u nekom obliku (npr. Japan, Indonezija i Zambija), njih je malo. Uvođenje menstrualnog odsustva u Evropi će nesumnjivo izazvati debatu među evropskim zakonodavnim telima.

3. Pitanja i zabrinutosti

Menstrualno odsustvo je namenjeno podršci rodnoj ravnopravnosti. Međutim, postoje oni koji se pitaju da li bi to zaista moglo da ošteti, uključujući zamenika sekretara jednog od najvećih španskih sindikata, koji nas podseća da „moramo da budemo oprezni sa ovom vrstom odluke”. Zabrinutost je da politika koja je tako blisko fokusirana na žensko telo rizikuje održavanje rodni stereotipa (tj. žene su nepouzdana ili nesposobne dok imaju menstruaciju) i potencijalno daje poslodavcima još jedan razlog da ne zaposle ili ne unaprede žene. I ovo je opravdana zabrinutost. Znamo, na primer, da je korišćenje menstrualnog odsustva u Japanu nisko zbog, delimično, straha da bi njegovo korišćenje štetilo napredovanju u karijeri.¹¹

Za špansku Poverenicu za zaštitu rodne ravnopravnosti regulisanje menstrualnog odsustva predstavlja „pobedu ženskih prava”, dok bi po mišljenju Brankice Janković, srpske Poverenice za zaštitu rodne ravnopravnosti Republike Srbije, ovaj institut pojačao diskriminaciju žena na tržištu rada i umanjio im mogućnost za zaposlenje.¹²

---

¹⁰ *Could Spain's New Menstrual Leave Inspire Other Countries?*, https://www.americanbar.org/groups/labor_law/publications/ilelc_newsletters/issue-spring-2023/spain/, pristupljeno 27. 8. 2023. godine.

¹¹ *The queries and concerns about menstrual leave*, <https://lochassociates.co.uk/menstruation-leave/>, pristupljeno 27. 8. 2023. godine.

¹² Menstrualno odsustvo, progresivno rešenje ili korak nazad?, <https://iup.rs/blog-2/menstrualno-odsustvo-progresivno-resenje-ili-korak-nazad>, pristupljeno 29.08.2023. godine; <https://www.alo.rs/zena/zivot->

Činjenica da odsustvo u Španiji treba da finansira država napraviće značajnu razliku i nadamo se da će odvratiti neke poslodavce od diskriminatornog izbora zapošljavanja. Međutim, jednostavno uklanjanje finansijskog problema neće biti dovoljno da spreči sve poslodavce da donose upitne izbore za zapošljavanje – odsustvo bi potencijalno moglo da udalji sa posla zaposlenu na pet dana svakog meseca, što bi moglo da utiče na doslednost i produktivnost i da bude dovoljno da podstakne poslodavca da zaposli nekoga za koga veruju da nema menstruaciju, u odnosu na nekoga za koga veruju da ima. Pored toga, španski predlog predviđa odsustvo samo ako dotična osoba ima fizičke simptome. Ovo isključuje one koji imaju psihološke simptome, uključujući predmenstrualni disforični poremećaj koji može biti iscrpljujući za obolele.¹³

4. Razmatranje menstrualnog odsustva u ostalim zemljama EU i zaključna razmatranja

Situacija u vezi s menstrualnim odsustvom s posla razlikuje se u različitim zemljama Evropske unije (EU), pri čemu neke zemlje imaju posebne zakonske odredbe za menstrualno odsustvo, dok druge nemaju. U svetu postoji nekoliko zemalja koje su uvele zakonske odredbe za menstrualno odsustvo, uključujući Italiju, Zambiju, Tajvan i Japan. Italija, na primer, dozvoljava ženama da uzmu do tri dana menstrualnog odsustva mesečno. Međutim, i muškarci i žene su osudili tu meru i upozorili na potencijalne negativne posledice, kao što je manji broj firmi koje zapošljavaju žene, niže zarade za žene ili manje izgleda za unapređenje (Hashimy, 2022: 1281). S druge strane, Japan dozvoljava ženama da uzmu menstrualno odsustvo ako dostave lekarsko uverenje koje potvrđuje njihovo stanje. Međutim, većina zemalja EU nema posebne zakonske odredbe za menstrualno odsustvo. Umesto toga, problemi u vezi s menstruacijom se obično smatraju zdravstvenim stanjima i pokriveni su opštim odredbama o bolovanju ili invalidnosti. Kao takvi, zaposleni imaju pravo na bolovanje zbog problema vezanih za menstruaciju u većini zemalja EU, uključujući Španiju. Vredi napomenuti da su neke zemlje EU preduzele korake da poboljšaju pristup menstrualnim proizvodima i promovišu edukaciju o menstrualnom zdravlju. Na primer, Škotska je postala prva zemlja na svetu koja je obezbedila besplatne proizvode za menstruaciju u školama i javnim ustanovama 2018. godine, a slične inicijative su uvele i druge zemlje poput Francuske i Nemačke. Sve u svemu, iako se situacija u vezi s menstrualnim odsustvom s posla razlikuje u različitim zemljama EU, većina zemalja nema posebne zakonske odredbe za menstrualno odsustvo i umesto toga se oslanjaju na postojeće odredbe o bolovanju ili invalidnosti kako bi zaštitile zaposlene od problema u vezi s menstruacijom. Izveštaji o ovim dešavanjima su skoro uvek praćeni kritikama feministkinja koje izražavaju zabrinutost da će te politike usvajanja „menstrualnog odsustva” podstaći diskriminaciju žena ili ojačati stereotipe o ženama s menstruacijom kao nesposobnim radnicama. Sve veći pokret za menstrualnu pravdu razotkrio je bezbroj prepreka za osobe sa menstruacijom na radnim mestima. Čak i ako ove prakse postanu rutinske, neke osobe s menstruacijom će možda morati da propuste posao kada dožive teške menstrualne simptome, što dovodi do njihove diskriminacije. (Widiss, et al., 2023: 5) Zaključuje se da je cilj zakonskih promena o menstrualnom odsustvu podsticanje rodne

---

[prica/726781/zbog-menstrualnih-tegoba-odsustvo-sa-posla-oglasila-se-i-poverenica-evo-da-li-ce-zene-u-srbiji-na-bolovanje-tokom-ciklusa/vest](https://www.prica/726781/zbog-menstrualnih-tegoba-odsustvo-sa-posla-oglasila-se-i-poverenica-evo-da-li-ce-zene-u-srbiji-na-bolovanje-tokom-ciklusa/vest), pristupljeno 29. 8. 2023. godine.

¹³ *Spain approves law vreating “menstrual leave” and allowing gender determination*, https://www.lemonde.fr/en/international/article/2023/02/16/spain-mps-pass-a-law-permitting-gender-self-determination-from-16_6016069_4.html, pristupljeno 28. 8. 2023. godine.

ravnopravnosti, međutim, ostaje prisutna zabrinutost oko jačanja stereotipa i potencijalnih implikacija na napredovanje u karijeri. Posebno se pristup Španije razlikuje od nekih zemalja EU, u kojima posebne zakonske odredbe u vezi s odsustvom u vezi s menstruacijom mogu varirati. Tekuća debata se fokusira na uspostavljanje ravnoteže između podrške zdravlju žena i ublažavanja potencijalnih pristrasnosti na radnom mestu u različitim evropskim kontekstima.

Literatura

European Society for Gynaecological Endoscopy - Spanish Society,

<https://esge.org/organiser/spanish-society-of-gynecology-and-obstetrics/>, posećeno 20. 8. 2023. godine.

Painfull periods' Spain just passed Europe first "Menstrual leave" law,
<https://www.euronews.com/next/2023/02/16/spain-set-to-become-the-first-european-country-to-introduce-a-3-day-menstrual-leave-for-women>, pristupljeno 26. 8. 2023. godine.

Proyecto de Ley Orgánica por la que se modifica la Ley Orgánica 2/2010, de 3 de marzo, de salud sexual y reproductiva y de la interrupción voluntaria del embarazo. (121/000122).

„Sekundarna onesposobljavajuća menstruacija”,

<https://www.merckmanuals.com/home/women-s-health-issues/biology-of-the-female-reproductive-system/menstrual-cycle>, pristupljeno 10. 8. 2023. godine.

Spain passes law for Europeans first Menstrual leave, <https://www.france24.com/en/live-news/20230216-spain-passes-law-for-europe-s-first-menstrual-leave>, pristupljeno 25. 8. 2023. godine.

Spain approves law creating „menstrual leave” and allowing gender determination,
https://www.lemonde.fr/en/international/article/2023/02/16/spain-mps-pass-a-law-permitting-gender-self-determination-from-16_6016069_4.html, pristupljeno 28. 8. 2023. godine.

Menstrualno odsustvo, <https://iuslaboris.com/insights/spain-approves-limited-menstrual-sick-leave/>, pristupljeno 15. 8. 2023.

Menstrualno odsustvo, progresivno rešenje ili korak nazad?, <https://iup.rs/blog-2/menstrualno-odsustvo-progresivno-resenje-ili-korak-nazad>, pristupljeno 29. 8. 2023. godine;

Could Spain's New Menstrual Leave Inspire Other Countries?,
https://www.americanbar.org/groups/labor_law/publications/ilelc_newsletters/issue-spring-2023/spain/, pristupljeno 27. 8. 2023. godine

The queries and concerns about menstrual leave, <https://lochassociates.co.uk/menstruation-leave/> pristupljeno 27. 8. 2023. godine.

<https://www.alo.rs/zena/zivot-prica/726781/zbog-menstrualnih-tegoba-odsustvo-sa-posla-oglasila-se-i-poverenica-evo-da-li-ce-zene-u-srbiji-na-bolovanje-tokom-ciklusa/vest>, pristupljeno 29. 8. 2023. godine

USAID. (2022). *Menstrual Hygiene Management in the Workplace Action Research: Final Activity Report*. Washington, DC, USAID Water, Sanitation, and Hygiene Partnerships and Learning for Sustainability (WASHPaLS) Project.

Holst, A.S., Jacques-Aviñó, C., Berenguera, A. *et al.* (2022). Experiences of menstrual inequity and menstrual health among women and people who menstruate in the Barcelona area (Spain): a qualitative study. *Reprod Health* 19, 45. <https://doi.org/10.1186/s12978-022-01354-5>

Hashimy, Sayed Qudrat, Menstrual Leave Dissent and Stigma Labelling: A Comparative Legal Discourse (December 14, 2022). *Public International Law: Human Rights eJournal* – Vol 9, Issue 144, January 23, 2023, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4308596>

WHO Statement on Menstrual Health and Rights, 50th session of the Human Rights Council Panel discussion on menstrual hygiene management, human rights and gender equality, broj 10 i 11, <https://www.who.int/news/item/22-06-2022-who-statement-on-menstrual-health-and-rights>, posećeno 20. 8. 2023. godine;

Widiss, Deborah A., Time Off Work For Menstruation: A Good Idea? (May 23, 2023). 98 *N.Y.U. L. Rev. Online* 170 (2023), *Indiana Legal Studies Research Paper No. 505*, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4457653>

Student: Miloš Bilanović

Mentor: prof. dr Milanko Govedarica

Institucija: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Veliki inkvizitor: satanin sledbenik ili hegelijanac?

Sažetak:

U ovom radu ćemo predstaviti shvatanje slobode velikog inkvizitora iz istoimene parable Dostojevskog. Prvo ćemo prikazati razlog njenog uvođenja. U pitanju je Ivanov pokušaj delegitimiziranja ideje slobode kao vrhovne hrišćanske vrednosti. Naime, on će preko velikog inkvizitora napasti Isusovo učenje navođenjem tri aspekta čovekove prirode: čuda, misterije i autoriteta. Čudo predstavlja uspešno zadovoljenje čovekovih potreba, misterija ljudsku potrebu za zajedničkim skupom vrednosti, a autoritet silu koja bi takav društveni poredak stvorila i očuvala. Svaki od ovih aspekata će se sukobiti sa Isusovim idealističkim shvatanjem slobode. U nastavku ćemo kroz prizmu hegelijanskog shvatanja istorije i dijalektike pokušati da odbranimo ovu inkvizitorovu koncepciju od optužbi za bogohuljenje i izdaju. Smatraćemo da je ta koncepcija bila ne samo prirodan korak u razvoju hrišćanske doktrine već i nužna u institucionalizaciji hrišćanstva bez koga bi ono bilo na smetlištu istorije.

Ključne reči:

hrišćanstvo, sloboda, čovekova priroda, dijalektika, istorijski razvoj

1. Uvod

Dostojevski je jedan od onih velikih pisaca za koje se smatra da su najbolje dopreli do dubina ljudske prirode. Njegova dela obiluju filozofskim pitanjima, zbog čega se nekada čini da je u pitanju filozofska rasprava, a ne književno delo. Visok stepen apstrakcije u delima navodi neke kritičare poput Nabokova da tvrde da on i nije veliki pisac, jer ne ume da predoči novi svet čitaocima, već se poigrava apstraktnim idejama.

U ovom radu ćemo se osvrnuti na jedno takvo delo, možda i najveće Dostojevskog, parabolu o velikom inkvizitoru. Ovde je fabula skrajnuta u drugi plan i čini se da postoji samo kako bi dodatno zainteresovala čitaoca za filozofsku poentu koja ga čeka u nastavku. Čitalac se gubi u idejnoj bujici inkvizitorovog monologa na preko deset stranica. Odgovora sa suprotne strane, od Isusa, nema, ali on kao i da ne izostaje, jer inkvizitor svojim govorom zadovoljavajuće oslikava i suprotnu poziciju, bar ono što je izrecivo. Neizrecivi deo će dopuniti sam Isus na kraju poljubivši svog suparnika u usta.

Mnogo je različitih tumačenja ove kratke priče: od religijsko-mitskih do filozofsko-političkih. Svako tumačenje naglašava neki od aspekata velike misterije čoveka. Isto će biti slučaj i s našim pokušajem da ukažemo na mogućnost hegelijanskog tumačenja. Naime, smatraćemo da je upravo ova priča odličan primer dijalektičkog procesa koji se neprestano odvija u ljudskoj istoriji. U njoj čovek osvešćuje samoga sebe do tog stepena da prethodnu filozofsku poziciju ne može više ni da razume u potpunosti. U tom kontekstu razumemo i velikog inkvizitora koji se ljutitim tonom obraća Bogu, jer kako ovaj nije mogao znati ono što je njemu sada tako očigledno.

Odgovor je dijalektika, što ćemo pokušati da pokažemo u ovom radu. Naime, prvo ćemo predstaviti dešavanja koja su prethodila uvođenju ove parabole. Zatim ćemo predstaviti samu problematiku iznetu u njoj. Na kraju ćemo pokušati da objasnimo zašto pozicija velikog inkvizitora predstavlja samo jedan od stadijuma razumevanja pojma slobode koje je danas kulminiralo u liberalizmu i nacionalnoj državi kao poslednjim manifestacijama tog razumevanja.

2. Glavni deo

Pre predstavljanja parabole veliki inkvizitor valja se opoznati s prethodnim događajima koji su naveli Ivana, jednog od braće Karamazova, da uvede ovako filozofski obojenu parabolu. Naime, braća Ivan i Aljoša se susreću u kafani kako bi se bolje upoznali pošto se nisu videli osam godina. Posle kratkog ćaskanja, stariji brat Ivan kaže kako je došlo vreme da započnu razgovor zbog koga su se i susreli, razlog zbog koga su se danima pre toga tako dramatično posmatrali (Dostoyevsky, 2009: 292). Tako je počeo filozofski razgovor o jednom od osnovnih životnih pitanja: ima li Boga? Ivanova pozicija od samog početka izgleda čudno, jer iako tvrdi da prihvata Boga, svet koji je stvorio nikako ne može da prihvati i stoga metaforično želi da vrati Bogu ulaznicu (Dostoyevsky, 2009: 294).

U čemu se tačno sastoji ova Ivanova pobuna protiv Boga kako je i sam Aljoša naziva? Ivan započinje objašnjenje svoje pozicije navođenjem različitih primera lošeg ophođenja prema deci (Dostoyevsky, 2009: 297). Tako je neki bračni par zatvorio svoje dete u ostavu, gde su ga prebijali, mučili i izgladnjivali. Ivan sa tim jednostavno ne može da se pomiri. Kakav je to svet u kome nevina deca toliko bezrazložno pate? Kakva je to konačna harmonija sjedinjavanja s Bogom ako je moramo platiti tako skupo? Po Ivanu je jedna jedina suza deteta previsoka cena za večno blaženstvo u carstvu Božjim i stoga jednostavno odbija da bude spašen. Zato vraća ulaznicu u Njegovo carstvo (Dostoyevsky, 2009: 307).

Ivan ne prihvata odgovor da je dete nasledilo grehe svojih predaka, smatrajući da je takav odgovor jednostavno nepojmljiv. Malo dete ne zna još ni ko su mu tačno roditelji a kamoli razliku dobra i zla i stoga nije jasno kakve ono veze ima sa svojim grešnim precima. Zbog toga ovakav odgovor ostaje neprihvatljiv Ivanu. Drugi mogući odgovor jeste da je u pitanju nužno zlo kako bi ljudi mogli da imaju slobodnu volju: čovek ima mogućnost da izabere i najveće monstruoznosti poput mučenja deteta, jer je jedino tada istinski slobodan. Ivan razume ovakav odgovor, ali jednostavno smatra cenu ljudske slobode previsokom: „zar da gradimo osnov našeg konačnog sjedinjenja sa Gospodom na patnji malog nevinog stvorenja?” (Dostoyevsky, 2009: 306) Ovo jeste užasavajuće, što priznaje i Aljoša. Međutim, ne vidi drugi način da čovek ima slobodu, što je jasno i razočaranom Ivanu. Zato on, odjednom, zaustavlja ovu raspravu i započinje prepričavanje parabole koju je smislio u nadi da će rasvetliti svoju poziciju i pokazati da sloboda nije vredna tolike žrtve.

Parabola je smeštena u 16. vek, za vreme hrišćanskih inkvizicija. Naime, inkvizitor samo što je spalio jeretike na trgu u Rimu, kada se sutradan pojavljuje sam Isus koji je poželeo da se pokaže vernicima (Dostoyevsky, 2009: 312). Međutim, kada ga je inkvizitor ugledao, odmah je naredio njegovo zatvaranje. Iste noći inkvizitor dolazi u tamnicu i započinje razgovor sa Isusom o slobodi. Jedan od prvih komentara inkvizitora jeste njegovo negodovanje zbog Isusovog dolaska. On smatra da im Isus samo smeta svojim dolaskom i da svakako ne može ništa da promeni, jer jednom izrečena Božja reč ostaje nepromenljiva do sudnjeg dana. U suprotnom bi Bog uticao na slobodu ljudi da prihvate hrišćanstvo, jer bi tada bili prinuđeni da postanu vernici. A ovo nije

ono što je Bog hteo. Ako je Bogu do nečega stalo, onda je to čovekova sloboda, primećuje inkvizitor. Međutim, inkvizitor smatra da je Bog previše naglasaka stavio na slobodu i da čovek kao nesavršeno biće od slobode često nema koristi.

U nastavku parabole Ivan preko inkvizitora pokušava da argumentuje protiv ovog osnovnog hrišćanskog stava da je sloboda čoveku najvažnija stvar za njegovo postojanje. Štaviše, pokušava dokazati da je sloboda mukotrpa i često nepotrebna čoveku. Tako inkvizitor iznosi tri tvrdnje na osnovu tri iskušenja koja je, po Bibliji, sotona postavio Isusu u pustinji pre petnaest vekova. Naime, našavši se u pustinji posle nekoliko dana teškog posta, Isus oseti ogromnu potrebu za hranom. „Zašto jednostavno ne pretvoriš kamenje u hleb”, kušao ga je sotona. „Čovek ne živi samo od hleba”, odgovara Isus odbijajući da utoli svoju glad (Matthew 4:4). Poruka Isusa je da čovek mora biti spreman na materijalne žrtve ako misli da se duhovno uzdigne. Zato se i praktikuje post kao jedna od aktivnosti za lakše oslobađanje od materijalnog sveta. Međutim, ovome se suprotstavlja inkvizitor smatrajući da čovek ne može bez hrane biti dobar ni za koga, pa ni za samog sebe. Onaj ko je gladan, žedan, umoran, neispavan ne može biti čestit čovek, to jednostavno nije u čovekovoj prirodi, koja uvek naginje ka očuvanju sopstvene egzistencije. Isusov zahtev za odricanje od materijalnih dobara je jednostavno preveliki teret za veći deo čovečanstva koji će se radije pobuniti nego sebe izlagati takvim iskušenjima (Dostoyevsky, 2009: 317). Prva tvrdnja inkvizitora je dakle sledeća: Čovek ima neke osnovne materijalne potrebe bez čijeg zadovoljenja se od njega ne može očekivati duhovnost, vrlina ni sloboda. O ovu tvrdnju se Isus oglušio prema inkvizitorovom mišljenju time što je od čoveka zahtevao da ga sledi uz obećanje duhovnog, ali ne i materijalnog zadovoljenja.

Drugo iskušenje Sotone se desilo na vrhu hrama. Tu je duh sugerisao Isusu da se baci niz liticu, jer će tako dokazati da je Bog. Isus odbija ovakav zahtev, jer „ne treba Boga kušati” (Matthew 4:7). I ovde je Isus pokazao veliku duhovnu snagu, čak i odvažnost za divljenje. Međutim, on je Bog. Jesu li ljudi bogovi da tako postupe? (Dostoyevsky, 2009:321). Odgovor je odričan: čovek se nikada ne može odreći čuda, jer bi se time odrekao i Boga. Naime, čovek je čulno biće koje u nešto poveruje tek kad ga vidi, dodirne, čuje... Međutim, tako nešto Isus nije ponudio svojim sledbenicima, njihova vera je ostala u mraku. Ali, da li se ovakva slepa vera može očekivati i od prosečnog čoveka kome je ono što može osetiti jedino merilo ispravnosti? Po inkvizitoru je odgovor odričan, čovek je mnogo manje i bednije biće nego što je Isus mislio.

Inkvizitor ovo drugo iskušenje metaforično tumači i kao potrebu čoveka za nečim čvrstim, nekom vrednošću kojoj bi mogao da se klanja. Naime, čovek po prirodi mora verovati u neki ideal da bi bio srećan (Dostoyevsky, 2009: 319). Sloboda ne znači ništa ako ne postoji neka vrednost prema kojoj čovek može usmeriti svoj život. Ostaviti ga samog da izabere svoje vrednosti za njega je mučno i pogubno. Previše je on slabašno i zloćudno stvorenje za tako nešto. Slabašan je jer nema intelektualne kapacitete da izabere prave vrednosti, a zloćudan jer ima tendenciju da izabere samo one vrednosti koje njemu lično donose korist. Stoga, neće prestati patnje čovečanstva, smatra inkvizitor, sve dok ljudi ne dođu do istinske vrednosti kojoj će se klanjati svi do jednog. Ovu potragu je Bog mogao da skрати još tada, na vrhu hrama, samo da je poslušao sotonu i napravio čudo u čiju bi vrednost svi mogli poverovati. Druga inkvizitorova tvrdnja je dakle sledeća: Apsolutna sloboda je u neskladu s ljudskom prirodom, koja zahteva veru u nešto čvrsto što će oblikovati čovekov život. Ovo je Isus negirao time što se suzdržao u korišćenju čuda, ali i prilikom propovedanja svog učenja u kome nije bilo mnogo jasnih pravila,

već uglavnom nejasne priče o slobodi, ljubavi i požrtvovanosti (Dostoyevsky, 2009: 320). Čovek zbog ove nejasnosti ostaje na milost i nemilost samome sebi, jer mora sam pronaći svoje vrednosti.

Treće i poslednje iskušenje se sastojalo u ponudi sotone da preda sva zemaljska carstva Isusu ako mu se ovaj pokloni. Isus i ovo poslednje iskušenje odbija uz reči: „samo se Gospodu Bogu klanjam” (Matthew 4:10). Inkvizitor posmatra i ovo iskušenje kao tragično za ljudsku vrstu, jer u njemu vidi Isusovo odbijanje da uspostavi svoju vlast na zemlji bez dobrovoljnog pristanka svih ljudi. Ovo opet može izgledati kao velikodušna i herojska odluka dostojna Božjeg sina, ali u praksu dovodi samo do dalje patnje i propadanja. Naime, kome će se ljudi povinovati ako ne Bogu, njegovom predanju i učenju? Neće li se u suprotnom obrazovati mnogobrojne tiranske vlasti koje će činiti nepravdu i koje će nužno propadati bez prave vrednosno-religijske osnove (Dostoyevsky, 2009: 324)? Setimo se i druge inkvizitorove tvrdnje da čovek jednostavno ne može biti srećan ako ne ukine nesklad između svoje apsolutne slobode i vrednosnog jedinstva. Sloboda sama po sebi predstavlja teret čoveku, jer ga čini neodlučnim u donošenju odluke. Ovu neodlučnost lako ukida autoritet koji će istinske vrednosti nametnuti silom. Konačno, treća tvrdnja glasi: Autoritet koji silom ograničava slobodu čoveka na određeni skup vrednosti je nužno zlo kojim se nesklad između slobode i ljudske prirode ukida. I ovde je Isus napravio grešku odbivši da silom uspostavi svoju vladavinu na Zemlji.

Za razliku od Isusa, Katolička crkva je podlegla svim iskušenjima sotone. Ona je, naime, prihvatila da utoli sve osnovne nagone ljudi obećavajući im pravilnu raspodelu dobara, da uspostavi jasan sistem vrednosti koga se svi moraju pridržavati, i da konačno svojim autoritetom osigura takav društveni poredak. Inkvizitorovim rečima, ona je prihvatila i čudo i misteriju i autoritet. Čudo, jer je na granici neverovatnog da neko može osigurati zadovoljenje potreba svima. Misteriju, jer ostaje tajna zašto se baš ta pravila poštuju i kako im se njihovo kršenje može praštati na osnovu blagoslova Crkve. I konačno autoritet, jer je papa pod izgovorom Božjeg zastupnika na Zemlji spreman da uzme Cezarov mač i njime uspostavi svetski poredak u kome su svi ljudi jedinstveni u svojoj veri u istoga Boga.

Posle svega ovoga Aljoša, vidno uznemiren, odgovara bratu da je njegova parabola plod čiste fantazije (Dostoyevsky, 2009: 328). Naime, ne postoji nikakav tragičan inkvizitor koji se žrtvuje za dobrobit svih. Katoličanstvo je zasnovano samo na moći, toj neutoljivoj žeđi za potčinjavanjem drugih. Oni jednostavno ne veruju u Boga, što sama Ivanova parabola potvrđuje i to je dovoljno da odbacimo njihova učenja. Međutim, ovde bismo zamolili čitaoca da se zapita sledeće: da li je uopšte za naše preispitivanje inkvizitorove pozicije bitno da li je jedan takav čovek postojao u vrhu Katoličke crkve? Mislim da naše ispitivanje verodostojnosti inkvizitorove pozicije ne zavisi od odgovora na takvo istorijsko pitanje. I zato ćemo sada pokušati da spasimo inkvizitorovu poziciju od ocena da je nehrišćanska, ne osvrćući se na to da li je zaista neko takvu poziciju zastupao u Katoličkoj crkvi.

Pre same dublje analize inkvizitorove pozicije želimo da ukažemo na jednu nepobitnu činjenicu. Hrišćanstvo je u svojim ranim godinama zaista ličilo na onu idealističku Isusovu poziciju iz parabole koja čoveka visoko ceni i od njega mnogo očekuje. Isusovo početno nejasno propovedanje o slobodi, ljubavi i žrtvi je zaista na samom početku bilo hrišćanski ideal. Međutim, institucionalizacija hrišćanstva na Zapadu je s vremenom dovela do stanja koje zastupa inkvizitor – čudo, misterija i autoritet su u nekom obliku integrisani u Katoličkoj crkvi.

Ali kako je ovo moguće? Naime, kako je moguće da se Isusovo učenje toliko modifikovalo tokom vekova da bi danas bilo neprepoznatljivo prvobitnim hrišćanima? I da li bi oni na inkvizitora i ceo današnji zapadni svet gledali kao na sledbenike đavola?

Smatramo da je ovakvu drastičnu promenu u hrišćanskoj doktrini moguće objasniti Hegelovim shvatanjem dijalektike. Naime, po Hegelu ljudski um neprestano razvija svoje shvatanje sveta oko sebe. Njegovo shvatanje je stalno isprepletano nebrojanim protivrečnostima koje um pokušava da pomiri. Ovaj proces, u kojem um pokušava da stvori jedno jedinstveno shvatanje sveta, u kome su sve protivrečnosti ukinute, nazivamo dijalektikom (Hegel, 1991: 128). Jedan od tih momenata u dijalektičkom razvoju jeste i shvatanje slobode. Početno i još idealističko shvatanje slobode se istorijski može pronaći upravo u Isusovom učenju. U njemu se sloboda shvata kao vrhovna vrednost, to je kruna koju čovek treba ponosno da nosi kao jedino biće dostojno takvog Božjeg dara. Kruna koja je vrednija od bilo kojeg blaženstva, želje, prohteva. Po tom učenju je svaki čovek trebao prvo da teži samoodređenju, a onda da se bavi svim ostalim stvarima. Međutim, ovo je preveliki ideal za čoveka u tom istorijskom trenutku. Naime, taj zahtev za samoodređenjem se javlja u trenutku kada svetom dominiraju rigidno ustrojene religijske zajednice. U njima prostora za ovako zamišljenu Isusovu slobodu nema. Čovek je Božji sluga koji od njega dobija jasna pravila za svoj život. On je nedorastao da uređuje život po nekim svojim pravilima.

Takva prvobitna hrišćanska koncepcija slobode, po kojoj čovek ima apsolutno pravo da rukovodi svojim životom, tada jednostavno nije bila zamisliva. Samoodrediti sebe se smatralo bogohuljenjem, jer: ko je čovek da prosuđuje o svojoj prirodi i prirodi sveta? Otuda i nemogućnost institucionalizacije prvobitne hrišćanske doktrine, zasnovane na idealističkoj koncepciji slobode. Dakle, hrišćanska dijalektika slobode nije se mogla uskladiti sa ostalim koncepcijama toga vremena i zato joj je pretila propast oličena u progonima hrišćana. Ovaj nesklad se ukida upravo transformacijom Isusove idealističke koncepcije slobode u inkvizitorovu pragmatičku koncepciju. Tek tada hrišćanstvo kao doktrina postaje zrela za integraciju u ostale elemente tadašnjeg shvatanja sveta.

U čemu se tačno sastoji ova transformacija? Smatramo da se ona pre svega ogleda u transformaciji formalne slobode u materijalnu. Naime, Isus je naивно mislio da svaki čovek treba da uredi svoj život od nule i da bude sluga jedino svojoj savesti. To je formalna sloboda, jer takav pojam slobode u sebi ne sadrži nikakav ograničavajući faktor. Subjekt je potpuno slobodan da se samoodredi, bez ikakvih ograničavajućih faktora poput ljudske prirode, kulture, istorijskog konteksta itd. Naspram formalne slobode se pojavljuje materijalna sloboda koja sve ove ograničavajuće faktore uzima u obzir. Ona subjektu daje slobodu u okviru određenih pravila, smatrajući ga istinski slobodnim ako dela u skladu s njima. Dijalektička integracija materijalne slobode u hrišćansku doktrinu je omogućila institucionalizaciju hrišćanstva. Bez nje hrišćanstvo nikada ne bi poprimilo velike razmere, jer dijalektika ostalih pojmova (države, vlasti, religioznosti, hijerarhije) nije bila dovoljno razvijena da bi mogla prihvatiti prvobitno formalno shvatanje slobode. Na primer, tiranska vlast ne može dozvoliti Isusovo formalno shvatanje slobode, jer ono automatski podriva njegovu legitimnost. Tako i objašnjavamo prvobitni progon hrišćana koji su nesvesno svojim učenjima podrivali svaki hijerarhijski poredak, a pogotovo onaj tiranski. Dakle, vidimo da je ova transformacija hrišćanskog shvatanja slobode bila ne samo plodna već i nužna za opstanak hrišćanstva.

Mislim da je jasno da materijalna sloboda odgovara inkvizitorovom shvatanju slobode. Naime, videli smo tri osnovna aspekta tog pragmatičkog shvatanja: čudo, misterija i autoritet. Sva tri aspekta deluju ograničavajuće na slobodu pojedinca: čudo – er ograničava ljudske vrline i sposobnosti prethodnim nagonским zadovoljenjem; misterija – jer su vrednosti određene unapred svim ljudima i autoritet – jer se ovakva koncepcija slobode i čoveka nameće silom, odozgo. Međutim, ne treba izgubiti iz vida to da je ova modifikovana hrišćanska doktrina sačuvala elemente njenog prethodnog stadijuma. Tačnije, iako inkvizitorova materijalna koncepcija slobode odustaje od samoodređenja kao bitnog elementa formalne slobode, ona ipak očuvava ovaj element u drugom obliku. Naime, materijalna sloboda umesto čisto formalnog zahteva samoodređenja uspostavlja jasna i konkretna pravila koja jedan dobar čovek treba da poštuje. U ovom materijalnom shvatanju čovek postaje istinski slobodan tek kada se pridržava tih pravila, jer njihovim poštovanjem prevazilazi sve niskosti i manjkavosti svoje prirode. Time se samoodređenje transformisalo u samokontrolu koja je zamenila njenu ulogu u materijalnom shvatanju slobode.

Na osnovu svega rečenog, možemo zaključiti da inkvizitorovo shvatanje slobode nije uopšte izdajničko prema hrišćanskom, već je njegov prirodni nastavak. Dve pozicije se odnose kao teza i antiteza, kao potpune suprotnosti, ali mislim da smo videli kako je takav razvoj bio neophodan. Štaviše, danas u liberalnom sekularnom društvenom poretku vidimo da smo napravili neku vrstu sinteze Isusovog i inkvizitorovog gledišta. Naime, iako imamo nacionalne države koje imaju aparat prisile (autoritet) kao i neki osnovni skup vrednosti koje gaje (misterija), ipak je većina stvari ostavljena pojedincu da ih sam odredi. Dakle, na neki način smo usvojili i Isusovu i inkvizitorovu koncepciju, samo opet u izmenjenom obliku u skladu s našim istorijskim kontekstom. Time se još jednom potvrđuje Hegelovo shvatanje po kome um stalno teži pomirenju suprotstavljenih pozicija pronalaskom jedinstvenog gledišta, koje je zadržalo suštinu obe pozicije.

3. Zaključak

U ovom radu smo predstavili parabolu o velikom inkvizitoru kroz koju Dostojevski prikazuje po mnogima ateističku Ivanovu poziciju. Međutim, mi smo pokušali da pokažemo da je u pitanju zapravo jedno kontinuirano shvatanje slobode koje se razvijalo kroz istoriju i koje uopšte ne isključuje teistički nastrojenog inkvizitora. On se samo ne slaže s nekim prethodnim Isusovim shvatanjima koja su u Katoličkoj crkvi s vremenom modifikovana. To ne znači da je Zapad odustao od religioznosti već samo da se zapadno shvatanje sveta neprestano menja, što se prelijeva i na njegova religijska učenja. Takođe smo smatrali da je ova modifikacija bila ključna za dalji istorijski razvoj Zapada, jer bi u suprotnom hrišćanstvo ostalo na nivou mnogobrojnih gnostičkih sekti koje nisu uspele da se integrišu u širi društveni poredak. Institucionalizacija hrišćanstva je, po našem mišljenju, bila uspešna upravo zbog prihvatanja inkvizitorovog shvatanja slobode, jer je tek ono omogućilo jednu istorijski prikladnu religijsku doktrinu koja se mogla uskladiti sa ostalim društvenim elementima. S vremenom je istorijski razvoj čoveka izgubio potrebu za religijskim doktrinama u objašnjenju sveta, pa se stoga uspostavlja sekularni poredak. On se temelji na liberalnom shvatanju slobode koja predstavlja sintezu Isusove formalne i inkvizitorove materijalne koncepcije, pri čemu je većina religijskih elemenata pročišćena ili transformisana u svoje sekularne pandane poput nacionalizma.

Literatura

Dostoyevsky, Fyodor (2009). *The brothers Karamazov*. The Lowell Press, New York.

G.W.F. Hegel (1991). *The Encyclopaedia Logic- Part I of the Encyclopaedia of Philosophical Sciences*. Hackett Publishing Company, Cambridge.

Autor: Nikola Cvetić

Mentorka: Jovana Božičković

Institucija: Beogradska otvorena škola

Važnost prepoznavanja jezičkog seksizma

Sažetak:

U ovom radu se analizira jedan već poznat jezički fenomen koji postoji od kada postoji i jezik. Kroz kontekst istorijskih, kulturoloških i sociolingvističkih pojava i promena sagledava se pozicija žene u društvu, a i njen semantički značaj, ili u ovom slučaju, odsustvo istog.

Ključne reči:

seksizam, mizoginija, istorija, politika, društvo, lingvistika

1. Zašto je žena semantički beznačajna?

Ženski pol, neizostavni deo ljudskog postojanja, entitet bez kojeg život ne bi bio moguć je vekovima, milenijumima unazad bio potlačen i skrajnut na svaki mogući način, žena je (na ovaj ili onaj način) bila podređena muškarcu, jer je muška figura odvajkada predstavljana kao superiorna u odnosu na žensku. Sve ovo je, naravno, stvorilo mizoginiju kao pojam, uz koju jezički seksizam ide rame uz rame, kao glavni njen predstavnik. Uzimajući u obzir da su u prošlosti muškarci bili dominantni na svakom polju, nije ni čudo da su upravo oni imali ekstremno snažan uticaj na razvoj čovečanstva, pa između ostalog, i jezika. Nevezano za religijsku opredeljenost ljudi, nije moguće umanjiti uticaj hrišćanstva i Biblije na globalnom nivou u kojoj se muškarac veliča, a žena kudi. Sve je to jasno vidljivo u polnoj strukturi ličnosti koje i dan-danas predstavljaju suštinu religije. Hrist je glava svim muškarcima, a muškarci su glava ženama, Adam je dao deo svog tela da bi Eva bila stvorena, a Eva je kriva za propast čovečanstva, ovo bi bilo neko najprostije objašnjenje zašto žene danas nose taj pečat prokletstva sa sobom. Bila realna ili fiktivna ličnost, Eva je večni simbol ženske muke koja je dalje za sobom vukla sve što se i danas sreće u društvu, ne samo na polju lingvistike nego i svakodnevno, dok je Adam predstavljen kao žrtva koja prolazi kroz tu čitavu propast sveta za koju on nije ni najmanje odgovoran. Ovakve situacije je sasvim je moguće sresti i danas, tj. sasvim je jasno i očekivano ko upire prst, a ko se nalazi ispred tog prsta. Ali zašto dopuštamo da se to i dalje dešava? Zašto je ženski pol toliko omražen, zašto je većina ikad ičega napisanog, pozitivnog ili negativnog o ženama, uvek napisano iz muške pozicije? Zato što je uticaj muškog pola kroz istoriju apsolutno jasan, zato što žene nisu imale pravo i mogućnost da utiču na svoj položaj, i naravno muškarci koji svoj položaj nisu želeli da menjaju, jer im je ta superiornost odgovarala.

„Odnos muškaraca i žena se, u krajnjoj konsekvenci, strukturira kao odnos kulture prema prirodi. Žena se simbolički poistuvećuje sa prirodom, sagledava se kao bliža prirodi od muškarca, i to u tri aspekta: biološkom, društvenom i psihološkom. Kako se osobenost kulture temelji na činjenici da, u većini slučajeva, ona može da prevaziđe prirodne uslove, onda se kultura shvata kao superiornija od prirode, budući da je u stanju da preobražava, odnosno 'kultiviše' i 'socijalizuje' prirodu. Stoga, simbolički izjednačena sa prirodom, žena se javlja kao objekt koji muškarac, 'kulturni radnik' treba da proceni, obradi, angažuje se i radi na njoj, te prema tome i

da odredi vrednost svog rada kao i vrednost objekta takve svoje delatnosti. Međutim, dvosmisleni položaj žene zbunjuje muškarca. Ona istovremeno pripada obema stranama – po svojim specifičnim prokreativnim funkcijama bliža je prirodi od njega, ali je i sasvim ukorenjena u kulturi kao muškarčeva sudionica i saradnica.” (Antonijević, 2002: 90)

Kao i sve danas, svaki vid segregacije, ničim izazvane mržnje, nepoštovanja, umanjivanja pojedinca, u vidu rasizma, mizoginije, nacionalizma itd. suštinski postoji i teško će biti iskorenjen zato što iskazivanje superiornosti preko naglašavanja inferiornosti drugog pruža lično zadovoljstvo koje se manifestuje kao osećaj pobede, koji ljudi nesumnjivo vole, a kada je to prosto opšteprihvaćeno i postoji kao fenomen toliko dugo, ne iznenađuje ni najmanje da je rok trajanja ovih društvenih okolnosti nepoznat i možda, nažalost, neograničen.

2. Rodno senzitivni jezik – plodotvorno i ubojito

Uzimajući u obzir da je ovaj fenomen do skoro bio skoro neprimetan, nije nimalo čudno to što nije postojala nikakva inicijativa da se to menja. U odsustvu takve inicijative, jednostavno je prirodno to što svaki čovek nesvesno biva učesnik ili svedok u ovoj pojavi. Jezik, kao živa pojava, iz godine u godinu donosi promene, međutim, neke stvari i dalje ostaju netaknute. Normativizacija jezika se ne praktikuje ni po kakvom određenom šablonu, jedino što je učestalo jeste da svaka nova promena izaziva nekakav vid protesta kod jezičkih puritanaca. Srpski jezik je uveo promenu upotrebe službenog jezika, pa su tako nazivi profesija koji su imali nazive isključivo u muškom rodu, dobili svoje parnjake u ženskom rodu. Trebalo bi da u godinama koje dolaze postane potpuno normalno da čujemo i upotrebljavamo reči kao što su: psihološkinja, sutkinja ili sudinica, dekanica ili dekanica itd. Upotreba ovih izraza bi trebalo da postane učestalija u neformalnom govoru da bi normalizovala poziciju žene na polju rada.

Najskorija promena je izazvala lavinu reakcija, kako pozitivnih, tako i negativnih, a reč je o rodno senzitivnom jeziku. Mnogi kažu da promena nije u duhu jezika, neki da je sasvim u redu, a neki su prosto neutralni. A ovaj tip polarizacije postoji i postojaće stalno, među obrazovanim i neobrazovanim svetom, provlačiće se i kroz svakodnevne razgovore, političke i lingvističke rasprave.

„Izbegavanje diskriminacije prema polu je osnovni princip kodifikacije jezičkog izraza u javnoj i službenoj upotrebi.” (Savić, 2002: 76)

„Što je funkcija koju žena obavlja prestižnija, to su očekivanja da se ona oslovljava u muškom rodu sve više podrazumevana. Tako u zvaničnom javnom govoru nemamo dekanke i rektorke, a neretko smo sa skupštinske govornice čuli da se predsednici Skupštine obraća sa „gospođo predsedniče”. Kada kažemo žena saborac umesto saborkinja, ili žena inženjer umesto inženjerka, ta formulacija podseća na formulacije kao što su čovek gušter ili žena zmaj. One nas upućuju na nešto što je neprirodan ili nerealističan spoj. Drugim rečima, ako umesto da kažemo advokatica, kažemo žena/gospođa advokat, sugerišemo nespojivost toga da ista osoba može biti i žena i advokatica.” (Cvetinčanin Knežević, Lalatović, 2019: 17)

Problem s kojom se dalje susrećemo jeste što je uvođenjem novih pravila u jezik ostvarena određena vrsta pobede, ali je to daleko od potpunog osveščivanja, jer učeni ljudi s razvijenim vokabularom mahom neće imati problem s usvajanjem i prihvatanjem novog, makar to i bio proces koji je dugotrajan.

„Gramatičari propišu pravilo koje posle izvesnog vremena daje (očekivane) rezultate, a onda se ti rezultati pripisu prirodi jezika a ne delovanju njihove jezičke politike.” (Savić, 2002: 70)

Problem je i dalje u neformalnom jeziku, svakodnevnoj komunikaciji u kojoj se o ženi govori na ružan način. Normativizacija ima mogućnost da pomogne u otklanjanju ovih nedostataka i nepravdi, međutim, poštovanje norme je sasvim druga stvar, pitanje je koliko je narod spreman da menja svoje navike koje su duboko ukorenjene zarad poštovanja jezičke norme.

3. Kako to bivamo seksisti svaki dan?

Izuzimajući biološke predispozicije, ženski pol je predstavljen kao slabiji. Augmentativi u srpskom jeziku dobro ilustruju ovu situaciju, npr. muškarčina je evidendno pohvala, opisuje kvalitetnog, sposobnog, muževnog čoveka, dok je ženetina nedvosmisleno pokuda, iako je imenica gramatički i prirodno ženskog roda, koristi se kao pejorativ i za muškarce, jer je to neko ko voli previše da priča, tračari, kuka ili zahteva. U svim jezicima postoje mnoge reči koje imaju u sebi ukorenjenu predrasudu koju po automatizmu povezujemo s jednim od dva pola (npr. *feisty* na engleskom). U srpskom jeziku se to najbolje vidi kroz izraze, pa čak i kroz opisivanje stanja, da li je neko nešto uradio, izdržao, podneo kao muško ili kao žensko. Sve što se kroz to opisuje je primetno da je ženski način slab, nemoćan, nesposoban, osetljiv, naporan, a muški moćan, snažan, istaknut, nepokolebljiv itd. Obrasci ponašanja mogu biti negativni u oba slučaja u očima posmatrača isključivo ako se jedan pol ponaša kao suprotan, međutim, ako je muškarcu rečeno da se ponaša kao žena, on je meta uvrede, ali ako je ženi rečeno da se ponaša kao muško, moguće je da je i ona meta uvrede, ali takođe i pohvale, sve u zavisnosti od situacije. Reči usedelica i neženja su sinonimi, jer opisuju odsustvo bračnog partnera kod oba pola, ali dok prva reč ima potpuno negativnu konotaciju, druga baš i nije toliko negativna. U srpskom jeziku postoji zavidna kolekcija žargona koje opisuju promiskuitetne žene, dok za suprotni pol to skoro pa da ne postoji. Takođe, kada su psovke u pitanju, žena je češće objekat u rečenici (kao služba reči u rečenici i kao dehumanizovani objekat). Znajući sve ovo, dodatno je poražavajuće to što ženama psovanje maltene nije dozvoljeno, to je u društvu percipirano kao nešto odvratno, kao nešto što ne dolikuje dami ili bilo kojoj ženi, zanemarujući činjenicu da je to jednostavno izražavanje koje samo nije prikladno u određenim situacijama, a ne zabranjeno ili dozvoljeno jednoj ili drugoj strani populacije. Dakle, žena u većini psovki ne sme čak ni samu sebe da psuje, dok je to potpuno tolerantno kada je druga strana u pitanju.

Kada su u pitanju brakovi i uzimanje ili dodavanje prezimena, muškarac je opet taj koji je u boljoj poziciji, iako su izbori i za jedno i za drugo potpuno isti, društveno je i dalje neprihvatljivo da se „ugasi loza”, da se „muškarac uda” ili da mlada zadrži svoje devojачko prezime. I dalje je većini smešna pojava da mladoženja uzme mladino prezime, iako se dešava, dok je žena uzela ili zadržala svoje, i dalje podređena muškarcu, jer uzimajući biva podređena mužu, a zadržavajući biva podređena ocu. Ovaj fenomen takođe drži ženu u pat poziciji kada je reč o osvajanju nezavisnosti, podređenost je gotovo predodređena, pa onda nije ni čudno što je figura žene posmatrana kao manje vredna ili bezvredna.

Zaključak

Problem postoji i nastaviće da postoji verovatno još dugo, mizoginija je danas postala izuzetno goruća tema, a što se tiče jezičkog seksizma, koji je neodvojiv od mizoginije, trebalo bi ga posebno izučavati i baviti se ovom temom u kontinuitetu. Nevezano za pol, rasu, versko opredeljenje, postojalo je i postojaće onih koji se slažu i koji se ne slažu da svaki vid seksizma treba da prestane da postoji, a ako se eliminiše jezički seksizam, sa svakim ostalim će biti lakše. A niko nije blizu rešavanja problema, jer prvo treba da postanemo osvešćeni da smo deo toga i da to radimo svakodnevno (svesno ili ne), a kada ova tema postane centralni deo razgovora o diskriminacijama, svaka druga vrsta će postati lakše primetna, pa samim tim i lakše eliminisana.

Literatura

Antonijević, D., Batinić, J., Blagojević, M., Bogdanović, M., Dojčinović Nešić, B., Dragičević-Šešić, M., Đurić, D., Jarić, I., Mardešić, I., Marić, R., Miletić, V., Mršević, Z., Nastić, R., Nikolić, L., Nikolić-Ristanović, V., Perović, V., Poznanović, B., Radulović, L., Savić, S., Stevanović, I., Stojanović, S., Tešanović, J., Tomić, Z. & Vidović, M. 2002. Mapiranje mizoginije u Srbiji: Diskursi i prakse. AŽIN. Beograd.

Cvetinčanin Knežević, H. Lalatović, J. 2019. Priručnik za upotrebu rodno osetljivog jezika. Centar za ženske studije. Beograd.

Ćopić, H. 2008. „Žene i jezik” u *Neko je rekao feminizam?*, priredila Adriana Zaharijević, 216–26, Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Beograd.

Huber, A. 2020. „Mizoginija u medijima”. Doktorska dis., Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Student: Stefan Stojanović

Mentor: Nikola Pavlov

Institucija: PeerSpace Network

Funkcionalnost, uloga i značaj decentralizovanih finansija

Sažetak:

Pojam finansija je intuitivno povezan s bankama zbog načina na koji svakodnevno funkcionišemo koristeći njihove usluge: čuvanje sredstava, transfer novca, uzimanja kreditne pozajmice i tome slično. Koristeći pomenute usluge, upravljanje novcem se centralizuje. Posrednik u svakoj finansijskoj usluzi je banka koja svoje usluge naplaćuje i uz to otežava prenos novca iz države u državu. Decentralizovane finansije predstavljaju novi ugao sagledavanja prirode tradicionalnog sistema finansija i pokušaj da se kontrola nad novcem učini lakšom i transparentnijom uz pomoć inovativnih tehnologija.

Ključne reči:

DeFi, kriptovalute, decentralizovane finansije, blokčejn

1. Uvod

Decentralizovane finansije (DeFi) su brzorastući sektor u svetu kriptovaluta. One pružaju niz finansijskih proizvoda i usluga sličnih onima koje se nalaze u tradicionalnom centralizovanom finansiranju, ali sa ključnom razlikom da su decentralizovani, odnosno da ne postoji posredni entitet prilikom razmene novca poput banaka (Aigner, 2021). DeFi funkcioniše na tehnologijama blokčejna, koje omogućavaju kreiranje pametnih ugovora i izvršavanje transakcija bez potrebe za posrednicima (Hugo i Stanislas, 2022). Ova decentralizovana priroda DeFi omogućava veću transparentnost, sigurnost i dostupnost.

Jedna od glavnih prednosti DeFi-a je sposobnost smanjenja troškova transakcija i upravljanja digitalnom imovinom (Hugo i Stanislas, 2022). Eliminisanjem potrebe za posrednicima, kao što su banke ili brokerske kuće, DeFi omogućava korisnicima direktnu interakciju s blokčejnom i obavljanje finansijskih transakcija po nižoj ceni. Ovo može biti posebno korisno za korisnike u regionima koji nemaju dovoljno razvijenu infrastrukturu ili adekvatne bankovne usluge (Aigner, 2021).

Osim toga, DeFi nudi mogućnosti pojedincima da pozajmljuju i investiraju u decentralizovane investicione instrumente, poput kriptovaluta. Ovo otvara nove puteve za investitore da diverzifikuju svoje portfolije i potencijalno ostvare veće margine, nego pri tradicionalnom načinu investiranja. Ulaganje u DeFi, pored pomenutih prednosti, donosi posebne rizike. Priroda decentralizovanih finansija podrazumeva nepostojanje centralne vlasti ili regulatornog tela koje nadgleda tržište, što može povećati ranjivost, odnosno verovatnoću prevara i hakovanja. Stoga je ključno da investitori pažljivo procene rizike i primene odgovarajuće strategije upravljanja rizicima (Hugo i Stanislas, 2022). S druge strane, način na koji funkcioniše DeFi izaziva tradicionalni finansijski sistem i remeti ulogu posrednika (Aigner, 2021); što ima potencijal da

preoblikuje tržište i način na koji se pružaju finansijske usluge, kao i da demokratizuje finansijski sistem pružanjem jednakih mogućnosti svim učesnicima (Hugo i Stanislas, 2022).

Rast i usvajanje decentralizovanih finansija nisu bez izazova. Regulativni okviri i zakonski obrasci su još uvek u procesu definisanja i potrebne su jasne smernice kako bi se osigurala zaštita investitora, odnosno korisnika i stabilnost tržišta (Aigner, 2021). Pri takvim okolnostima otežano je rešavanje problema poput prevara, pranja novca i manipulacije tržištem (Hugo i Stanislas, 2022). Stoga je ključno da regulatorne agencije i istraživači sarađuju i razvijaju odgovarajuće okvire za rešavanje ovih izazova.

Rad je sastoji iz tri dela. Prvi deo razmatra ulogu decentralizovanih finansija kroz različitost centralizovanog i decentralizovanog finansijskog sistema. U sledećem delu, obrađuje se funkcionalnost decentralizovanih finansija uz predstavljanje *aave* i *uniswap* protokola. Treći, završni deo iznosi izazove i rizike pri korišćenju decentralizovanih tehnologija.

2. Uloga decentralizovanih finansija

Tradicionalne i decentralizovane finansije su dva različita pristupa svetu finansija, svaki sa svojim karakteristikama i ishodima. Tradicionalne finansije se odnose na konvencionalni finansijski sistem koji funkcioniše putem centralizovanih institucija kao što su brokerske firme, regulatorna tela ili banke (John, Yadav i Soni, 2023). Ovaj sistem se oslanja na posrednike kako bi olakšao transakcije, sprovodio regulative i pružao finansijske usluge pojedincima i kompanijama.

Jedna od ključnih razlika je nivo kontrole i vlasništva. Domen tradicionalnih finansija se oslanja na centralizovane institucije, kako bi upravljale sredstvima. Pri ovakvom vidu upravljanja, zapravo nije sam novac u vlasništvu korisnika. Suprotno tome, DeFi korisnicima omogućava potpunu kontrolu i vlasništvo nad njihovim fondovima putem upotrebe privatnih ključeva i pametnih ugovora (John, Yadav i Soni, 2023). Ovo pruža pojedincima veću autonomiju i eliminiše potrebu da trećim licima povere svoja sredstva.

Još jedna razlika leži u dostupnosti i inkluzivnosti ova dva sistema. Tradicionalne finansije često zahtevaju od pojedinaca da ispune određene kriterijume, poput kreditne sposobnosti ili geografske lokacije, kako bi pristupili finansijskim uslugama. DeFi, s druge strane, ima za cilj pružanje finansijskih usluga svakome ko ima internet konekciju, bez obzira na njihovu lokaciju, imovinsko stanje pa čak i zaposlenje (John, Yadav i Soni, 2023). Ovo ima potencijal da značajno proširi finansijsku inkluziju i osnaži pojedince koji su ranije bili isključeni iz tradicionalnog finansijskog sistema.

Oba sistema imaju svoje prednosti i ograničenja. Tradicionalne finansije imaju dobro uspostavljenu infrastrukturu, regulatorne okvire i širok spektar finansijskih proizvoda i usluga. Značajna prednost ugleda se i u poverenju i poznanstvu koje su pojedinci i institucije u okviru tradicionalnog sistema razvili. DeFi je još uvek relativno nova i brzorastuća oblast. Iako nudi brojne prednosti, poput nižih troškova, veće dostupnosti i transparentnosti, suočava se i sa izazovima u vezi sa skalabilnošću, bezbednošću i regulatornom usaglašenošću (John, Yadav i Soni, 2023).

Obim novca koji je trenutno „zaključan“ unutar decentralizovanih berzi, dinamična je i konstantno promenljiva cifra. Ukupna vrednost „zaključana“ (TVL – *Total Value Locked*) u decentralizovanim berzama odnosi se na količinu kriptovaluta ili sredstava koja se trenutno drže

i koriste unutar DeFi ekosistema ili određenog blokčejna. Ova cifra predstavlja nivo aktivnosti i likvidnosti. Međutim, totalna „zaključana” vrednost jedne decentralizovane menjačnice ili blokčejna, može značajno varirati u zavisnosti od tržišnih uslova, ponašanja korisnika i performansi pojedinih decentralizovanih berzi. Stoga je važno koristiti ažurirane izvore podataka ili platforme za analizu tržišta kako bi se dobile najtačnije i najnovije informacije o obimu novca.

3. Funkcionalnosti decentralizovanih finansija

Decentralizovane finansije koriste tehnologiju blokčejna i pametne ugovore kako bi stvorile alternativnu i otvorenu finansijsku infrastrukturu. Blokčejn je pre svega tehnologija koja služi kao decentralizovana i distribuirana knjiga računa koja beleži sve transakcije i interakcije unutar jedne mreže. Ona osigurava integritet finansijskog sistema pružajući neizmenjiv zapis svih transakcija. Decentralizovana priroda blokčejna znači da nijedan pojedinačni entitet nema kontrolu nad mrežom, čime postaje otporan na cenzuru i manipulaciju (Schär, 2021). Rezultat pomenutog ponašanja poboljšava sigurnost i pouzdanost bilo koje aplikacije napravljene na blokčejnu. Bitno je razumeti da ne postoji samo jedan blokčejn, već više njih poput: Ethereum, Avalanche, Polygon i drugih.

Konkretno, koristi se za kreiranje različitih finansijskih proizvoda i usluga. To uključuje decentralizovane berze, platforme za pozajmljivanje i zaduživanje, blokčejn derivate i protokole za upravljanje digitalnom imovinom. Razvoj finansijskih alata moguć je zahvaljujući pametnim ugovorima koji su samoizvršavajući delovi koda. Implementiraju se na blokčejnu direktno, automatski izvršavaju i verifikuju tačnost transakcije bez potrebe za posrednicima. Oni omogućavaju automatizaciju finansijskih procesa, osiguravajući da se transakcije izvršavaju na kriptografski siguran način. Pametni ugovori takođe pružaju transparentnost, pošto je kod završne transakcije vidljiv javno putem blokčejna, što doprinosi većem poverenju i odgovornosti (Schär, 2021). Među pionirima koji koriste tehnologije decentralizovanih finansija nalaze se *aave* i *uniswap* protokoli.

3.1. Aave protokol

Aave protokol je platforma za pozajmljivanje i zaduživanje koja je pokrenuta na Ethereum blokčejnu. Omogućava korisnicima da pozajmljuju i zadužuju raznovrsne kriptovalute bez potrebe za posrednicima. *Aave* ima cilj da pruži efikasniji i inkluzivniji finansijski sistem korišćenjem prednosti decentralizovanih finansija.

Jedna od ključnih karakteristika *Aave* protokola je upotreba pametnih ugovora kako bi se olakšale aktivnosti pozajmljivanja i zaduživanja. Korisnici mogu da daju depozit u kriptovalutama u fondove likvidnosti (*Liquidity Pools*), koji su, zapravo, algoritamski napravljeni segmenti koda, koje su zatim dostupne za zaduživanje drugim korisnicima. Kamatne stope za zaduživanje se algoritamski određuju na osnovu dinamike ponude i potražnje unutar platforme. Na primer, ukoliko je stopa pozajmljivanja eth (Ethereum) tokena velika, potencijalni dobitak, ukoliko zadužimo eth token, raste. Ovo omogućava dinamične i tržišno vođene kamatne stope, pružajući efikasnije i transparentno tržište pozajmljivanja.

Aave uključuje jedinstvenu funkcionalnost pod nazivom aToken. Kada korisnici deponuju svoje kriptovalute u *aave* protokolu, dobijaju odgovarajuću količinu aTokena, koji predstavljaju njihov udeo u likvidnom fondu. Ovi aTokeni akumuliraju kamatu u realnom vremenu, omogućavajući

korisnicima da pasivno zarađuju na svojim deponovanim sredstvima. Korisnici mogu u svakom trenutku zameniti svoje aTokene kako bi povratili svoja originalno deponovana sredstva, zajedno sa akumuliranom kamatom. Vredno je napomenuti da je *aave* protokol stekao značajnu popularnost unutar DeFi prostora Totalna „zaključana” vrednost ovog protokola 28. avgusta 2023. godine, iznosi 4.532 milijardi dolara.¹

3.2. Uniswap Protokol

Jedan od začetnika decentralizovanih finansija, *Uniswap* protokol, jeste decentralizovana menjačnica koja je takođe pokrenuta na Ethereum blokčejnu. Omogućava korisnicima da trguju kriptovalutama direktno iz svojih digitalnih novčanika. Uniswap je dizajniran da pruži likvidnost decentralizovanom ekosistemu finansija omogućavajući korisnicima da razmenjuju tokene jedni između drugih (Ozili, 2022).

Ključna karakteristika *uniswap*-a je njegovo automatsko stvaranje tržišta prilikom kojeg botovi (softverski roboti) na određeni način upotrebljavaju fondove likvidnosti. Pružaoci likvidnosti deponuju parove tokena u fondove, a algoritam pametnog ugovora automatski određuje kurs razmene na osnovu odnosa tokena u fondu (Ozili, 2022).

Uniswap radi na konstantnoj formuli za stvaranje tržišnog proizvoda, poznatoj kao konstanta proizvoda ili „ $x*y=k$ ” formula. Ova formula osigurava da proizvod količina dva tokena u bazenu likvidnosti ostane konstantan, što pomaže u održavanju stabilnog i efikasnog tržišta (Ozili, 2022). Kada korisnik želi da obavi trgovinu, on interaguje s pametnim ugovorom *uniswap*-a, koji izračunava odgovarajući kurs razmene na osnovu dostupne likvidnosti u bazenu.

Uniswap je stekao značajnu popularnost u okviru decentralizovanog ekosistema finansija zbog svoje jednostavnosti, dostupnosti i prirode otvorenog pristupa. Svako može postati pružalac likvidnosti deponovanjem tokena u fond likvidnosti i zarađivati naknade proporcionalno svojem udelu u bazenu (Ozili, 2022). Ovo podstiče korisnike da obezbeđuju likvidnost i pomaže u osiguranju dostupnosti tokena za trgovinu.

Pružanje decentralizovanog i efikasnog mehanizma za trgovanje nosi sa sobom rizike. Nedostatak knjiga naloga i centralizovane kontrole znači da cene na *uniswap*-u mogu biti drugačije od cena na centralizovanim berzama, što može dovesti do potencijalnih arbitražnih prilika, odnosno ostvarivanje zarade u cenovnoj razlici tokena.

---

¹ Podaci prema informacijama dostupnim na <https://defillama.com/protocol/aave>

Osim toga, promenljivost vrednosti kripto valuta ili tokena i privremeni gubitak povezani s pružanjem likvidnosti u *uniswap* fondovima mogu uticati na profitabilnost pružaoca likvidnosti (Ozili, 2022). Totalna „zaključana“ vrednost ovog protokola 28. avgusta 2023. godine, iznosi 3.342 milijarde dolara.²

4. Izazovi i rizici DeFi-ja

Decentralizovane finansije su privukle značajnu pažnju i popularnost, ali takođe nose sa sobom izazove i rizike. Potencijalno najveći sigurnosni rizik su ranjivosti pametnih ugovora, što može dovesti do narušavanja sigurnosti i finansijskih gubitaka. Ako ovi ugovori nisu pravilno pregledani ili testirani, mogu sadržavati greške u kodiranju ili ranjivosti koje mogu biti iskorišćene od strane zlonamernih aktera (Chen, Li, Luo i Zhang, 2017.).

Nekoliko istraživanja je istaklo prisustvo ranjivosti pametnih ugovora i potencijalne rizike koje one nose. Ove ranjivosti uključuju probleme kao što su napadi koji zavise od redosleda transakcija i nepravilnih validacija ulaza (Mou, Coblenz i Aldrich, 2021). Iskorišćavanje ovih ranjivosti može rezultirati gubitkom ili krađom sredstava, kao što smo videli u slučaju protokola pod nazivom *curve.finance*, gde je pronađena ranjivost u samom jeziku pametnog ugovora, koja je omogućila hakerima da isprazne fondove likvidnosti u približnoj vrednosti od 70 miliona dolara.

Brzi rast i usvajanje DeFi sektora doveli su do izazova skalabilnosti. Kako sve više korisnika učestvuje u protokolima, tražnja za transakcijama i interakcijama na blokčejnu se povećava, što dovodi do zagušenja i viših taksa za transakcije. Ovo može uticati na korisničko iskustvo i ukupnu efikasnost DeFi ekosistema (Soto-Valero, 2022).

Kompleksnost protokola i međusobna povezanost različitih aplikacija unutar decentralizovanog ekosistema mogu stvoriti sistemski rizik. Ranjivost ili neuspeh u jednom protokolu mogu imati kaskadne efekte na druge protokole, potencijalno dovodeći do široko rasprostranjenih finansijskih gubitaka (Krishnan, 2023).

Da bi se ublažili ovi rizici, preduzimaju se različiti napori kako bi se unapredila sigurnost i otpornost DeFi sektora. To uključuje temeljne preglede i sigurnosne procene pametnih ugovora, implementaciju najboljih praksi za sigurno kodiranje i razvoj decentralizovanih modela upravljanja kako bi se rešavali problemi i vršile nadogradnje protokola.

---

² Podaci prema informacijama dostupnim na <https://defillama.com/protocol/uniswap>

5. Zaključak

Iako decentralizovane finansije mogu pružiti brojne prednosti kao što su širenje finansijske inkluzije, podsticanje inovacija bez potrebe za posrednicima, osiguravanje nepromenljivosti transakcija, otpornost na cenzuru i jeftinije međunarodne transfere, takođe nosi ozbiljne izazove. One imaju potencijal da podrivaju tradicionalne oblike odgovornosti i smanjuje efikasnost tradicionalne finansijske regulative i sprovođenja. S obzirom na to da se prioritet daje odsustvu posrednika i decentralizaciji kako bi osnažila pojedince, suočava se sa značajnim poteškoćama kao što su: manipulacija tržištem, iskrivljeni podsticaji, prekomerna kratkoročnost, podsticanje piramidalnih šema i izazovi pranja novca. Takođe, decentralizovane finansije nose ozbiljne zabrinutosti kao što su veći potencijal za prevaru, sajber napade i probleme upravljanja decentralizovanom finansijom.

Ovi izazovi mogu ograničiti potencijal decentralizovane finansije i zahtevaju pažljivo razmatranje i rešavanje. Istraživanja pokazuju da postoje i mogućnosti za prevazilaženje ovih izazova. Na primer, istraživanje pokazuje da lokalno finansiranje može imati povoljan uticaj na produktivnost obrazovnih institucija (Bishop & Wößmann, 2004).

Finansije u decentralizovanom ekosistemu predstavljaju inovativan pristup koji može doneti brojne prednosti i da bi se iskoristile iste, potrebno je pažljivo razmotriti i rešiti izazove kao što su: manipulacija tržištem, iskrivljeni podsticaji i problemi pranja novca. Takođe, potrebno je uspostaviti adekvatne mehanizme regulacije i sprovođenja kako bi se očuvala odgovornost i efikasnost finansijskog sistema.

Literatura

Ozili, P. (2022). Decentralized finance research and developments around the world. *Journal of Banking and Financial Technology*, 6(2), 117–133. <https://doi.org/10.1007/s42786-022-00044-x>

Ozili, P.K. (2022), "Decentralised Finance and Cryptocurrency Activity in Africa", Grima, S., Özen, E. and Boz, H. (Ed.) *The New Digital Era: Digitalisation, Emerging Risks and Opportunities (Contemporary Studies in Economic and Financial Analysis, Vol. 109A)*, Emerald Publishing Limited, Bingley, pp. 3-11. <https://doi.org/10.1108/S1569-37592022000109A001>

Aigner, A. (2021). Uniswap: impermanent loss and risk profile of a liquidity provider. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3872531>

Hugo, I. and Stanislas, d. (2022). Managing risk in defi portfolios. <https://doi.org/10.48550/arxiv.2205.14699>

John, F., Yadav, K., and Soni, M. (2023). Decentralized finance: a review of the current landscape and future opportunities. *International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology*, 11(4), 3231–3236. <https://doi.org/10.22214/ijraset.2023.50743>

Schär, F. (2021). Decentralized finance: on blockchain- and smart contract-based financial markets. *Review*, 103(2). <https://doi.org/10.20955/r.103.153-74>

Aave Protocol Whitepaper (2020)

[https://github.com/aave/aave-protocol/blob/master/docs/Aave Protocol Whitepaper v1 0.pdf](https://github.com/aave/aave-protocol/blob/master/docs/Aave%20Protocol%20Whitepaper%20v1%200.pdf)

Pristupljeno: 24. 8. 2023.

Chainalysis Team (2023). Vulnerability in Curve Finance Vyper Code Leads to Multi-Million Dollar Hack Affecting Several Liquidity Pools [UPDATED 8/8/23]. Chainalysis.

<https://www.chainalysis.com/blog/curve-finance-liquidity-pool-hack/>

Pristupljeno na: 31. 8. 2023.

Chen, T., Li, X., Luo, X., & Zhang, X. (2017). Under-optimized smart contracts devour your money. 2017 IEEE 24th International Conference on Software Analysis, Evolution and Reengineering (SANER).

<https://doi.org/10.1109/saner.2017.7884650>

Mou, T., Coblenz, M., & Aldrich, J. (2021). An empirical study of protocols in smart contracts.

<https://doi.org/10.48550/arxiv.2110.08983>

Soto-Valero, C., Monperrus, M., & Baudry, B. (2022). The multibillion dollar software supply chain of ethereum.. <https://doi.org/10.48550/arxiv.2202.07029>

Krishnan, E.R.(2023). Understanding Decentralized Finance (DeFi) and how it's changing the Global Financial Landscape. In P.K. Paul, S. Sharma, E. Roy Krishnan (Eds.), Advances in Business Informatics empowered by AI & Intelligent Systems (pp 20-33). CSMFL Publications.

<https://dx.doi.org/10.46679/978819573220302>

Bishop, J. H. and Wößmann, L. (2004). Institutional effects in a simple model of educational production. Education Economics, 12(1), 17–38.

<https://doi.org/10.1080/0964529042000193934>

Studentkinja: Teodora Vukašinić

Mentorka: prof. Nataša B. Petrović

Institucija: Fakultet organizacionih nauka

Razvoj digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih u Srbiji

Sažetak:

Napredak tehnologije označio je ekspanziju digitalnih praksi u obavljanju gotovo svih poslovnih aktivnosti, međutim, razvoj ovih aktivnosti se nemalo puta dešavaju nauštrb prirodnih resursa. Zelene prakse su postale esencijalne u savremenom poslovnom okruženju, a cilj im je da obuče zaposlene da obavljaju svoje radne aktivnosti na način koji nema negativne posledice po životnu sredinu. Predmet ovog rada se zasniva na istraživanju digitalnih i zelenih kompetencija kod zaposlenih u Srbiji. Cilj rada se zasniva na ispitivanju digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih u Srbiji u svrhu mapiranja trenutnog stanja i predlaganja mogućnosti za unapređenje ovih praksi. Osnovno polazište ovog istraživanja se zasniva na pretpostavci da zaposleni imaju tendenciju da unaprede svoje digitalne i zelene kompetencije, ali da njihovi poslodavci, odnosno kompanije, ne pridaju značaj koji je neophodan za razvoj istih. Rad je ukazao na teorijske koncepte savremenih digitalnih trendova i nove stvarnosti poslovanja u savremenom društvu. Pored toga je pažnja usmerena na izazove u načelnom poštovanju principa održivosti od strane zaposlenih i kompanija. Rezultati potvrđuju uspostavljenu hipotezu, na osnovu koje su pružene svojevrstne preporuke za unapređenje razvoja digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih u Srbiji.

Ključne reči:

digitalna tehnologija, digitalne kompetencije, zelene kompetencije, održivost, savremeno poslovanje

1. Uvod

Razvoj digitalnih i zelenih kompetencija kod zaposlenih u poslednjim godinama postaje sve zastupljeniji imajući u vidu razvoj digitalnog društva i neophodnosti unapređenja zelenih kompetencija. Napredak tehnologije označio je ekspanziju digitalnih praksi u obavljanju gotovo svih poslovnih aktivnosti, međutim, razvoj ovih aktivnosti se nemalo puta dešavaju nauštrb prirodnih resursa. U svrhu sprečavanja eksploatacije prirodnih resursa i postizanja Ciljeva održivog razvoja Ujedinjenih nacija, a koji se sprovode na globalnom nivou u cilju prevazilaženja važnih razvojnih izazova u kontekstu čovekovog života i njegovog okruženja. Reč je o sedamnaest ciljeva koje je ova međunarodna organizacija uspostavila radi unapređenja čovekovog života, zadovoljavajući njegove osnovne potrebe, kao i potrebe njegovog okruženja i pristojan život i izbegavajući sve poteškoće koje onemogućavaju normalan život populacije. Shodno navedenom, neophodno je raditi na unapređenju zelenih kompetencija zaposlenih u okviru digitalnog radnog okruženja i veština koje se u njemu implementiraju. Zelene prakse su postale ključne u savremenom poslovnom okruženju, a cilj im je da obuče zaposlene da obavljaju svoje radne aktivnosti na način koji nema negativne posledice po životnu sredinu.

Pored toga, važno je raditi na razvoju digitalnih kompetencija, znanja i veština koje su postale primarni zahtev inkorporiranja na savremenom, konkurentnom tržištu rada. Iz navedenog razloga, zelene kompetencije zaposlenih postaju primarne veštine koje bi trebalo negovati u savremenom radnom okruženju koje koegzistira s razvojem digitalnih tehnologija.

Predmet ovog rada se zasniva na istraživanju digitalnih i zelenih kompetencija kod zaposlenih u Srbiji. **Cilj rada** je usmeren ka analizi digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih u Srbiji u svrhu mapiranja trenutnog stanja i predlaganja mogućnosti za unapređenje ovih praksi, koji će biti realizovan metodom anketnog upitnika. Osnovno polazište ovog istraživanja se zasniva na **pretpostavci** da zaposleni imaju tendenciju da unaprede svoje digitalne i zelene kompetencije, ali da njihovi poslodavci, odnosno kompanije, ne pridaju značaj koji je neophodan za razvoj istih. Sa ciljem da se što podobnije odgovori na pitanje razvijenosti digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih u Srbiji, rad je podeljen na nekoliko poglavlja koji prevashodno teorijski, a potom i empirijski, pružaju svoj doprinos u oblastima digitalnog, zelenog i održivog poslovanja zaposlenih, s posebnim osvrtom na zaposlene u Srbiji. U okviru teorijske konceptualizacije su predstavljeni pojedini trendovi digitalnog poslovnog okruženja, kao i prakse održivosti u savremenom poslovanju. Potom je pažnja usmerena na razvoj digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih u Srbiji predstavljajući metodologiju istraživanja i analizu rezultata. Ovaj rad se može iskoristiti u svrhe identifikacije tekućeg stanja razvijenosti digitalnih i zelenih kompetencija, kao i mogućnostima unapređenja istih.

2. Teorijski okvir

Teorijski okvir ovog rada sastoji se od osnovnih postulata koji treba da pruže širi spektar proučavanja digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih. Prevashodno je u ovom odeljku pažnja usmerena na trendove digitalnog poslovnog okruženja, a potom i održivosti u savremenom poslovanju. Oslonac je na studijama i postojećim istraživanjima čiji su autori imali istovetan ili sličan predmet istraživanja – digitalne i zelene kompetencije zaposlenih, odnosno digitalno i zeleno poslovno okruženje i poslovne prakse.

2.1. Trendovi digitalnog poslovnog okruženja zaposlenih

Digitalna evolucija donela je sa sobom značajan broj trendova koji u okviru radnog okruženja postaju novi standardi. Radna mesta i generalno radna okruženja, postala su inkubatori vrednosti kao što su: fleksibilnost, agilnost, digitalne transformacije, napredak, adaptivnost, kompetencija i mnoge druge (Pereira & Romero, 2017, pp. 1206; 1211–1214). Novonastali trendovi javljaju se usled promene radnog okruženja koje pred učesnike na tržištu rada, kako na strani zaposlenih tako i na strani poslodavaca, postavljaju brojne izazove i zadatke. Dolazi do znatno šireg digitalno tehnološkog pejzaža radnog prostora i uslova u kojima zaposleni obavljaju svoje radne aktivnosti. U svrhu povećanja produktivnosti i podsticanja iskustva zaposlenih, kompanije su motivisane da redefinišu i redizajniraju radna mesta koja bi sada trebalo da budu u korak s poslednjim digitalnim trendovima (Hämäläinen, Lanz, & Koskinen, 2018, pp. 25–30).

Digitalni trendovi u radnom okruženju postavili su nove standarde za uspostavljanjem balansa na relaciji zaposleni–poslodavac, ali i ravnoteže između kompanija i klijenata (Carnevale & Hatak, 2020, pp. 183–187). Kako bi se obe ravnoteže održale, neophodno je poznavanje i kontinuirano praćenje digitalnih trendova i rešenja koja se konstantno pojavljuju na tržištu, kako bi potrebe svih strana bile zadovoljene. Klijenti imaju nove zahteve i preferencije za koje očekuju

da budu ostvareni, a kompanije moraju da odgovore na iste uz pomoć svoje kompetentne radne snage. Usled pojave novih zahteva na tržištu, s više različitih strana, na kompanijama i poslodavcima je izazovan zadatak, a to je da obezbede adekvatnu produktivnost zaposlenih, osiguravajući im sinergiju naprednog digitalnog radnog okruženja i motivišućih uslova za rad (Schwertner, 2017, pp. 388–390).

U nastavku je navedeno nekoliko novih trendova koji se praktikuju u savremenom digitalnom radnom okruženju (Bleicher & Stanley, 2017, pp. 64–65), (Malik, Tripathi, Kar, & Gupta, 2021, pp. 334; 350–354), (Choudhury, Foroughi, & Larson, 2021, pp. 660–671):

- Rad na daljinu ili hibridni model rada;
- Veštačka inteligencija i automatizacija;
- Optimizacija vremena i troškova;
- Digitalni alati;
- Internet nesigurnost i potreba za osiguranjem sigurnosti;
- Fleksibilnost i agilnost.

Nakon pandemije, veliki udeo kompanija zadržao je ovaj model rada ili formirao hibridne modele kao svojevrsne kombinacije rada od kuće i/ili kancelarije. Postoje istraživanja koja ukazuju da se produktivnost radnika povećala kada su obavljali svoj posao od kuće, ali i ona koja ističu zabrinjavajući nivo otuđenja timova ukoliko nisu fizički prisutni u zajedničkoj interakciji i komunikaciji.

Automatizacija rada uz veštačku inteligenciju je neophodna kako bi se određeni delovi zadataka obavljali brže, tačnije i efikasnije, a veštačka inteligencija igra značajnu ulogu u ovim poduhvatima. Saglasno tome, optimizacija vremena i troškova su oduvek, a posebno tokom finansijski kriznog perioda, kao nikada pre, postali ključni faktori ekonomičnog postizanja ciljeva kompanija.

Ekspanzija mnogih digitalnih alata javlja se usled potrebe za donošenjem efikasnih rešenja, uz minimiziranje mogućnosti greške i redukovanja rizika. U različitim poslovnim praksama javljaju se mnogi digitalni alati, platforme i aplikacije koji umnogome olakšavaju posao zaposlenih, kako na domaćem, tako i na inostranom tržištu rada.

Širenje spektra digitalnih mogućnosti i stvaranje novih digitalnih rešenja, kao i sve veća upotreba digitalnih postignuća, istovremeno je prouzrokovala internet nesigurnosti i ugrožavanje lične i kompanijske bezbednosti.

U novom digitalnom radnom okruženju, pred zaposlene su uspostavljeni mnogi trendovi, očekivanja, zahtevi i drugi elementi na koje oni moraju da uspešno odgovore ukoliko žele da obezbede svoju konkurentnost na tržištu rada. Fleksibilnost i agilnost kao mogućnosti brzog i lakog prilagođavanja novonastalim uslovima esencijalni su za svakog zaposlenog ponaosob.

2.2. Izazovi održivosti u savremenom poslovanju zaposlenih

Kompanije i vlasnici malih i srednjih biznisa su danas svesni izazova s kojima se suočavaju u savremenom poslovanju, a koji se tiču pitanja održivosti i ugrožavanja životne sredine. Ponašanje zaposlenih zavisi od korporativnog ponašanja i poslovne kulture koja se zasniva zajedničkom delovanju internog i eksternog okruženja kompanije. Samim tim, kompanije moraju na nivou korporativne kulture uvesti pomenute oblike ponašanja, kako bi preneli iste na zaposlene (Pellegrini, Rizzi, & Frey, 2018, p. 1223).

Uvođenjem zelenih praksi, hijerarhijski će se preneti vrednosti kompanije i način razmišljanja zaposlenih u pravcu očuvanja životne sredine (Batista & Francisco, 2018, p. 226). Kompanije su svesne činjenice da se njihova tržišta oslanjaju na zelene društvene i ekološke sisteme, dok istovremeno imaju u vidu i negativne efekte koje njihova proizvodnja ima po ekosistem. Postoji značajan broj izazova s kojima se kompanije i zaposleni zajedno suočavaju u primeni zelenih praksi radi efikasnijeg očuvanja prirodnih resursa, a u predstojećih nekoliko redova navedeno je nekoliko ključnih poteškoća (Camilleri, 2017, pp. 60–62), (Soderstrom & Weber, 2020, pp. 228–231), (Kazancoglu, Sagnak, Kumar Mangla, & Kazancoglu, 2021, pp. 592–595):

- Klimatske promene i javna politika;
- Povećanje nezaposlenosti i siromaštvo;
- Nedovoljna transparentnost lanca snabdevanja;
- Principi kružne ekonomije;
- Društvene nejednakosti;
- Neinformisanost zaposlenih i saradnika kompanija o zelenim praksama i mnogi drugi.

Klimatske promene su posledica nedovoljne brige o prirodnom okruženju i kompanije bi trebalo da nastoje da edukuju svoje zaposlene i usmeravaju ih ka etičnom postupanju prema prirodnim resursima. Javna politika ovde može igrati značajnu ulogu u smislu podsticanja privrednih učesnika u korporativnim aktivnostima kojima se štiti prirodna svojina.

Povećanje stopa nezaposlenih, posebno kod mladih, prouzrokuje povećanje siromaštva, kao i smanjenje nivoa finansijske nezavisnosti (ILO 2022). Nezaposleni se suočavaju s materijalnom nesigurnošću koja utiče na različite načine na socijalno isključenje pojedinaca iz brojnih oblika društvenog sistema.

Kada je u pitanju transparentnost lanca snabdevanja, moguće je stvoriti održivu kompaniju ukoliko je ona spremna da prikaže detaljan pregled životnog ciklusa proizvoda od pribavljanja sirovina do isporučivanja proizvoda krajnjem potrošaču. Uspostavljanje poverenja u preduzeća se može postići kroz ovaj vid lanca transparentnosti, odnosno kroz zadovoljenje potrebe za tačnim, preciznim i potpunim podacima o poslovanju kompanije.

Poslovni model kao što je cirkularna ekonomija se zasniva na upotrebi svih materijala i sirovina u procesu proizvodnje, odnosno njihovom zadržavanju u istoj. Sa ciljem da obnovi prirodne sisteme, smanji otpad i zagađenje, kompanije implementiraju cirkularnu ekonomiju u svoj proizvodni proces. Kompanije bi samoinicijativno trebalo da rade na svojim politikama poslovanja, proizvodnje i načinima putem kojih mogu da doprinesu očuvanju biodiverziteta.

Razlike zasnovane na rasnoj, nacionalnoj, etničkoj, seksualnoj, religijskoj i bilo kojoj drugoj osnovi postale su istaknuta tema za razgovore i konkretne korporativne prakse koje se bore protiv istih. Savremeno poslovanje je bazirano na izričitoj zabrani diskriminacije u svim oblicima koja se ne odnosi samo na korporativne prakse, već se uspostavlja kao temelj na kojem je izgrađeno radno pravo. Cilj je omogućiti svim zaposlenima prijatno radno okruženje i istovetne uslove za rad koji nisu praćeni nikakvim oblikom diskriminacije prema ma kojoj osnovi.

Poseban izazov u neadekvatnoj ili nedovoljnoj primeni zelenih praksi zaposlenih jeste što nisu dovoljno edukovani o istima. Za početak je važno postići mapiranje i kategorizaciju prioriteta u pogledu obavljanja zelenih praksi, a potom edukaciju i obučavanje koji podrazumevaju načine putem kojih će se one sprovesti kod zaposlenih.

3. Razvoj digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih u Srbiji

Potreba za razvojem digitalnih i zelenih kompetencija zastupljena je na globalnom nivou, te Srbija nije izuzetak. Ekspanzija digitalne tehnologije uočena je na svetskom planu, što iziskuje potrebu za implementiranjem zelenih aktivnosti, veština i znanja u datoj oblasti. Akademski i profesionalni krugovi ulažu značajne napore da se digitalne kompetencije prilagode širokim društvenim slojevima, a posebno zaposlenima koji zavise od istih. Digitalne veštine su danas neizostavni faktor gotovo svih kompanija, tako da se zaposlenima mora obezbediti adekvatna obuka. U predstojećih nekoliko strana se nalaze rezultati istraživanja digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih na nivou Srbije.

3.1. Metodologija

U cilju istraživanja digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih u Srbiji, sprovedeno je onlajn anketno istraživanje na nivou teritorije Srbije, a ispitivani su pripadnici različitih starosnih grupa i zanimanja: koliko su upućeni u digitalne i zelene kompetencije, odnosno da li kompanije u kojima su zaposleni sprovode prakse radi unapređenja ovih veština. Istraživanje je sprovedeno tokom maja 2023. godine putem anketnog upitnika koji je popunio 131 ispitanik, a podeljen je onlajn, putem interneta na relevantnim platformama. Upitnik se sastojao od trinaest pitanja koja su podeljena na grupu socio-demografskih karakteristika, dok se druga grupa pitanja usmerava na osnovne informacije o radnom mestu i preduzeću u kojem ispitanici rade. Zatim, postavljena su i pitanja o digitalnim i zelenim kompetencijama. Socio-demografska pitanja podrazumevaju pol, godine starosti, stepen obrazovanja ili stručnu spremu, kao i starosnu dob ispitanika.

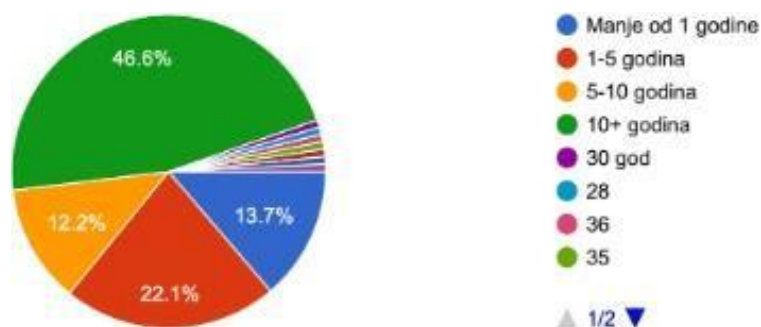

3.2. Analiza rezultata istraživanja

Socio-demografski podaci ispitanika odnose se na pol, starosnu dob i stručnu spremu. Od 131 ispitanika koji je popunio upitnik, 53,4% je ženskog pola, a ostatak od 46,6% pripada muškom polu. Najveći udeo ispitanika od 45% pripada starosnoj grupi od 35 do 55 godina, sledeći udeo od 42,7% su ispitanici starosti od 18 do 35 godina, a 12,2% su ispitanici sa više od 55 godina. Čak 70,2% ispitanika završio je višu ili visoku stručnu spremu, a sledeća značajna grupacija od 25,2% ima srednje obrazovanje.

Kada je u pitanju dužina radnog staža¹, 46,6% ispitanika ima preko deset godina iskustva, zatim 22,1% njih navodi iskustvo između tri i pet godina, 12,2% ističe između pet i deset godina iskustva, a sledeća veća grupacija od 13,7% beleži iskustvo koje je manje od godinu dana. Procentualna raspodela ispitanika prema dužini radnog staža se može videti na **Grafikonu 1**.

Grafikon 1. Dužina radnog staža

Najveći udeo ispitanika radi u preduzećima privatnog vlasništva (61,1%), dok 23,7% njih radi u preduzećima stranog porekla, odnosno 13,7% u preduzećima koje su u državnom vlasništvu. Na **Grafikonu 2** se može videti procentualna raspodela ispitanika prema veličini preduzeća u kojima rade. Najveći procenat ispitanika radi u velikim (42,7%), zatim u mikro (25,2%), u malim (18,3%) i srednjim preduzećima (12,2%).

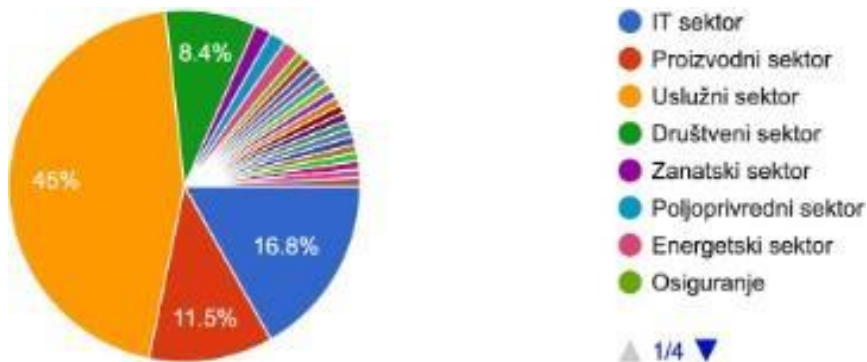
¹ Termin „radni staž“ se koristi kao pojam koji je bliži ispitanicima, ali se odnosi na staž osiguranja na osnovu radnog odnosa.

Grafikon 2. Veličina preduzeća u kom ispitanici rade

Prema vrsti delatnosti, najveći procenat ispitanika od 45% istaklo je da radi u uslužnim delatnostima, zatim sledi IT sektor sa 16,8%, a potom proizvodni sa 11,5% i društveni sektor sa 8,4% ispitanika. Na **Grafikonu 3** se može videti procentualna raspodela ispitanika prema vrsti delatnosti preduzeća u kojoj rade.

Grafikon 3. Vrsta delatnosti preduzeća u kojoj zaposleni rade

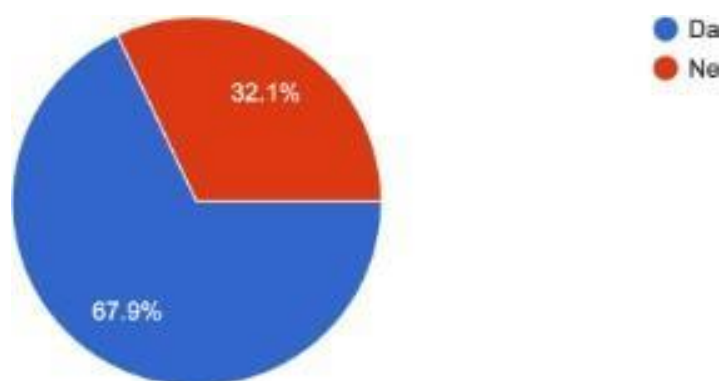

Kada su u pitanju zelene i digitalne prakse, ispitanicima su navedeni stavovi s kojima je trebalo da iskažu stepen slaganja deskriptivnim ocenama. U predstojećih nekoliko redova će biti navedeni najznačajniji podaci o ključnim stavovima koji se odnose na digitalne kompetencije zaposlenih i slaganja zaposlenih sa istima:

- Sa stavom „Osećam se kompetentno u korišćenju osnovnih digitalnih alata (npr. *Microsoft Office, Google Docs*)” čak 62 ispitanika je istaklo da se apsolutno slaže, dok je 42 ispitanika navelo da se slaže.
- Sa stavom „Digitalni alati su mi neophodni u radnom okruženju” se apsolutno slaže 79, a slaže se 32 ispitanika.
- Sa stavom „Posedujem znanje o zaštiti privatnosti i bezbednosti na internetu” se apsolutno slaže 42 ispitanika, slaže se 38 ispitanika, a čak 30 ispitanika navodi neutralan odgovor, odnosno niti se slaže, niti se ne slaže.
- Sa stavom „Digitalni alati su mi neophodni prilikom saradnje sa kolegama oko izvršenja poslovnih zadataka” čak 50 ispitanika se apsolutno slaže, njih 39 se slaže, a 21 njih ističe neutralan odgovor.
- Spremnost za učenje, usvajanje i prilagođavanje novim digitalnim veštinama i tehnologijama pokazuje veliki broj ispitanika. Sa stavom „Spreman/a sam da učim i usvajam nove digitalne veštine” se apsolutno slaže čak 80 ispitanika, dok se sa stavom „Voljan/a sam da se prilagodim novim tehnologijama” apsolutno slaže 72 ispitanika.
- Apsolutno slaganje sa stavom „Smatram da su digitalne kompetencije važne za moj uspeh u karijeri” ističe 74 ispitanika, a slaganje njih 34.

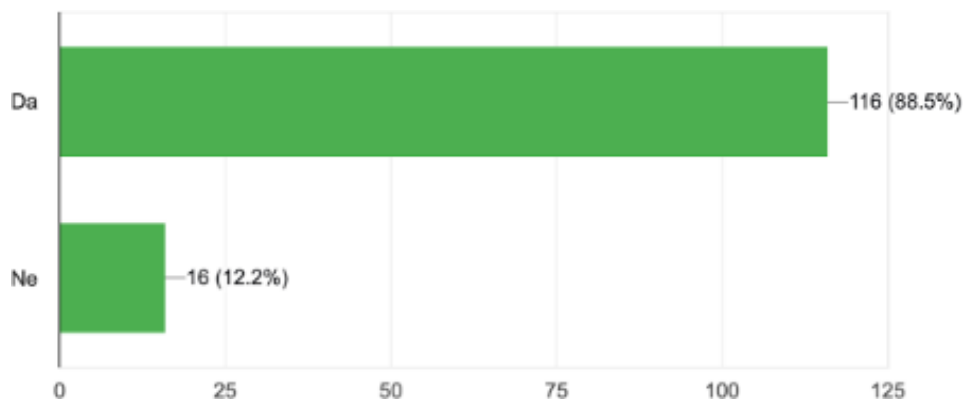
U saglasnosti sa ovim stavovima, ispitanicima je postavljeno pitanje koje se tiče obučavanja u oblasti digitalnih kompetencija od strane poslodavca. Odgovori se mogu videti na **Grafikonu 4**. Skoro 68% ispitanika ističe pozitivan odgovor, a ostatak od skoro 32% negativan.

Grafikon 4. Procentualna raspodela ispitanika prema pitanju da li im je poslodavac pružio obuku ili pristup resursima kako bi razvijali digitalne kompetencije

Na pitanje da li bi želeli da u kompaniji poseduju organizovane obuke i seminare za unapređenje digitalnih kompetencija, **Grafikon 5** ukazuje na to da čak 88,5% ispitanika daje pozitivan odgovor, a 12,2% njih ne želi organizovanje obuka.

Grafikon 5. Procentualna raspodela ispitanika prema pitanju da li bi želeli da u kompaniji imaju organizovane obuke i seminare za unapređenje digitalnih kompetencija

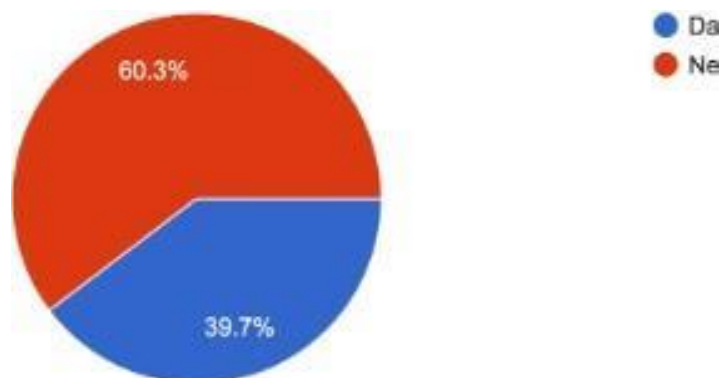

Kada je u pitanju slaganje sa stavovima koji se odnose na zelene kompetencije, u nastavku se nalaze najznačajniji stavovi i stepen slaganja ispitanika sa istima:

- Sa stavom „informisan/a sam o konceptu održivog razvoja” se apsolutno slaže 33 ispitanika, slaže se 39 ispitanika, a neutralan odgovor daje njih 32.
- Sa stavom „Osećam se kompetentno za sprovođenje zelenih praksi na radnom mestu (npr. recikliranje, energetska efikasnost)” apsolutno se slaže 27 ispitanika, njih 35 se slaže, 34 daje neutralan odgovor, a 26 ispitanika se ne slaže.
- Sa stavom „Kompanija u kojoj radim neguje zelenu praksu u svakodnevnom poslovanju” 28 ispitanika se apsolutno slaže, 33 se slaže, 39 pruža neutralan odgovor, 19 njih se ne slaže, a 13 ispitanika se apsolutno ne slaže.
- Sa stavom „Smatram da su zelene kompetencije važne za moj napredak u karijeri” najveći udeo ispitanika – 48 njih ističe neutralan odgovor, potom se njih 25 slaže, 23 ispitanika se apsolutno slaže, dok se po 18 ispitanika slaže ili apsolutno ne slaže.
- Čak 34 ispitanika se apsolutno ne slaže sa stavom „Kompanija u kojoj radim organizuje edukativne radionice i treninge o održivosti i zaštiti životne sredine”, njih 31 se ne slaže, po 24 ispitanika daje neutralan odgovor ili se slaže, dok se svega 20 njih apsolutno slaže.
- Najveći deo ispitanika se apsolutno ne slaže (52) ili ne slaže (37) sa stavom.
- „Kompanija u kojoj radim ima sistem za sakupljanje kišnice i racionalno korišćenje vode”.
- Sa stavom „Spreman/a sam da promenim svoje radne navike kako bih smanjio/la negativan uticaj na životnu sredinu” najveći stepen slaganja ističe 47 ispitanika, potom se njih 42 slaže sa ovim stavom, a 27 njih ističe neutralan odgovor.

Na pitanje da li im je poslodavac pružio obuku ili pristup resursima kako bi razvijali zelene kompetencije, veći deo ispitanika (60,3%) ističe da nije, dok 39,7% njih navodi potvrđan odgovor, što se može videti na **Grafikonu 6**.

Grafikon 6. Procentualna raspodela ispitanika prema pitanju da li im je poslodavac pružio obuku ili pristup resursima kako bi razvijali zelene kompetencije

S druge strane, veliki udeo ispitanika je istaklo da želi da u preduzeću postoji mogućnost za organizovanje obuka i seminara za unapređenja zelenih kompetencija (82,4%), dok 17,6% na ovo pitanje navodi odričan odgovor.

4. Zaključak

Istraživanje digitalnih i zelenih kompetencija ima značajnu ulogu u mogućnostima unapređenja ovih praksi na prostoru Srbije. Rezultati su pokazali da ispitanici iskazuju visok stepen slaganja sa stavovima koji ističu neophodnost upotrebe digitalnih veština i digitalnih alata u radnom okruženju i obavljanju poslovnih aktivnosti. Pored toga, pokazuju spremnost da se priključe zelenim inicijativama i unapređuju svoje znanje u perspektivi održivosti. S druge strane, istraživanje je pokazalo da kompanije ne ulažu dovoljno resursa u unapređenje zelenih kompetencija, odnosno da ulažu manje nego što je to slučaj s digitalnim veštinama i praksom.

Cilj rada je da ukaže na razvijenost digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih u Srbiji, što je učinjeno zahvaljujući anketnom upitniku sprovedenom na prostoru Republike Srbije koji se sastojao od pitanja koja se odnose upravo na ove prakse. Prvi deo rada je teorijski obuhvatio nove digitalne trendove i novu stvarnost savremenog poslovanja, kao i izazove u internalizaciji održivih i zelenih praksi u savremenim kompanijama. Potom je pažnja usmerena na metodologiju istraživanja i rezultate koji potvrđuju početnu pretpostavku da zaposleni imaju tendenciju da unaprede svoje digitalne i zelene kompetencije, ali da njihovi poslodavci, odnosno kompanije, ne pridaju značaj koji je neophodan za razvoj istih. Preporuke za unapređenje digitalnih i zelenih kompetencija zaposlenih mogu biti neke od sledećih:

- Redovno organizovanje obuka u oblasti digitalnih alata koji se koriste na određenoj poziciji;
- Postizanje ciljeva u sticanju znanja o digitalnim veštinama i praćenje ostvarenja istog;
- Evaluacija postojećih digitalnih kompetencija, kao i obuka koje se organizuju u svrhu poboljšanja znanja;

- Ispitivanje zaposlenih o digitalnim kompetencijama koje žele da steknu i pružanje znanja u datoj oblasti;
- Angažovanje eksternih stručnjaka koji će prenositi svoje znanje o digitalnim veštinama;
- Edukacija o tekućem stanju i mogućim posledicama neekonomičnog postupanja prema prirodnoj okolini;
- Organizacija ekološkog događaja i radionica od značaja za održivost (čišćenje okoline, sadnja drveća i slično);
- Pronalazak načina za ekološki etično obavljanje procesa proizvodnje;
- Podsticanje na održivo korporativno ponašanje radionicama, edukacijama, na timskim druženjima i slično.

Doprinos rada se može videti u preporukama savremenim kompanijama i preduzećima na prostoru Srbije da unaprede digitalne i zelene kompetencije zaposlenih. Srbija je država koja neguje kulturu preduzetništva, te ne bi trebalo da kasni za implementacijom savremenih trendova u oblasti digitalizacije i održivog poslovanja.

Literatura

Batista, A. A., & Francisco, A. C. (2018). Organizational sustainability practices: A study of the firms listed by the corporate sustainability index. *Sustainability*, *10*(1), 226.

Bleicher, J., & Stanley, H. (2017). Digitization as a catalyst for business model innovation a three-step approach to facilitating economic success. *Journal of Business Management*, *12*, 62–71.

Camilleri, M. A. (2017). Corporate sustainability and responsibility: creating value for business, society and the environment. *Asian Journal of Sustainability and Social Responsibility*, *2*(1), 59–74.

Carnevale, J. B., & Hatak, I. (2020). Employee adjustment and well-being in the era of COVID-19: Implications for human resource management. *Journal of business research*, *116*, 183–187.

Choudhury, P., Foroughi, C., & Larson, B. (2021). Work-from-anywhere: The productivity effects of geographic flexibility. *Strategic Management Journal*, *42*(4), 655–683.

ILO. Recovery in youth employment is still lagging, says ILO. 11 August 2022.

https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_853078/lang--en/index.htm (pristupljeno: Novembar 22, 2023).

Hämäläinen, R., Lanz, M., & Koskinen, K. T. (2018). Collaborative systems and environments for future working life: Towards the integration of workers, systems and manufacturing environments. *The impact of digitalization in the workplace: An educational view*, 25–38.

Kazancoglu, I., Sagnak, M., Kumar Mangla, S., & Kazancoglu, Y. (2021). Circular economy and the policy: A framework for improving the corporate environmental management in supply chains. *Business Strategy and the Environment*, *30*(1), 590–608.

Malik, N., Tripathi, S. N., Kar, A. K., & Gupta, S. (2021). Impact of artificial intelligence on employees working in industry 4.0 led organizations. *International Journal of Manpower*, 43(2), 334–354.

Pellegrini, C., Rizzi, F., & Frey, M. (2018). The role of sustainable human resource practices in influencing employee behavior for corporate sustainability. *Business Strategy and the Environment*, 27(8), 1221–1232.

Pereira, A. C., & Romero, F. (2017). A review of the meanings and the implications of the Industry 4.0 concept. *Procedia Manufacturing*, 13, 1206–1214.

Schwertner, K. (2017). Digital transformation of business. *Trakia Journal of Sciences*, 15(1), 388–393.

Soderstrom, S. B., & Weber, K. (2020). Organizational structure from interaction: Evidence from corporate sustainability efforts. *Administrative Science Quarterly*, 65(1), 226–271.

Studentkinja: Teodora Živanović

Mentorka: prof. dr Vera Backović

Institucija: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Postmoderni grad i socijalna segregacija – analiza projekta Beograd na vodi

Sažetak:

Postmoderni grad podrazumeva prostor različitih životnih stilova, koji miri i povezuje zahteve današnjice s kulturno-istorijskim razvojem mesta, briše granice prostora i doprinosi prostornoj i socijalnoj segregaciji. Projekti urbane obnove često ne ispunjavaju primarni cilj uključivanja lokalnog sektora kreativne industrije i lokalnog stanovništva u proces donošenja odluka, te se džentrifikovani prostori javljaju kao glavna karakteristika postmodernog grada. Pored toga, veliki urbanistički projekti značajno transformišu grad fizički i utiču na urbani razvoj, stvarajući drugačiji imidž grada. Disafilijacija se tako javlja kao proces karakterističan za prostore u kojima postoji raskorak između interesa vlasti i krupnog kapitala, s jedne strane, i građana, s druge strane. U ovom radu nastoji se odgovoriti na pitanje da li veliki urbanistički projekti, kakav je Beograd na vodi, doprinose socijalnoj segregaciji ili pak obezbeđuju socijalnu koheziju. S tim u vezi, u radu je izraženo nastojanje da se prikaže kako procesi koji se javljaju u okviru postmodernog razvoja grada utiču na (re)integraciju urbanog prostora.

Ključne reči:

postmoderni grad, džentrifikacija, megaprojekti, segregacija, disafilijacija, urbana obnova

1. Uvod

Projekat urbane regeneracije Beograd na vodi (*Belgrade Waterfront ili BW*), finansiran od strane Vlade Republike Srbije i preduzeća za privatne investicije iz Ujedinjenih Arapskih Emirata – *Eagle Hills*, predstavlja dobar primer postmodernog razvoja grada. Osim što uključuje izgradnju luksuznih stambenih i komercijalnih objekata, sa ciljem da se stvori atraktivno urbano okruženje, kao poseban cilj ističe se javni, nacionalni interes u pogledu ekonomskog rasta i društvenog razvoja.

Reakcija javnosti na odluke institucija i izmenu zakona koji su omogućili nesmetano širenje stambenog kompleksa na desnoj obali Save ukazuju na posledice po socijalnu koheziju u urbanom prostoru. Reč je o velikim i netransparentnim ulaganjima, uz velike rizike s neizvesnim ishodom, koja za sobom ostavljaju posledice po društvenu homogenost, u literaturi poznatim kao paradoks megaprojekata.

Cilj ovog rada je da se prikaže kako procesi koji se dešavaju tokom postmodernog razvoja gradova utiču na kreiranje atmosfere i prostora socijalne segregacije, na primeru jednog od najvećih izazova urbanog planiranja na teritoriji Srbije.

U prvom delu rada biće iznete ključne karakteristike postmodernog grada, koje se vezuju za procese džentrifikacije i disafilijacije, kao ključnih odlika socijalne segregacije u savremenim urbanim područjima. Dalje, biće reči o istorijskim uslovima koji su doprineli formiranju

netransparentnog polja za realizaciju megaprojekata, kakav je Beograd na vodi, kao i o ključnim akterima i zakonodavnom okviru koji su delovali u cilju olakšavanja njegove realizacije. Kako bi se stekao uvid u atraktivnost i problematiku aktuelnog projekta, ukazaćemo na njegovo predstavljanje u domaćem i međunarodnom diskursu. Na kraju, nastojimo da konkretne primere povežemo s ključnim teorijskim konceptima i odgovorimo na pitanje da li veliki urbanistički projekti doprinose većoj socijalnoj isključenosti i polarizaciji ili promovišu socijalnu integraciju i integrisani urbani razvoj?

2. Postmoderni grad

2.1. Načelna razmatranja o postmodernom gradu

U okviru postmodernističkog poimanja grada, različiti autori grad određuju kao centar potrošnje, estetike, kulturnih aktivnosti, urbanog prostora svakodnevnog života, koji je neodvojiv od povećanja potrošnje i preuređenja određenih gradskih područja. Postmoderni grad se tako javlja kao prostor različitih životnih stilova, posebno mladih srednjeg sloja, koji odslikava sadašnje potrebe i težnju ka pozicioniranju na listi svetskih gradova.

2.2. Karakteristike postmodernog grada

Nove urbane politike podrazumevaju povećan značaj kulture za ekonomski razvoj, što se u okviru koncepta postmodernog grada ogleda kroz značaj potrošnje u (ekonomskoj) promociji grada, kao i ulogu gradskih prostora potrošnje i urbanih stilova života kao bitnih aspekata socijalne integracije koja se ostvaruje kroz konzumerizam (Petrović, 2009: 44).

Osim komercijalizacije kulture, druga bitna karakteristika postmodernog grada jeste fragmentacija, koja se ispoljava kroz despacijalizaciju, nadzor i simulaciju (Hannihan, 1995, navedeno prema Backović, 2018: 240). Despacijalizacija vodi slabljenju veza autentičnih mesta sa okolinom gradova u kojima se ta mesta i nalaze (Backović, 2018: 105), dok *generički grad* (Kulhaz, 1995. nav. prem. Backović, 2020: 105) nastaje na mestima gde nije bilo ničega ili zamenjuje prostore na kojima je nešto postojalo.

Simbolička ekonomija, u okviru koje se ostvaruje saradnja predstavnika vlasti i javnog sektora, doprinosi sve većoj kontroli prostora. Privatizacija javne sfere ograničava javni pristup i interakciju, s namerom da se izbegne sukob različitih populacija i kreira serija zaštićenih i izolovanih prostora. Biznis, kao bitna karakteristika postmodernog grada, određuje pravac kreiranja poželjne slike mesta, dok arhitektura, uz posebno naglašavanje kulture, igra vodeću ulogu u strategijama urbane revitalizacije.

U postmodernom gradu sasvim izvesno dolazi do promene u načinu intervencije u prostoru, postavljaju se drugačiji ciljevi i prioriteti, koji se u osnovi svode na postizanje turističke atraktivnosti, autentičnosti i konkurentnosti gradova (Zukin, 1995. nav. prem. Backović, 2020: 107).

2.3. Džentrifikacija i urbana obnova

Urbana obnova usled promene načina intervencije u prostoru u postmodernom gradu usmerena je na dva cilja: zaštitu kulturo-istorijskog nasleđa i kolektivnu potrošnju (Backović, 2020: 108). Na ekonomskom planu podrazumeva različite strategije revitalizacije napuštenih i propalih zgrada u cilju privlačenja investicija i novih korisnika (stanovnika i/ili turista), dok na

simboličkom planu podrazumeva prostornu transformaciju koja doprinosi atraktivnosti prostora.

Fenomen džentrifikacije prvi put se uočava šezdesetih godina, u razvijenom industrijskom gradu, a širio se uporedo s procesima deindustrijalizacije i transformacije ka postmodernom gradu (Backović, 2020:113).

Sam pojam pojavljuje se 1964. godine u sociološkoj studiji autorke Rut Glas [Ruth Glass] pod nazivom *London: Aspects of Change*. Rut Glas definiše džentrifikaciju kroz ironičnu predstavu pojave novog „urbanog džentrija” (Hamnett, 2008: 331), odnosno, „novog urbanog plemstva” koje je, i pored visokog hijerarhijskog položaja svrstano u klasu viših srednjih slojeva. Džentrifikacija stoga predstavlja set kompleksnih procesa koji uključuju fizičko poboljšanje mesta, promenu u pravu na stanovanje od zakupa ka vlasništvu, porast cena i, posledično, raseljavanje radničke klase i njenu zamenu srednjom klasom (Hamnett, 2008: 331). Drugim rečima, proces koje se javlja šezdesetih godina menja identitet mesta i gradskim centrima daje novu, simboličku formu i značenje, koje zahtevaju novi životni stil.

Glavni akteri džentrifikacije potiču uglavnom iz privatnog sektora ili su u pitanju pojedinci, dok se u okviru urbane politike različiti nivoi vlasti uključuju u proces urbanog planiranja. Ipak, kako se urbana politika razvijala i usvajala raznolikost životnih stilova kao sredstvo kulturne vitalnosti i ekonomskog razvoja grada, u urbanizmu počinje da prevlađuje džentrifikacijski model razvoja gradova (Backović, 2020: 113).

Džentrifikovani prostori nastaju smanjivanjem urbaniteta uz kreiranje posebnih identiteta, koje odlikuje status i sigurnost (Backović, 2018: 242). Promovišu se kao „urbana sela”, uz isticanje ekološke prednosti – poput pogleda na vodu, relaksiranje od stresa, blizine rada i stanovanja i simuliranih ambijentalnih karakteristika određenih lokacija koje moraju biti u neposrednoj blizini urbanih simbola moći (Petrović, 2009: 123). Džentrifikacija se tako dovodi u vezu s težnjom nesmetanog ostvarivanja mobilnosti, odnosno, objašnjava se kao rezidencijalni model povezan sa specifičnom težnjom nove servisne klase, koja se ogleda u intenzivnom korišćenju urbanih resursa (kulturnih, rekreativnih, zabavnih, potrošačkih) (Petrović, 2009: 119–120).

Ipak, projekti urbane obnove često ne ispunjavaju primarni cilj uključivanja lokalnog sektora kreativne industrije i lokalnog stanovništva u proces donošenja odluka, te se u praksi lokalna kreativna produkcija često izmešta u korist profitabilnije industrije kulture (Petrović, 2009; Zudin, 1989. nav. prem. Backović: 2020: 111). Posledica ovog procesa jesu džentrifikovani prostori i ponavljanje već primenjenih arhitektonskih rešenja.

2.4. Disafilijacija

Jedan od motiva srednje klase prilikom izbora susedstva jeste održavanje socijalne distance. Segregacija je značajno olakšana promenama u saobraćaju, ali i urbanom i stambenom politikom koje omogućavaju nastanak ekskluzivnih prostora (Backović, 2018: 244), pod uticajem nastojanja pojedinaca da steknu simbolički kapital.

Disafilijacija je proces koji ukazuje na prostornu i rezidencijalnu segregaciju, odnosno, proces koji doprinosi segregaciji i prevazilaženju straha od opasnih mesta, potrebi za pripadanjem i pokazivanju statusa (Backović, 2018: 244). Roland Etikson [Rowland Atikson] razlikuje tri tipa strategija koje se kreću na kontinuumu od „relativno otvorenog izdvajanja (izolacije) do utamničenje” (Backović, 2018: 244).

Relativna izolacija i inkubacija se kao procesi nadovezuju i podrazumevaju traganje za socijalnom pripadnošću unutar naselja, u cilju postizanja osećaja sigurnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, doprinose povezivanju radnog mesta i porodičnog života, kao i mesta za uživanje (Backović, 2018: 244). S druge strane, inkubacija se može poistovetiti s procesom džentrifikacije, u smislu stvaranja skloništa za ljude sličnog statusa, dok se zatvaranje, kao stvaranje ograđenih zajednica i/ili naselja, odnosi na veću privatizaciju stambenog i socijalnog prostora kroz „utamničenje” (Backović, 2018: 244). Cilj potonje strategije jeste pravljenje jasnih razlika između insajdera i autsajdera (Atkinson, 2006. nav. prem. Backović, 2018: 244).

Iako urbana politika teži socijalnoj jednakosti na lokalnom nivou, segregacija se u gradskom prostoru povećava intervencijom lokalnih vlasti u uslovima privatizacije, što ishoduje stvaranjem enklava bogatih. Bilo da je reč o poslovnim distriktima, stambenim kompleksima ili šoping centrima, postmoderni delovi grada ne čine celinu sa okolnim susedstvima, već u njih bivaju „umetnuti” (Backović, 2020: 126).

2.5. Megaprojekti

Savremeni urbanistički projekti u pogledu segregacije imaju pozitivnu ulogu. Njima se nastoji minimizirati raseljavanje lokalnog stanovništva, čemu svedoči njihovo pozicioniranje na napuštenim industrijskim i lučkim područjima. Ipak, ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri doprinose socijalnoj isključenosti i polarizaciji, odnosno, doprinose socijalnoj integraciji i integrisanom urbanom razvoju.

Megaprojekti kao velike kapitalne investicije, koje uključuju infrastrukturne i transportne projekte, ekonomski razvoj i urbano preuređenje koje podrazumeva i rekonstrukciju obale (Hostettler, Bolay & Najih Besson, 2018: 153), doprinose ukupnom rastu i razvoju urbanih područja. Promocija ekonomskog rasta od strane lokalnih vlasti često pronalazi svoj izraz kroz megaprojekte, špekulativnu izgradnju i političku ekonomiju mesta (Hostettler, Bolay & Najih Besson, 2018: 154). Politička nastojanja isključuju mogućnost demokratskih pregovora u pitanjima urbanog planiranja, dok veliki urbanistički projekti utiču na promenjene preduzetničke načine upravljanja gradovima u kojima urbane vlade stvaraju dobru poslovnu klimu kako bi privukle privatni sektor (Lalović, Radosavljević & Đukanović, 2015: 36).

Zbog svoje veličine, prirode i obima intervencije, veliki urbanistički projekti obično značajno transformišu grad fizički i utiču na urbani razvoj, stvarajući drugačiji imidž grada. Stoga neki autori megaprojekte definišu kao fenomenalnu, snažnu i naizgled uspešnu sliku urbane regeneracije centralnih urbanih okruga (Lalović, Radosavljević & Đukanović, 2015: 36).

3. Načelna razmatranja istorijskih uslova razvoja projekta Beograd na vodi

Bespravna gradnja identifikovana je kao glavni problem urbanog razvoja Beograda tokom postsocijalističke transformacije. Privatizacija je trebalo da odigra ključnu ulogu u modernizaciji i daljem razvoju države. Ipak, odnos javnog i privatnog sektora imao je obeležja političkog kapitalizma, koji doprinosi eroziji pravnih regulativa, odlaže zakonske reforme i jača monopolističke tendencije (Vujović & Petrović, 2006: 160–161).

3.1. Promena zakona i praksi u vezi sa urbanizmom i gradnjom

Jedan od najvećih problema u periodu od 1990. do 2000. godine predstavljao je fenomen bespravne gradnje, nasleđen iz socijalističkog perioda. Zakoni i urbanistički planovi koji su bili na snazi tokom date decenije nisu ojačali poziciju učesničkog prostornog planiranja u tranzicionom društvenom i političkom kontekstu Srbije (Perić, 2019: 3).

Zakon o planiranju i izgradnji naselja iz 1997. godine za cilj je imao definisanje procedure legalizacije već izgrađenih objekata, ali nije rešio problem ilegalne gradnje (Vujović & Petrović, 2006: 161). Ni Urbanistički plan Beograda, usvojen 1972. godine, nije prepoznao problem bespravne gradnje, sve do usvajanja Zakona o lokalnoj samoupravi 2002. godine, koji je gradskoj upravi omogućio iniciranje pripreme novog Urbanističkog plana 2003. godine. Primarni cilj bio je da se Beogradu vrati status evropske metropole (Vujović & Petrović, 2009: 163), uz insistiranje na ekonomskim prednostima koje gradu donosi povoljna lokacija. Planom je razmatrana i potreba za programima pristupačnog stanovanja i njihove integracije u postojeća susedstva, kako bi se izbegla ili ublažila socio-prostorna segregacija.

Vlada Republike Srbije 2003. godine donosi Zakon o urbanom planiranju i izgradnji, sa ciljem da proces gradnje učini transparentnijim preko dozvola za gradnju, da prebaci više odgovornosti na aktere u procesu gradnje i da bespravna gradnja postane kriminalna aktivnost u Srbiji (Vujović & Petrović, 2006: 165). U praksi, Zakon je ukinuo ekspertsku raspravu i mogućnost informisanja javnosti o početku postupka javnog uvida (Perić, 2019: 3).

Zakon o privatizaciji iz 2004. godine omogućio je privatnom konzorcijumu da kupi državna (socijalna) preduzeća. Privatna pravna i fizička lica postala su vlasnici zgrada, ali ne i zemljišta na kojem se ona nalazila (Perić, 2019: 3). Privatizacija zemljišta omogućena je tek novim Zakonu o planiranju i izgradnji 2009. godine, kada je pravo na korišćenje prevedeno u pravo vlasništva (Perić, 2019: 3).

Najintenzivniju reakciju javnosti izazvao je zakon *Lex Specialis*, koji je *Eagle Hills*-u pružio značajnu slobodu prilikom razvoja projekta Beograd na vodi (Koelemaij, 2020: 11). Suštinski nedostatak Zakona predstavljala je činjenica da se radi o eksproprijaciji zemljišta za isključivo komercijalni projekat privatnog investitora, bez osvrtnja na izbor između oronulih privatnih kuća u Savamali i razvoja grada kroz megaprojekat.

3.2. Politička scena Srbije i projekat Beograd na vodi – domaći i međunarodni diskurs

Sukob mišljenja vlasti i javnosti o opravdanosti i legalnosti projekta započeo je 2014. godine predstavljanjem makete Beograda na vodi. Projekat je vlast predstavila kao „grad unutar grada” (Popadić, 2017: 222), moderan i tehnološki napredan centar sa najpoznatijim svetskim brendovima i hotelima visokih i srednjih kategorija, u kojem će postojati moderne obrazovne i zdravstvene usluge, kao i atraktivni i zabavni sadržaji. Pored toga, projekat bi trebao da doprinese ekonomskom rastu i smanji nezaposlenost. Insistiralo se na ubeđenju da projekat predstavlja promenu zapuštenog dela grada i lica Srbije, koje treba da izgleda lepo i čisto (Popadić, 2017: 221), što bi značajno doprinelo dobijanju statusa velike turističke atrakcije u čitavoj Jugoistočnoj Evropi.

Na zvaničnom sajtu *Belgrade Waterfront Serbia* projekat je predstavljen kao monumentalan primer urbane revitalizacije, kojim nastaje novo gradsko jezgro i međunarodna destinacija.¹ Tokom prethodnih godina insistiralo se na pozitivnom imidžu u okviru međunarodnog diskursa, isticanjem prednosti same lokacije i pogodnosti koje nudi infrastruktura grada uz obalu reke. Projekat je predstavljen na *Expo 2020. Dubai* kao primer dobre prakse, a već u decembru 2021. godine Savski park osvojio je nagradu *European Property Award* u kategoriji Pejzažna arhitektura.

Ipak, domaći javni diskurs obeležen je kritikama upućenim vlasti, ali i projektantima kompleksa. Glavno pitanje odnosilo se, i odnosi se, na transparentnost u pogledu finansiranja projekta, zakona koji ga omogućavaju na ekonomskom i urbanom polju planiranja, kao i smislenosti izgradnje savremenog projekta u delu grada koji je usko povezan sa istorijski značajnom infrastrukturom.

Glavni problem u ovom slučaju jeste to što je javni interes proglašen u vidu izgradnje komercijalnih i stambenih objekata, koji je u suštini usmeren na zadovoljavanje privatnih interesa elitističkih grupa (Lalović, Radosavljević & Đukanović, 2015: 43). S tim u vezi, 2015. godine izmenjen je Zakon o utvrđivanju javnog interesa, s posebnim ustupcima eksproprijacije i izdavanja građevinske dozvole za projekat Beograd na vodi.

---

¹ <https://www.belgradewaterfront.com/o-nama/> pristupljeno 5. 9. 2023. godine

4. Beograd na vodi – postmoderni doprinos socijalnoj segregaciji

Orijentacija ka održivom razvoju i ekološkim aspektima razvoja grada, koja se ogleda u rekonstrukciji desne obale Save, predstavlja izraz postmoderne arhitekture, s posebnim akcentom na njegovom doprinosu ekonomskoj i kulturnoj promociji grada. Sam naziv *Belgrade Waterfront* ističe takozvanu ekološku prednost lokacije ovog kompleksa – blizina vode, parkova, mirno okruženje, relaksacija.

Očuvanje kulturno-istorijskog nasleđa vidi se kroz rekonstrukciju i očuvanje autentičnog izgleda zgrade Beogradske zadruge, čiji se prostor koristi kao izložbeni, zatim zgrade Glavne železničke stanice, u čijim je prostorijama planiran muzej, te rekonstrukciji zgrade Pošte u Savskoj ulici. Podizanje spomenika Stefanu Nemanji miri prošlost i sadašnjost i predstavlja izraz kompromisa između gradske vlasti i običnih građana kojima je kompleks Beograda na vodi u smislu urbane potrošnje nepristupačan. Tako se savremeni grad dovodi u vezu sa istorijskim gradom, predstavlja izraz urbanih politika koje teže kulturno-estetskoj dimenziji gradskog prostora.

Zahvaljujući savremenoj infrastrukturi orijentisanoj na „ulepšavanje prostora“, od porodičnog do radnog okruženja, mesta za opušanje i uživanje, kao i potrošnju, novi deo grada postaje izolovana celina. Unutrašnja dvorišta u stambenom kompleksu, pored mesta za potrošnju, predstavljaju zatvorene prostore koji stanarima omogućavaju socijalnu segregaciju od outsajdera, što upućuje na proces disafilijacije.

Iako se na prostoru Beograda na vodi uočava očigledna povezanost rekreativnih i poslovnih sadržaja, te sadržaja koji čine svakodnevni život određenog dela društva, potreba za održavanjem socijalne distance očigledno je ispunjena. U pitanju su relativno zatvoreni prostori u kojima su grupacije ljudi s visokim dohotkom, koje tvore enklave bogatih. Stoga se može zaključiti da Beograd na vodi predstavlja jedan od najvećih džentrifikacijskih projekata u Srbiji jer ispunjava sve karakteristike istog – predstavlja oličenje luksuza, koji je nedostupan prosečnom stanovniku Beograda, stil života je orijentisan na potrošnju, čemu svodiči blizina „TC Galerija Beograd“ koji je, čini se, veći od ostalih tržnih centara luksuznog izgleda.

Na kraju, može se reći da megaprojekti u konačnici ishoduju socijalnom segregacijom. Vođeni potražnjom za ekstra profitom svojih dizajnera, megaprojekti u kontekstu divljeg neoliberalizma jasno ukazuju na socijalno iskrivljavanje. Državni organi postaju partneri stranim investitorima, dok prostorni planeri nemaju snage da se odupru takvom partnerstvu i da, puštajući javni interes, istisnu potrebe privatnog sektora. Na kraju, usled nedostatka podrške države i stručnjaka, građanstvo pokušava da se izbori sa autoritarnim preduzetništvom koje sprovodi sopstvene, uglavnom neformalne mehanizme.

5. Zaključak

Imajući u vidu do sada pomenuto, Beograd na vodi oslikava urbani stil života koji je zasnovan na kulturi konzumerizma i fragmentacije. Kulturno-estetska dimenzija gradskog prostora i već diverzifikovani identiteti ukazuju na „posebnost” kompleksa. Građani s visokim dohotkom, domaći i strani, kao i ulaganja stranog kapitala, svoje mesto nalaze u ovom kompleksu, počev od mogućnosti investiranja i kupovine stambenog i poslovnog prostora, korišćenja propratnih sadržaja, a možda i kretanja trotoarima i ulicama – zavisno od daljeg razvoja i potencijalnog procesa zatvaranja ovog dela grada.

Ulaganja privatnih investitora, najčešće inostranih, doprinose da se projekti poput Beograda na vodi lako realizuju, imajući u vidu da je Srbija zemlja koja u postsocijalističkoj tranziciji nije doživela ni ekonomski ni društveni razvoj kakav je zabeležen u nekim neoliberalnim zemljama. U našem društvu, projekat Beograd na vodi ne može se oceniti kao projekat od nacionalnog značaja, jer je kreiran i namenjen da služi grupacijama s visokim dohotkom, te je formiranje enklava bogatih koje privlače internacionalni kapital i stanovnike sve očiglednije.

Na kraju, analiza projekta Beograd na vodi iz perspektive razvoja postmodernih gradova ukazala je na značajne karakteristike postmodernosti koje su implementirane u razvoj i realizaciju ovog projekta. Urbanističko planiranje akcenat stavlja na premeštanje centra grada u nova područja, u ovom slučaju na desnu obalu Save. Posmatrano u kontekstu ekonomskih i socijalnih jednakosti, jedini izraz integrisanog urbanog razvoja predstavljaju saobraćajnice, izgradnja bulevara i povezivanje s glavnim gradskim petljama, dok je celokupno posmatrano reč o segregaciji koja će svoj pun izraz dobiti kada se celokupan projekat „grada u gradu” realizuje.

Literatura

Ana Perić. 2019. Public engagement under authoritarian entrepreneurialism: the Belgrade Waterfront project. *Urban research and Practice*, 13(2), 213–227.

<https://doi.org/10.1080/17535069.2019.1670469>

Backović, V. (2018). Osećaj sigurnosti u postmodernom gradu. U: Stanarević, S. & Đukić, A. (ured.) (2018). *Urbana bezbednost i urbani razvoj*, 1, 238–250

https://doi.org/10.18485/fb_ubur.2018.1.ch15

Backović, V. (2020). *Grad, arhitektura, društvo*. Čigoja štampa. Beograd.

Hamnett, C. (2008). Gentrification, postindustrialism, and industrial and occupational restructuring in global cities. in G. Bridge and S. Watson (eds.) (2008) *A Companion to the City*, Oxford: Basil Blackwell, 331–341.

Hostettler, S. (2018). From Innovation to Social Impact. U: Hostettler, S., Najih Besson, S. & Bolay, J.C., (eds) (2018). *Technologies for Development*. Cham: Springer Open

<https://www.belgradewaterfront.com/o-nama/>

Koelemaij, J. (2020). Dubaification in practice: an inter-scalar analysis of Belgrade Waterfront. *Urban Geography*, 42(4), 439–457.

Lalović, K., Radosavljević, U., & Đukanović, Z. (2015). Reframing public interest in the implementation of large urban projects in Serbia: the case of Belgrade Waterfront project. *Facta universitatis - series: Architecture and Civil Engineering*, 13(1), 35–46.

Milan, P. (2017). Maketa kao javni prostor. *Kultura*, 154, 215–227.

Petrović, M. (2009). Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanih pitanja, ISI FF. Beograd.

Šaban, S. (2006). Utjecaj procesa globalizacije na planiranje prostora. *Prostor*, 14 (2), 238–244.

Vujović, S., & Petović, M. (2006). Glavni akteri i bitne promene u postsocijalističkom urbanom razvoju Beograda. U: Tomanović, S. (ured.) (2006). *Društvo u previranju* (157–178). ISI FF. Beograd.

PREDLOG JAVNE POLITIKE

Studentkinja: Anđelija Grujić

Mentor: Vladimir Pavlović

Institucija: Beogradska otvorena škola

Usvajanje u Srbiji – u čemu se ogleda nepreciznost zakona i nejasnost postupka i kako to popraviti

Sažetak:

Usvajanje je komplikovan proces čiji je cilj pronalazak odgovarajućeg doma detetu koje je ostalo bez roditeljskog staranja. Ovaj proces često je dugotrajan, a nepodobnost naših zakona dodatno ga otežava. Podaci o usvajanju se veoma teško nalaze, a prošlogodišnji podaci pokazuju da je 268 maloletnika čekalo da upozna svoje nove porodice, s druge strane, roditelja ili, kako ih zakon prepoznaje, potencijalnih usvojitelja, u tom trenutku je bilo tri puta više, oko 800. Informacije o licima zainteresovanima za usvajanje unose se u Jedinostveni registar usvojitelja. U registru su se nalazila 793 potencijalna usvojitelja, od kojih se neki na tom spisku nalaze od 2002. godine.¹ Ovaj podatak, sam za sebe pokazuje da nešto nije u redu s našim sistemom usvajanja, te da postoje i ozbiljni propusti. Jedan od tih propusta je činjenica da zakon ne definiše na adekvatan način šta znači podobnost roditelja, ko donosi izuzetne odluke o tom pitanju i kada se poništava usvajanje. Drugo deo problema podrazumeva da sam proces usvajanja nije nigde detaljno opisan, te da potencijalni usvojitelji gotovo da i ne znaju u kakav proces ulaze kada se odluče da postanu roditelji na ovaj način. Rešenje problema podrazumeva da se zakon preformuliše i da se tako olakša donošenje odluke o podobnosti potencijalnih roditelja, kao i da se otvori posebna agencija ili NVO koja bi pomagala budućim roditeljima da kroz sam proces prođu što jednostavnije.

Nepreciznost zakona

Porodični zakon Republike Srbije u članovima 88–109. propisuje legislativne odredbe o procesu usvajanja. Delovi zakona koji se odnose na samo dete, odnosno usvojenika, jasni su i precizni. Prema njima usvojenik mora biti maloletan, ne mlađi od tri meseca, bitno je da nije stekao punu poslovnu sposobnost, da je usvajanje u njegovom najboljem interesu, te da nema žive roditelje ili da su oni ili detalji o njihovom životu nepoznati, da su njegovi roditelji lišeni roditeljskog prava, potpuno lišeni poslovne sposobnosti i/ili da su se saglasili sa usvajanjem. Usvojenik se ne može usvojiti dva puta i ukoliko je stariji od deset godina, sam usvojenik mora se složiti sa usvajanjem.² Dakle, u ovom delu nema nekih nelogičnosti koje bi mogle postavljati naročiti problem, međutim, deo o usvojiteljima je vidno drugačiji.

---

¹ M.Ž, „Ako želite da usvojite dete, pripremite se za dugu i nimalo laku procedure,” *N1*, 20. avgust 2023, <https://n1info.rs/vesti/usvajanje-dece-procedura/>.

² Porodični zakon, čl. 88–109.

Treba posebnu pažnju obratiti na zakonske odredbe o (ne)podobnosti potencijalnog usvojitelja, koje po svojoj opštosti i jednostavnosti više liče na smernice i linije vodilje negoli zakonske odredbe.

Usvajanje mogu izvršiti samo potpuno poslovno sposobna lica koja su u braku ili vanbračnoj zajednici zajedno – a izuzetno, usvojiti može i pojedinac u slučaju da je u braku ili vanbračnoj zajednici s roditeljem deteta. Postoje neke osnovne odredbe koje su jasne u zakonu, ali čini se da one same po sebi nisu dovoljne da bi neko mogao da proceni da li je potencijalan usvojitelj dobar. Te odredbe kažu da razlika između usvojitelja i usvojenika ne može biti manja od 18 godina, niti veća od 45 godina, da usvojitelj ne sme biti delimično ili potpuno lišen poslovne sposobnosti, kao ni roditeljskog prava, da ne sme biti oboleo od bolesti koja bi mogla štetno da deluje na usvojenika, i da ne sme biti osuđen za krivično delo iz grupe krivičnih dela protiv braka i porodice, protiv polne slobode i protiv života i tela. Usvajanje, takođe, ne sme biti po prvoj srodničkoj liniji.

Usvojitelji moraju biti državljani Republike Srbije. Ako dete nije usvojeno u toku jedne kalendarske godine, i strani državljani mogu aplicirati za njegovo usvajanje.

Osim ovih odrednica, u zakonu ne stoji ništa više, te je nejasno da li to znači da svako ko ispunjava ove uslove može postati usvojitelj, u teoriji – da. Međutim, u praksi se podvlači to da potencijalni usvojitelji moraju biti podobni da usvoje dete, a nigde se u zakonu ne objašnjava šta ta podobnost znači. Da li podobnost znači da imaju mesečne prihode određene visine ili određeni stepen stručne sprema, da li se odnosi na njihovu sposobnost da odvoje vreme koje će provoditi s detetom ili potencijalni usvojitelji mogu raditi po celi dan? Na ova pitanja, ali i na mnoštvo drugih, zakon ne daje odgovore.

Još jedan poseban problem se pojavljuje u samom zakonu. Zakon propisuje da su sve ove odredbe podložne izmeni, odnosno da ministar nadležnog resora može doneti odluku da omogući usvajanje ukoliko neki od uslova nije ispunjen. Ovo je problem, jer zakon propisuje ministra nadležnog za porodičnu zaštitu, a Republika Srbija takvog ministra nema. Trenutno, Republika Srbija unutar svoje Vlade ima dva resora vezana za porodični zakon – Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja (i unutar tog resora Sektor za brigu o porodici i socijalnu zaštitu), te Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju. Zakon ne propisuje koje od ova dva ministarstva biva nadležno za porodičnu zaštitu.

Na koncu, zakon propisuje rušljivost i ništavnost usvojenja – rušljivo je ono gde je usvojenik usvojen u zabludi ili pod prinudom, a ništavno je ono gde nisu ispunjene sve norme ustanovljene porodičnim zakonom. Međutim, iako je zakon ovde prilično jasan, poznat je slučaj Bore Savića, koji je sa svojom suprugom 2020. godine usvojio trogodišnju devojčicu, koja im je oduzeta dvadeset pet dana kasnije zbog proceduralne greške socijalnih radnika.

Socijalni radnici u tom slučaju ispoštovali su zakon, ali su otvorili mnoga moralna pitanja, o kojima zakon naravno ne govori, poput toga, da li treba oduzeti dete koje je nakon tri godine napokon dobilo sigurnost roditeljskog doma.

Nejasnost samog postupka

Bitno je napomenuti takođe da se, u kratkim i jasnim crtama, objašnjena procedura o usvajanju može pronaći u tekstovima raznih domaćih medija, ali da je moja potraga za zvaničnom procedurom na portalu Sektora za brigu o porodici i socijalnu zaštitu rezultirala neuspehom. Gotovo da je nemoguće na internetu pronaći podatke o tome kako teče proces usvajanja dece na nekom zvaničnom sajtu bilo koje naše državne ustanove. Ovo je veliki problem, jer obeshrabruje pojedince koji bi eventualno pokušali da uđu u koštac sa usvajanjem.

Sam proces usvajanja odvaja se u četiri etape. Prva, ujedno i najkomplikovanije podrazumeva da pojedinci samostalno treba da prikupe sva potrebna dokumenta (zahtev za zasnivanje usvojenja, kopija lične karte, izvod iz matične knjige rođenih budućih usvojitelja, izvod iz matične knjige venčanih, uverenje u državljanstvu, lekarsko uverenje o zdravstvenom stanju budućih usvojitelja, uverenje da budući usvojitelji nisu potpuno ili delimično lišeni roditeljskog prava, uverenje da budući usvojitelji nisu potpuno ili delimično lišeni poslovne sposobnosti, izveštaj nadležnog državnog organa, kojim se potvrđuje da se budući usvojitelji na nalaze na evidenciji osuđivanih lica i da se protiv njih ne vodi krivični postupak, isprave kojima se dokazuju činjenice vezane za imovinsko stanje budućih usvojitelja, uverenje o zaposlenju, primanjima i druge isprave kojima se dokazuje finansijsko i materijalno stanje budućih usvojitelja, potvrda da budući usvojitelji nisu na evidenciji lica protiv kojih je određena mera zaštite od nasilja u porodici). Dok su neka od ovih dokumenata svakodnevna i nabavljaju se za različite potrebe, druga su za većinu ljudi potpuna nepoznanica i mnogim potencijalnim usvojiteljima nije jasno kako da ih nabave, a o tome ne postoji nikakav podatak na internetu.

Ostale tri etape su jednostavnije i logički se nadovezuju. U drugoj etapi psiholog, pedagog i socijalni radnik razgovaraju s potencijalnim usvojiteljima i pokušavaju da dođu do zaključka o podobnosti (onoj istoj koja zakonski nije dobro definisana) roditelja. Ukoliko prođu ovu etapu, parovi ulaze u treću etapu, gde prolaze kroz posebni program pripreme za adaptivno roditeljstvo, da bi zatim ušli u četvrtu etapu u kojoj se upisuju u Registar potencijalnih usvojitelja i čekaju poziv kojim će saznati da su usvojili dete.

Predlog rešenja za nepreciznost zakona

Problemi opisani u prethodnom delu rada relativno su lako rešivi, pre svega promenom Zakona o usvajanju deteta.

Presudno je da razrešimo pitanje koje ministarstvo je nadležno za usvajanje, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja ili Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju. Ova odluka bi pre svega olakšala početak puta ka roditeljstvu za potencijalne usvojitelje, a zatim bi odmah pomogla u boljem shvatanju zakona, jer bismo znali ko je nadležan da donese odluke o izuzecima.

Objašnjeno je da zakon nije dovoljno precizan u definisanju podobnosti roditelja, te da izuzev jasnog kriterijuma ko ne može da bude roditelj, nemamo jasan kriterijum šta se dešava sa onom velikom većinom koja može.

U ovom slučaju bih predložila izmenu Zakona o usvajanju koja bi objasnila šta znači da je roditelj podoban za roditeljstvo. Trebalo bi da se navedu jasne i konkretne odredbe koje definišu podobnost prema ličnim osobinama roditelja, emocionalnoj zrelosti, obrazovanju, ekonomskoj i kreditnoj sposobnosti i drugim osobinama potencijalnih usvojitelja koje su značajne za stvaranje jednog sigurnog i stabilnog okruženja za dete. Ovo bi se moglo regulisati u zajedničkoj saradnji: pravnika, socijalnih radnika, psihologa i pedagoga, koji bi odredili granične osobine potencijalnih parova da bi se detetu pružilo optimalno okruženja za odrastanje.

Takođe, potrebno je izmeniti i deo zakona o rušljivosti i ništavnosti zakona. Na primeru Bore Savića mogli smo videti da i ovde zakon ima velike propuste. Trebalo bi definisati šta se dešava kada je dete već usvojeno ako je došlo do greške prilikom usvajanja, kao i ko snosi posledice i kakve su posledice za jednu takvu grešku.

Predlog rešenja za nejasnost postupka

Smatram da je pre svega neophodno da na sajtu ministarstva nadležnog za usvajanje dece postoji odvojeni deo koji bi bio posvećen isključivo procesu usvajanja, ali i gde bi se u posebnom odeljku nalazila dokumenta u PDF-u koja bi mogla da se preuzmu, popune, a zatim i overe, što bi olakšalo muku traženja nadležnog organa za dobijanje određenog dokumenta. Ovo bi olakšalo potencijalnim usvojiteljima da lakše pronađu sve neophodne informacije i da jednostavnije prođu ulazak u proces usvojenja.

Drugi deo rešenja, koji smatram da je neophodan dodatak, jeste otvaranje agencije ili nevladine organizacije koja bi se posvetila pomaganju roditeljima da uđu u proces usvajanja. Ova agencija bi nudila savetovanje potencijalnim usvojiteljima, gde bi im na jasan, koncizan i pre svega razumljiv način objasnila kako teče proces usvajanja i koje su potencijalne poteškoće sa kojima se mogu susresti u tom procesu, kao i šta im je sve potrebno da bi došli do konačnog cilja – usvajanja deteta. Takođe, agencija bi ponudila roditeljima mogućnost da im pomogne u prikupljanju dokumenata, što bi budućim roditeljima omogućilo da se manje uznemiravaju i frustriraju zbog nemogućnosti da nađu odgovarajući dokument.

Ovo bi bilo dobro kako za potencijalne roditelje, tako i za same državne institucije, jer bi usvojitelji na njihova vrata dolazili potpuno spremni da završe prijavu i ne bi se gubilo vreme na objašnjavanje koji papir fali i gde bi se taj papir mogao naći.

Zaključak

Trenutan sistem usvajanja nije adekvatan ni za koga, ni za decu koja čekaju na usvajanje, ni za potencijalne usvojitelji, ali ni za radnike koji sprovode proces usvajanja. Nepreciznost zakona i nedefinisanost procesa usvajanja stvaraju mnogo više posla za socijalne radnike, jer potencijalni roditelji ne znaju da li uopšte imaju pravnu mogućnost da postanu roditelji, gde mogu da nađu dokumenta koja su im neophodna i kako teče proces usvajanja. Umesto da o ovim stvarima mogu da se informišu putem interneta, potencijalni roditelji moraju da odlaze u nadležne ustanove da bi dobili odgovor na sva pitanja, što stvara frustraciju kod usvojitelja, ali i pregršt posla za radnike te ustanove.

Bolje definisan zakon objasnio bi unapred da li je kandidat odgovarajući da uđe u Registar potencijalnih usvojitelja, time bi se odmah odvojili pojedinci koji nemaju pravnu mogućnost da usvoje dete. S druge strane, otvaranje agencije koja bi uputila roditelje u detalje o usvajanju i koja bi im pomogla u prikupljanju nepohodnih dokumenata ubrzala bi proces usvajanja i smanjila bi teret sa socijalnih službi.

Literatura

Porodični zakon. „Sl. glasnik RS”, br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015.

Ž, M. „Ako želite da usvojite dete, pripremite se za dugu i nimalo laku procedure,” *N1*, 20. avgust 2023, <https://n1info.rs/vesti/usvajanje-dece-procedura/>.

Anđelković, Nataša. „Usvajanje u Srbiji: Država dala, država i uzela dete”, *BBC*, 10. jun 2020, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-52995009>.

Studentkinja: Emilija Nastović

Mentor: Vladimir Pavlović

Institucija: Beogradska otvorena škola

Koliko košta bolest u Srbiji?

Sažetak:

Odsustvo usled bolesti ili bolovanje predstavlja pravo svakog građanina Republike Srbije koji se nalazi u radnom odnosu. Omogućava zaposlenim licima da predahnu i oporave se od bolesti. Ukoliko je privremena sprečenost za rad prouzrokovana profesionalnom bolešću ili povredom na radu, zbog bolesti ili komplikacije u vezi sa održavanjem trudnoće ili dobrovoljnim davanjem tkiva ili organa, osiguraniku se isplaćuje naknada u visini 100% od osnova za naknadu zarade; a ukoliko je u pitanju privremena sprečenost za rad prouzrokovana bolešću ili povredom van rada, nadležne mere obavezne izolacije, nege bolesnog člana uže porodice ili zbog pratnje bolesnog lica, naknada se isplaćuje u visini 65% od osnova za naknadu zarade, iz čega sledi da u Republici Srbiji građanin mora da plati štetu zbog toga što je bolestan. **Aktuelnu regulativu treba promeniti tako da svaki osiguranik ima pravo do deset radnih dana tokom jedne kalendarske godine da odsustvuje s radnog mesta, uz prateću medicinsku dokumentaciju, i da mu se isplaćuje naknada u visini od 100% od osnove za naknadu zarade.** Predloženim rešenjem sprečile bi se moguće komplikacije progresije bolesti osiguranika i povećala efikasnost i ekonomičnost prava iz obaveznog zdravstvenog osiguranja. Bolovanje obezbeđuje dobrobit i produktivnost zaposlenih u bilo kojem sektoru, a prave mere prevencije mogu znatno rasteretiti zdravstveni sistem.

Pozadina problema

Politika bolovanja razlikuje se među različitim zemljama kao i među poslodavcima. Neki poslodavci nude punu platu tokom odsustva zbog bolesti do pet dana i bez ikakvog medicinskog dokaza, drugi obezbeđuju delić plate zaposlenog dok se najveći broj oslanja na naknadu za bolovanje koju je propisala Vlada (u nekim slučajevima je i to pitanje). Varijacije na temu su različite i zavise od vrste posla kojom se pojedinac bavi. Neki poslovi omogućavaju po potrebi rad od kuće, klizno radno vreme, pri čemu zaposleni može delimično i da obavi svoje radne zadatke. Međutim, šta je sa zaposlenima koji rade u trgovinama, javnom prevozu, zdravstvenim radnicima, terenskim radnicima, radnicima u fabrikama i dr., a čiji radni zadatak ne može nikako da se odradi od kuće? Da li se oni kažnjavaju zbog sprečenosti da obavljaju rad i koji su ishodi toga?

Već prvog dana odsustva s posla zbog lakše ili teže bolesti radnik u Srbiji prima za taj radni dan 65% naknade i iako nepisano, on zapravo nema pravo ni podršku države da bude bolestan, a da isto to ne plati. Radnik ima dve opcije u ovoj situaciji – da radi bolestan i primi regularnu platu bez promene ili da se posveti oporavku i za to plati. Ukoliko se opredeli za prvu opciju, njegov rad svakako ne može biti funkcionalan niti kvalitetan 100%, zaposleni se neće oporaviti kako treba, a sebe dovodi u rizik od razvoja komplikacija, kako akutnih tako i hroničnih. Ukoliko se radi o zaraznoj bolesti, rizikuje se i da ugrozi ostale kolege i da veći broj zaposlenih uskoro ne bude funkcionalan.

Isplatom naknade u iznosu od 100% osnove tokom deset radnih dana obezbedila bi se dodatna zaštita zaposlenih ublažavanjem njihovog stresa zbog finansija tokom perioda bolovanja i omogućavajući im da se fokusiraju na oporavak. Na ovaj način, zaposleni usled loše finansijske situacije nije primoran da ide na posao bolestan, sa svakako smanjenom produktivnošću, a potencijalno može da šteti i produktivnosti i zdravstvenom stanju drugih zaposlenih širenjem zaraznih bolesti na radnom mestu.

Stanje u drugim zemljama

U zemljama regiona Crnoj Gori, Bugarskoj i Severnoj Makedoniji iznos koji zaposleni prima tokom bolovanja je 70% od osnovne naknade, u Bosni i Hercegovini ova vrednost varira od 70% do 90% u zavisnosti od vrste oboljenja, u Rumuniji 75%, u Albaniji 80%.

Što se tiče Evropske unije, ovo pravilo varira od zemlje do zemlje i nije usaglašeno na nivou EU. Varijacije su prisutne i zavisno od perioda odsustva. Najzaštićeniji su građani Nemačke, gde odsustvo s posla tokom bolesti u iznosu od 100% neto zarade primaju čak i do šest nedelja odsustva, a isto važi i za građane Austrije i Finske; građani Švedske primaju 80% osnovne zarade. U Španiji do dve nedelje odsustva pravilo isplate zarade iznosi 100%, dok su Francuska i Portugalija precizirale za svako oboljenje koji je iznos naknade i kreće se od 50% pa naviše, ali je period plaćanja daleko duži nego u većini zemalja.

Prema zvaničnim podacima na kraju 2022. godine, zemlje s najvećim udelom zaposlenih osoba koje odsustvuju s posla bile su: Francuska (14,9%), Finska (14,8%), Švedska (14,7%), Danska (13,6%), Estonija (13,2%) i Holandija (12,4%). Zemlje u kojima ljudi najmanje izostaju sa posla su: Rumunija (2,5%), Bugarska (2,9%), Grčka (4,9%), Poljska (5,8%) i **Srbija** (5,9%).

Upoređujući samo ugrubo podatke zemalja u Evropi, kako članica Evropske unije tako i onih koje nisu njeni članovi, vidimo da je Srbija zemlja s najnižom zaštitom radnika tokom perioda bolovanja, što (osim direktno vidljivih problema vezanih za posao, zdravstveno osiguranje i kompanije) sigurno ima i veliki uticaj na odlazak mladih iz zemlje.

Zaključak

Najugroženija kategorija građana su oni najslabiji: najmanje obrazovani, s najtežim fizičkim poslovima i samohrani roditelji, a čije plate su, svakako, niske i jedva pokrivaju životne troškove. Kada se osoba iz ove grupe razboli, primorana je da i dalje ide na posao, a kako bi podmirila samo najelementarnije troškove, što posledično dovodi do pogoršanja stanja te osobe, potencijalno i drugih zaposlenih i lažno funkcionalnog stanja. Zemlje koje su siromašnije od Srbije, poput Albanije i Severne Makedonije, više štite svoje građane i uzrokuju manji stres tokom bolesti. Kompanije imaju utisak uštede i poslovanja bez gubitaka dok se zapravo gubi kvalitet rada, radnik je u povećanom riziku od pogoršanja zdravstvenog stanja u budućnosti, radi pod stresom i nelagodnom, što hronično ne može doneti dobit ni zaposlenom, ni kompaniji, ni zdravstvenom sistemu. Prevencija je pola zdravlja i važan je svaki pojedinac, te je neophodno obezbediti mu adekvatnu zaštitu i pravo da ne bude kažnjavao zbog bolesti barem određeni period (dve nedelje / deset radnih dana) tokom kalendarske godine.

Literatura

Eva Jongepier, „What is the sick pay—under Dutch employment law?“, Dutch Law Institute, pristupljeno 27. 9. 2023. <https://dutch-law.com/employment-law/sick-pay-netherlands.html>.

„Istraživanje: Ove evropske zemlje daju punu platu radnicima na bolovanju“, Portal 021, pristupljeno 27. 9. 2023. <https://www.021.rs/story/Zivot/Zdravlje/338149/Istrazivanje-Ove-evropske-zemlje-daju-punu-platu-radnicima-na-bolovanju.html>.

Odluka o načinu i postupku ostvarivanja prava na naknadu za bolovanje u institucijama Bosne i hercegovine. „Sl. glasnik BiH“, br. 58 od 27. jula 2009. http://www.podaci.net/_gBiH/propis/Odluka_o_nacinu/O-npopnb02v0958.html.

„Geld bei Krankheit“, Portal der Arbeiterkammern, pristupljeno 27 .9. 2023. https://www.arbeiterkammer.at/beratung/arbeitundrecht/krankheitundpflege/krankheit/Geld_bei_Krankheit.html.

„Sick pay“, Federal Government Commissioner for Migration, Refugees and Integration Office for the Equal Treatment of EU Workers, pristupljeno 27. 9. 2023. <https://www.eu-gleichbehandlungsstelle.de/eugs-en/practical-guide/sick-pay>.

„Zakon o radu i drugi zakoni kojima se uređuje oblast rada – Posao za budućnost“, Vlada Republike Srbije, pristupljeno 27. 9. 2023. <https://www.srbija.gov.rs/tekst/329911/zakon-o-radu-i-drugi-zakoni-kojima-se-uredjuje-oblast-rada.php> .

Zakon o zdravstvenom osiguranju. „Sl. glasnik RS“, br. 25/2019 i 92/2023.

Studentkinja: Jelena Stojićević

Mentor: Vladimir Pavlović

Institucija: Beogradska otvorena škola

Proizvodi za menstrualnu higijenu – luksuz ili nužnost?

Sažetak:

Proizvodi za menstrualnu higijenu u Republici Srbiji oporezuju se opštom stopom PDV-a od 20%, za razliku od mnogih proizvoda čijim se korišćenjem zadovoljavaju osnovne ljudske potrebe, a koji se oporezuju posebnom stopom od 10%. Ovakav poreski tretman proizvoda za menstrualnu higijenu je neodgovarajući i njime se prvenstveno poriče činjenica da su proizvodi za menstrualnu higijenu neophodni, kao i da njihovo korišćenje nije izbor, te da svaka osoba treba da bude u mogućnosti da ih sebi priušti. Aktuelni poreski tretman proizvoda za menstrualnu higijenu treba da se promeni tako da se proizvodi za menstrualnu higijenu oporezuju posebnom stopom od 10%. Predloženim rešenjem se ističe i prihvata nužnost ovih proizvoda, koji su ključni za održavanje lične higijene i obezbeđenje zdravlja u toku menstruacije. Takođe, smanjenjem cene, do koje bi došlo usled smanjenja poreske stope, adresira se problem menstrualnog siromaštva i pomaže se njegovo sprečavanje.

Pozadina problema

Menstruacija, kao deo menstrualnog ciklusa, predstavlja fiziološku pojavu sa kojom se pripadnice ženskog pola suočavaju na mesečnom nivou. Menstrualna higijena je neizostavni deo lične higijene, čijim se održavanjem obezbeđuje očuvanje zdravlja, te su proizvodi za menstrualnu higijenu (higijenski ulošci, tamponi, menstrualne čašice) osnovna potreba čije korišćenje omogućava održavanje higijene u toku ovog perioda.

Prema Zakonu o porezu na dodatu vrednost, PDV je opšti porez na potrošnju, a u Republici Srbiji se proizvodi za menstrualnu higijenu oporezuju opštom stopom od 20%, dok se mnoge namirnice neophodne za obezbeđenje osnovnih životnih potreba oporezuju po posebnoj stopi PDV-a od 10%. Neki od proizvoda i usluga koji se oporezuju posebnom stopom jesu: hleb, lekovi, dnevne novine, ali i smeštaj u ugostiteljskim objektima, te usluge naplaćene ulaznicama za bioskope, predstave, koncerte i slično.¹ Dok, s jedne strane, osoba može samostalno odlučiti da li će posetiti određeni zabavni događaj, ona ne može odabrati da li će tog meseca dobiti menstruaciju i da li će joj proizvodi za menstrualnu higijenu biti potrebni. Zbog njihove neophodnosti, potrebno je istaći problem neodgovarajućeg poreskog tretmana proizvoda za menstrualnu higijenu u Srbiji. Nepravedno je proizvode za menstrualnu higijenu tretirati kao luksuz i oporezivati ih istom stopom kao i cigarete.

Iako menstruacija predstavlja prirodan biološki i fiziološki proces, ona i danas, uprkos značajnom društvenom napretku, predstavlja tabu temu, te u društvu postoji stigma oko ovog pojma. Mnoge žene se suočavaju s problemom da, zbog manjka finansijskih sredstava, nisu u

---

¹ Zakon o porezu na dodatu vrednost, čl. 23.

mogućnosti da obezbede zadovoljenje svojih osnovnih potreba, a građani većinski nisu upoznati s problematikom, jer se o njoj ne razgovara dovoljno. U javnom diskursu Republike Srbije postoji mala ili čak ne postoji svest o ovom problemu. Radi objašnjenja ove pojave uveden je pojam menstrualnog siromaštva. Menstrualno siromaštvo pokazuje da, usled nedostatka novca, ne može svaka osoba sebi priuštiti neophodne menstrualne proizvode (u dovoljnoj količini ili određenog kvaliteta).

Probleme neodgovarajućeg poreskog tretmana proizvoda za menstrualnu higijenu i menstrualnog siromaštva istakla su i adresirala udruženja: Novosadska ženska inicijativa, *Gender Knowledge Hub*, kao i pokret Kreni–Promeni, na čiju je inicijativu pokrenuta peticija za smanjivanje PDV-a na proizvode za menstrualnu higijenu, koju je potpisalo i podržalo 48.000 ljudi.² Zalaganjem udruženja pokrenuta je praksa obezbeđivanja besplatnih higijenskih uložaka studentkinjama na fakultetu, prvenstveno u Novom Sadu, a kasnije i na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, kao i na Fakultetu političkih nauka. Pored borbe protiv menstrualnog siromaštva, pozitivan učinak ovakvih inicijativa jeste i podizanje svesti o postojanju problema neodgovarajućeg oporezivanja proizvoda za menstrualnu higijenu.

Nadovazujući se na pokrenute inicijative, zadatak ovog sažetog predloga za javnu politiku jeste širenje diskusije o ovom problemu, kao i podsticanje i usmeravanje političke volje ka razmatranju i regulisanju ove teme. Glavni cilj jeste menjanje trenutno neodgovarajućeg poreskog tretmana proizvoda za menstrualnu higijenu proizvoda u Republici Srbiji, te oporezivanje ovih proizvoda po posebnoj stopi od 10%, umesto sadašnje prakse oporezivanja po opštoj stopi PDV-a, koja je u Srbiji 20%.

Neodgovarajući status quo

Zanemarujući proizvode za menstrualnu higijenu, sadašnja praksa oporezivanja ovih proizvoda direktno utiče na ignorisanje osnovnih potreba ženske populacije. Rezultati popisa stanovništva 2022. godine pokazuju da u Srbiji živi 3.415.025 žena, što čini 51,4% celog stanovništva države. S obzirom na to da dostupnost proizvoda za menstrualnu higijenu najvećim delom utiče na žene, ovi podaci govore da neodgovarajući poreski tretman ovih proizvoda direktno utiče na više od polovine stanovništva, što znači da je ovo društveni problem. Promenom aktuelnog poreskog tretmana ističe se i razume položaj žena i prihvata neophodnost ovih proizvoda. Menstruacija nije izbor već prirodna pojava na koju žene ne mogu uticati, te je bitno proizvode koji su ključni za održavanje higijene i zdravlja u njenom trajanju tretirati kao nužne.

Stavljanjem akcenta na trenutni neodgovarajući način oporezivanja proizvoda za menstrualnu higijenu, ističe se potreba bavljenja problemom menstrualnog siromaštva. O menstrualnom siromaštvu je posebno važno govoriti u uslovima velikog i stalnog rasta cena. Podaci Republičkog zavoda za statistiku pokazuju da su potrošačke cene u julu 2023. godine za 12,5% veće u odnosu na jul 2022. godine.³ Smanjenjem poreske stope kojom se oporezuju proizvodi

---

² Kreni-promeni „Smanjiti PDV na proizvode za menstrualnu higijenu“, pristupljeno 31. 8. 2023. https://peticije.kreni-promeni.org/petitions/smanjiti-pdv-na-proizvode-za-menstrualnu-higijenu?source=homepage&utm_medium=promotion&utm_source=homepage.

³ Republički zavod za statistiku, Indeksi potrošačkih cena, jul 2023, pristupljeno 31. 8. 2023. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Html/G20231221.html>.

za menstrualnu higijenu, moguće je smanjiti problem menstrualnog siromaštva, time što bi cene proizvoda bile niže.

Smanjenje stope poreza na dodatu vrednost kojom se oporezuju proizvodi za menstrualnu higijenu pre svega bi poboljšalo stanje žena koje nisu finansijski samostalne ili koje nisu u dobroj finansijskoj situaciji. Svaka osoba treba da ima pravo na zadovoljenje svojih osnovnih potreba. U toku novembra 2022. procenjena prosečna cena proizvoda za menstrualnu higijenu iznosila je 8.300 dinara na godišnjem nivou.⁴ Važno je istaći da je menstrualno siromaštvo zastupljenije nego što može delovati na prvi pogled. Radi poređenja, mogu se iskoristiti rezultati istraživanja hrvatskog Udruženja „PaRiter” koji pokazuju da je 36,4% ispitanica bilo u situaciji da kupi jeftiniji proizvod za menstrualnu higijenu, uprkos manjem kvalitetu, zbog same cene proizvoda.⁵ S obzirom na blizinu države, dodatno uključujući finansijsku situaciju građana u razmatranje, može se pretpostaviti da je situacija s menstrualnim siromaštvom bar slična, ako ne gora.

Iskustvo država iz komšiluka pokazuje da je praksa smanjivanja PDV-a na proizvode za menstrualnu higijenu prihvaćena regionalno. Kao primer može se navesti smanjenje poreske stope u Hrvatskoj i Crnoj Gori. U Hrvatskoj je porez na dodatu vrednost na proizvode za menstrualnu higijenu smanjen sa 25% na 13%, a u Crnoj Gori sa 21% na 7%.

Evropska unija takođe promoviše smanjenje poreza na dodatu vrednost na proizvode za menstrualnu higijenu, što je među državama poznatije nazvano tampon porezom (*tampon tax*). U toku 2022. godine, Evropska unija je direktivom uredila ovo pitanje, menjajući prethodno stanje koje je podrazumevalo da države PDV na proizvode za menstrualnu higijenu mogu smanjiti za 5%. Sada države mogu još dodatno smanjiti poreske stope na ove proizvode. Mnoge države u Evropi i svetu su smanjile poreske stope za ove proizvode.

---

⁴ Katarina Stevanović, „Srbija, žene i menstruacija: Koliko su poskupeli ulošci i tamponi?”, *BBC*, pristupljeno 31. 8. 2023. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-63654490>.

⁵ „PaRiter”, Istraživanje o menstrualnom siromaštvu, pristupljeno 31. 8. 2023. <https://pariter.hr/wp-content/uploads/2021/02/Menstrualno-siromastvo-izvjestaj-1-1-1.pdf>.

Zaključak

Nepostojanje razgovora o menstruaciji, kao i zanemarivanje ovog pitanja dovode žene u nepovoljni položaj. Takva situacija doprinosi formiranju i sprovođenju politika koje se ne bave ženskim potrebama, što se može primetiti i na primeru aktuelnog neodgovarajućeg poreskog tretmana menstrualnih proizvoda u Srbiji. Umesto sadašnje prakse oporezivanja proizvoda za menstrualnu higijenu opštom stopom PDV-a od 20%, smanjenje PDV-a na 10% doprinosi poboljšanju položaja i života žena u Srbiji.

- Proizvodi za menstrualnu higijenu su neophodni i omogućavaju normalan i pristojan život za žene, a smanjenjem PDV-a se kao takvi i tretiraju.
- Smanjenjem PDV-a utiče se na menstrualno siromaštvo, proizvodi postaju pristupačniji, a više žena dobija mogućnost da zadovolji svoje osnovne potrebe u toku menstruacije.

Literatura

Kreni-promeni. „Smanjiti PDV na proizvode za menstrualnu higijenu”, pristupljeno 31. 8. 2023.

https://peticije.kreni-promeni.org/petitions/smanjiti-pdv-na-proizvode-za-menstrualnu-higijenu?source=homepage&utm_medium=promotion&utm_source=homepage.

„PaRiter”. „Istraživanje o menstrualnom siromaštvu”, pristupljeno 31. 8. 2023.

<https://pariter.hr/wp-content/uploads/2021/02/Menstrualno-siromastvo-izvjestaj-1-1-1.pdf>

Republički zavod za statistiku. Indeksi potrošačkih cena, jul 2023. pristupljeno 31. 8. 2023.

<https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Html/G20231221.html>.

Stevanović Katarina. „Srbija, žene i menstruacija: Koliko su poskupeli ulošci i tamponi?”, *BBC*, pristupljeno 31. 8. 2023. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-63654490>.

Zakon o porezu na dodatu vrednost. „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 84/2004, 86/2004 – ispr., 61/2005, 61/2007, 93/2012, 108/2013, 6/2014 – usklađeni din. izn., 68/2014 – dr. zakon, 142/2014, 5/2015 – usklađeni din. izn., 83/2015, 5/2016 – usklađeni din. izn., 108/2016, 7/2017 – usklađeni din. izn., 113/2017, 13/2018 – usklađeni din. izn., 30/2018, 4/2019 – usklađeni din. izn., 72/2019, 8/2020 – usklađeni din. izn., 153/2020 i 138/2022.

Studentkinja: Tamara Senić

Mentor: Vladimir Pavlović

Institucija: Beogradska otvorena škola

Borba protiv pseudoistorije: predlozi za unapređenje kritičkog razmišljanja i prepoznavanja naučnog metoda kao prevencije širenja pseudoistorije u Srbiji

Sažetak:

Pseudonaučne su sve aktivnosti koje se u metodama dolaženja do određenih objašnjenja prirodnog sveta ne služe metodama naučnog istraživanja, a čiji se rezultati ipak predstavljaju kao naučni. Pseudonaučnici često svoja *naučna dostignuća* predstavljaju kao produkte rigorozne naučne metodologije dok u realnosti ona ne ispunjavaju norme naučnog metoda. Naučna teorija mora biti valjano potkrepljena i mora se temeljiti na činjenicama koje su više puta potvrđene metodom naučnog istraživanja.

Dostupnost interneta i sredstava informisanja oblikovala je savremeni svet koji karakterišu lavine teorija zavere na društvenim mrežama i u javnom diskursu. Srbija i njen region se suočavaju s bujicama pseudoistorijskih teorija koje su potaknute nacionalističkim sentimentima i željom za identitetskim potvrđivanjem nakon raspada multinacionalne i multiverske jugoslovenske države devedesetih godina prošlog veka. U društveno-političkim okolnostima sumnje u vlast i njene nedemokratske prakse, građani su izgubili poverenje i u naučne institucije. Skepticizam je stvorio plodno tlo za upijanje pseudoistorijskih teorija.

Borba protiv pseudoistorije se ne svodi samo na promovisanje nauke i kritičkog razmišljanja već i na očuvanje integriteta nauke, istine, nacionalnog identiteta i građanskih vrednosti.

1. Zašto se i kako zloupotrebljava istorijska nauka?

Svedoci smo nikada življeg bujanja pseudonauke; distribucija antivakcerskih stavova u internet i klasičnim medijima, kao i na društvenim mrežama, dovela je ogroman broj ljudi u opasnu dilemu. Nama je najčešće veoma teško (nekada i nemoguće) da u moru informacija kojima smo svakodnevno izloženi razlučimo naučno od pseudonaučnog. Naravno, čovek ne treba i ne može biti stručnjak za sve, ljudsko znanje se čini kao beskrajna kategorija, te stoga ljudi veruju nauci, naučnicima i nadležnim naučnim institucijama.

Međutim, u našoj praksi dolazimo do prepreke koja širu javnost drži dalje od nauke i njenih izaslanika. U državi gde je već dugi niz godina svaka vlast gubila građansko poverenje, u državi gde vladajući režimi često kontrolišu navodno nezavisne ustanove, gde je obrazovni sistem odavno izneverio građanska očekivanja i potrebe – običnom čoveku se čini da je jedini logičan i pravilan obrazac po kojem bi funkcionisali naučni krugovi i naučne institucije takođe mističan, korumpiran i zaverenički. Nažalost, često govorimo o bajkovitim, filmskim urotama

koje zdravo za gotovo prihvata popriličan broj stanovnika. Otuda, smatraju da im jedino ostaje da veruju svojim instinktima, znanjima i čulima. Ali to nikako nije dovoljno.

U svemu tome dolazi do zloupotrebe istorijske nauke.

1.1. Svi smo mi istoričari...

U širem smislu, istorijom se svi bavimo na gotovo svakodnevnom nivou. Promišljamo u prošlim kategorijama i vraćamo se istoriji u potrazi za odgovorima na lične, porodične, državne i svetske probleme. Prošlost nudi korene problema, te je, prirodno, istorijska rekapitulacija duboko inkorporirana u naš sistem mišljenja. To je često problem za nauku; s obzirom na *prepoznatljivost* istorijske priče i *pitkost* istorijskog narativa, nije retkost da se i potpuna neznanica upusti u istorijska tumačenja, mešajući sopstvenu mogućnost za svakodnevno razmišljanje u istorijskim kategorijama s rigoroznom metodologijom istorijske nauke.

1.2. Raspad Jugoslavije i nove istorije

Iako je srpska kritička historiografija još u 19. veku trpela trivijalne udarce i sramne uvrede tzv. škole romantičara (pristalica tradicije i epske poezije koji su rodoljublje *dokazivali* hranjenjem istorijskih zabluda i mitologizovanjem srpske istorije) poslednjih nekoliko decenija, s posebnom pažnjom na vreme kada veliki broj ljudi ima pristup internetu i računaru, multiplikovao se broj navodnih boraca za *otkrivanje istorijskih istina o srpskom narodu*; one su ekskluzivne i sočne, uglavnom sramno izmaštane.

Osetljivo vreme raspada jedne države devedesetih godina 20. veka stvorilo je pogodnu klimu za raznolika istorijska domišljanja. Ranjeni nacionalizmi su, zahtevajući rodoljubive materijale za svoje ponovno žustro oživljavanje i promociju, dobili ekstremne i nenaučne amaterske teorije. Oni su često prividno sveznajući autori koji istoriju tumače kroz prizmu dnevne politike, bez poznavanja kompleksne metodologije istorijske nauke, a sve sa željom dokazivanja *časnog patriotizma* i lečenja sopstvenih nacionalnih frustracija. Neko bi rekao da preziru *zvanične* srpske istoričare često na sav glas šireći neistine o njihovim navodnim gospodarima iz senke, koji sede u Beču, Berlinu i Vatikanu, diktirajući naučne radove ovim *slugama bečko-berlinske administracije*. Ono što je najuočljivije u nastupima određenih pseudoistoričara je upravo njihova nemogućnost da se nose sa analitičkom kritikom; oni ne dozvoljavaju naučno promišljanje i preispitivanje svojih *teorija*, a ako se osmelite, rizikujete da vas neko etiketira kao izdajnika.

2. Šta su štetne posledice verovanja u pseudoistorijske teorije?

Koliko je masovno širenje pseudoistorijskih teza i mišljenja opasno po savremeno društvo Srbije?

Narušavanje sposobnosti kritičkog razmišljanja – uzimanje pseudoistorijskih teorija zdravo za gotovo, između ostalog, takođe podriva sposobnost kritičkog razmišljanja i analize, čime se građani dovode u opasnost da nekritički sagledavaju i tumače određene pojave i događaje.

Nepoverenje u obrazovni sistem i naučne institucije – samo po sebi, verovanje u pseudonaučne, u ovom slučaju pseudoistorijske tvrdnje naglašavada građani gube poverenje u nauku i obrazovanje. Na taj način se skepticizam prema relevantnim naučnim autoritetima i institucijama dalje potkrepljuje, što apsolutno podriva savremeno društvo koje teži da svoj razvoj zasniva na znanju i činjenicama. Pseudonauka se često temelji na dezinformacijama, pa lažne informacije koja ona širi mogu negativno da utiču na donošenje odluka.

Stvaranje iracionalnih nacionalnih mitova – nacionalni identitet koji se gradi na pseudoistorijskim mitovima često dovodi do međunacionalnih i međuverških konflikata, stvarajući istorijske iluzije o *najstarijem narodu*, *nebeskom narodu*, *uzurpiranoj istoriji*, *otetim teritorijama*.

Društveni sukobi i polarizacija građana – manipulacija istorijskim činjenicama može dovesti do društvenih sukoba i polarizacije, kao što i može pogoršati odnose sa susedima Republike Srbije, vidno joj oštećujući međunarodni ugled.

Pored navedenih posledica jedna od najočiglednijih je i samo **narušavanje integriteta nauke** čija dostignuća i znanja bivaju zasenjena senzacionalističkim često prijemčivijim teorijama o istorijskom razvoju čoveka. Verovanje u pseudoistorijske tvorevine ima negativan uticaj na nauku, obrazovanje, društvo, kulturu i, takođe, može prouzrokovati i ozbiljne političke posledice.

Čitavo društvo može osetiti benefite ukoliko se stane na put masovnom širenju pseudoistorijskih teza.

3. Preporuke i zaključak

Kako bismo zaustavili ovu pretnju intelektualnom razvoju društva, mere koje ćemo preduzeti moraju biti predstavljene svim zainteresovanim i neophodnim akterima s posebnim naglašavanjem štetnih posledica trenda širenja pseudoistorije. Javna politika koja bi se temeljila na tri ključna stuba (reforma obrazovnog sistema, monitoring i izveštavanje i promocija nauke) tražila bi svoje saveznike u naučnim institucijama, među političarima i u nevladinom sektoru, a kako bi bila efikasno implementirana.

3.1. Reforma obrazovnog sistema

Nastavni programi za osnovne i srednje škole u Srbiji moraju pretrpeti određene izmene; neophodno je u udžbenike i pomoćne materijale za učenje uključiti više gradiva o naučnom metodi i istraživanju, a posebno naglasiti razgraničavanje nauke od pseudonauke. U udžbenike i pomoćne materijale za predmet istorija u srednjim i osnovnim školama uključiti elemente za kvalitetno kritičko razmišljanje i analizu istorijskih izvora, u formi prikladnoj namenjenim uzrastima učenika. Istaći šta je sve neophodno za valjano tumačenje istorijskih izvora: čitanje

izvora u originalu (pseudoistoričari zbog nepoznavanja jezika čije znanje je potrebno za tumačenje izvora često čitaju tuđe prevode ili čak ponavljaju podatke iz literature), što znači i poznavanje jezika na kojem je izvor napisan, kao i poznavanje unutrašnje i spoljašnje kritike istorijskih izvora.

Dodatna obuka nastavnika bi morala akcenat da stavi na razvoj kritičkog razmišljanja i prepoznavanje pseudonaučnih teorija kao jedne od glavnih kompetencija nastavnika.

3.2. Monitoring i izveštavanje

Stvaranje nezavisnog tela naučnika koje bi se bavilo praćenjem širenja pseudoistorijskih teorija u medijima i publikacijama, te izveštavanje javnosti o njima i javno pobijanje pseudoistorijskih teorija naukom.

3.3. Promocija naučnog metoda u javnosti

Promocija naučnog metoda u medijskim kampanjama i publikacijama kako bi se podigla svest građana, angažovanje naučnika i stručnjaka za sprovođenje kampanja. Organizacija debata, okruglih stolova, tribina, konferencija i predavanja na temu razvijanja kritičkog mišljenja i upoznavanja s naučnim metodom.

Kako bismo se suprotstavili bujici pseudoistorijskih tvrdnji, potrebno je da preporučene mere javne politike izvršimo sveobuhvatno, kroz reformu obrazovnog sistema, monitoring i izveštavanje o širenju pseudoistorije i promociju naučnog metoda u javnosti. Do željenog cilja možemo doći uz blisku saradnju političkih čelnika, nevladinih organizacija i naučnih institucija.

Literatura

Radić, R. (2018). *Srbi pre Adama i posle njega. Istorija jedne zloupotrebe: slovo protiv novoromantičara*. Evoluta. Beograd.

Radić, R. (2016). *Klio se stidi*. Evoluta. Beograd.

